

**BUHARA HANLIĞI'NDA İMAMKULU
HAN DÖNEMİ (1611-1641)**

Şeyda DUMAN

Doktora Tezi

Danışman: Doç. Dr. Gülay KARADAĞ ÇINAR

Şubat, 2023

Afyonkarahisar

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

**BUHARA HANLIĞI'NDA İMAMKULU HAN DÖNEMİ
(1611-1641)**

Hazırlayan
Şeyda DUMAN

Danışman
Doç. Dr. Gülay KARADAĞ ÇINAR

AFYONKARAHİSAR 2023

Bu tez çalışması; Afyon Kocatepe Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri
Koordinasyon Birimi(BAPK) tarafından desteklenmiştir. Proje No:17.SOS.BİL.20

ETİK VE BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Doktora tezi olarak sunduğum “**Buhara Hanlığı’nda İmamkulu Han Dönemi (1611-1641)**” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’da gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

03/02/2023

İmza

Şeyda DUMAN

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ENSTİTÜ ONAYI

Öğrencinin	Adı-Soyadı	Şeyda DUMAN
	Numarası	150694101
	Anabilim Dalı	Tarih
	Programı	Tarih
	Program Düzeyi	Doktora
Tezin Başlığı		BUHARA HANLIĞI'NDA İMAMKULU HAN DÖNEMİ (1611-1641)
Tez Savunma Sınav Tarihi		03.02.2023
Tez Savunma Sınav Saati		11.00

Yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez, Afyon Kocatepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri uyarınca jüri üyeleri tarafından değerlendirerek ☒ oy birliği ☐ oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. ELBEYİ PELİT
MÜDÜR

Bu tez, Enstitü Müdürlüğünce kontrol edilerek, elektronik imza kullanılarak onaylanmıştır.

ÖZET

BUHARA HANLIĞI'NDA İMAMKULU HAN DÖNEMİ (1611-1641)

Şeyda DUMAN

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

Şubat 2023

Danışman: Doç. Dr. Gülay KARADAĞ ÇINAR

1500 yılında Şeybanî Han tarafından kurulan Buhara Hanlığı Şeybanî Hanedanının ardından sırasıyla Astrahâni ve Mangıt Hanedanı tarafından yönetilmiştir. Şeybânî Hanedanı döneminde adını güçlü hükümdarlarla ve zaferlerle tarihe yazdıran Buhara Hanlığı, bu hanedanlık ailesinin yönetiminin son bulması ile yeni bir döneme girmiştir. Yeni hanedan ailesi Şeybanîler'den devraldığı mirası dönemin zor koşullarına rağmen koruyabilen Astrahanîler olmuş ve XVII. yüzyılda Buhara Hanlığı'nda siyasi atmosferin değiştiği farklı bir dönemin kapılarını aralamıştır. Ancak Şeybanî Hanedanlığı'nın elde ettiği siyasi güç Astrahanîler'e nasip olmamıştır. Çünkü Astrahanîler devrinde Maverâünnehir'de sıklıkla taht kavgaları yaşanmış, mahalli güçler merkezî hükümet için tehdit oluşturmuş ve hanlık dış tehditlere karşı savunmasız kalmıştır.

XVII. yüzyıl, Buhara Hanlığı'nda taht kavgalarıyla başlamış ve merkezi otorite uzun bir süre tesis edilememiştir. İmamkulu Han ise bu yüzyılın başında rakiplerini bertaraf ederek hanedan içerisinde taht kavgalarına son verip kardeşi Nadir Muhammed'in desteği ile hanlıkta uzun bir dönem sükunet ve istikrarın sağlayıcısı olmayı başarmıştır. Pek çok siyasi ve sosyal değişkene rağmen uzun süre kararlı bir politika yürüten İmamkulu Han tahtını kardeşine kendi isteği ile devrettiği ana kadar ülkede merkezi bir otorite kurmaya çalışmış ve kuzeyde Kazaklara batıda Safevîlere karşı mücadele vermiştir. İç ve dış politikada nispeten ılımlı bir siyaset yürütmeyi başarmış ve hanlık tarihinde gözle görülür bir iyileşme süreci başlatmıştır. İmamkulu Han dış politikada denge siyaseti izlerken, hanlık içerisinde çeşitli isyan ve karışıklıklarla baş etmeye çalışmıştır. Toprağa dayalı ekonomik sistemin bir parçası olan Özbek siyasi yapısı, bölgesel yönetimlerin güç kazanmasıyla birlikte merkezi otoriteyi koruma mücadelesi vermiştir. Bu dönem Cengiz soylu olmayan yeni yönetici aile Mangıt Hanedanının başa gelmesiyle sona ermiştir.

Anahtar Kelimeler: Buhara, İmamkulu Han, Astrahanîler, Savaş, Politika.

ABSTRACT

İMAMKULU HAN'S PERIOD IN THE BUKHARA KHANATE(1611-1641)

Şeyda DUMAN

**AFYON KOCATEPE UNIVERSITY
THE INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMAN OF HISTORY**

February, 2023

Advisor: Assoc. Prof. Dr. Gülay KARADAĞ ÇINAR

The Bukhara Khanate, founded in 1500 by the Shaybani, after Shaybani Dynasty was ruled by the Astrakhani and Manghit Dynasties respectively. Bukhara Khanate, which made its name in history with powerful rulers and victories during the Shibani Dynasty, entered a new area with the end of the rule of this dynasty family. The new dynasty family was the Astrakhani Dynasty that would carry the legacy inherited from the Shibani Dynasty despite the difficult conditions of the period, and opened the doors to a different period in which the political atmosphere changed in the XVIIth century Bukhara Khanate. This new period did not reveal a picture at the peak of power like Shibani Dynasty.

During this dynasty, there was a period in the Transoxiana geography, in which throne fights were experienced frequently, local powers posed a threat to the center, and developments that prepared the end of the khanate began. XVIIth century started with a period of chaos in Bukhara Khanate, where fights for the throne were frequent and central authority could not be established. İmamkulu Khan, on the other hand, eliminated his rivals at the beginning of this century, put an end to the fights for the throne within the dynasty family, and with the support of his brother Nadir Muhammed, he succeeded in being the provider of peace and stability in the Khanate for a long time. Despite many political and social variables, İmamkulu Khan, who had a determined policy for a long time, tried to maintain a central authority until he voluntarily transferred the throne to his brother and fought against the Kazakhs in the north and the Safavids in the south. He managed to pursue a relatively moderate policy in domestic and foreign policy and left a visible trace in the history of the khanate while İmamkulu Khan followed a policy of balance in foreign policy, he tried to cope with various rebellions and confusions within the khanate. Uzbek political structure, formed by the economic system based on the land, struggled to protect the central authority in the khanate, with the regional administrations gaining power. The period ended with the coming to power of the new ruling family, Manghit Dynasty, that were not Genghis lineage.

Keywords: The Bukhara, İmamkulu Khan, Astrakhanids, War, Policy

ÖN SÖZ

XVI. yüzyılın başlarında kurulan ve üç buçuk asır bağımsız yaşayan Buhara Özbek Hanlığı bu süreçte üç farklı hanedanlık devri yaşamış ve Rus Çarlığı'nın hâkimiyetine girene kadar tarihsel süreçte bağımsız olarak varlığını devam ettirmiştir. Her hanedan döneminde iç ve dış politikada istikrarı sağlamak ve dengeyi korumak oldukça güç olmuş ancak yine de Buhara Hanlığı Türkistan'ın çehresini belirleyen önemli bir unsur haline gelmiştir. Tabi Türkistan'da değişen güç dengeleri ve dinamikler de hanlığın uzun yıllara yayılan politikasını belirlemede etkili olmuştur. Özbek siyasi organizasyonu konar-göçer yaşamdan yerleşik yaşama geçerek bağımsız bir devlet kurup yeni bir bütünleşme sürecine girmiş ve tüm rakiplere rağmen siyasi bir güç olarak uzun yıllar ayakta kalmayı başarmıştır. İnişli çıkışlı tarihsel süreçte Buhara Hanlığı'nın güç dengesini oluşturmada bazı önemli parametreler kendini göstermiştir. Özellikle dış politikada Sünni İslam'ın temsiliyeti belirleyici rol oynarken, iç politikada ise merkezi otoriteye karşı oluşan yerel unsurlar ilerleyen süreçte büyük bir tehlikeyi beraberinde getirecektir. Şeybanî Han ile başlayan siyasi var oluş süreci Astrahanî hanedanı ile farklı bir boyut kazanmış içtimai, siyasi ve ekonomik alanda da farklı bir dönemin kapılarını açmıştır. Özellikle İmamkulu Han'ın hâkimiyet devrinde mevcut değişimlerle birlikte hanlığı ayakta tutma çabaları ve kendi iradesiyle iktidarı kardeşine devredişine değin yaşanan gelişmeler oldukça dikkat çekici bir tabloyu gözler önüne sermektedir. Bu gelişmelerin kendinden sonraki süreci nasıl etkilediği bir diğer önemli konu başlığıdır.

Bu çalışmada siyasi, sosyal ve ekonomik gelişmeler bağlamında Buhara Hanlığı'nda İmamkulu Han dönemi değerlendirilmeye çalışılmış ve Türkistan tarihine katkı sunması ümit edilmiştir. Çalışmamızın konusunu belirlememde bana yol gösteren, destek ve rehberliğini esirgemeyen kıymetli hocam Doç. Dr. Gülay Karadağ Çınar'a şükranlarımı sunarım. Rusça eserleri tercümede yardımcı olan kadim dostum ve mentorum Ankara Üniversitesi Öğretim görevlisi Emine Öztürk'e en zor dönemlerimdeki büyük desteği için sonsuz teşekkür ederim. Bilgi ve yardımlarını esirgemeyen vefalı arkadaşlarım Afyon Kocatepe Üniversitesi Dr. Öğr Üyesi Gülşah Yılmaz'a ve Dr. Öğr. Üyesi Burak Olur'a teşekkür borçluyum. Özbekistan'da bulunduğum süre içerisinde bana karşı konukseverliğinden dolayı Doç. Dr.Nergiza Hıdırova'ya ve Farsça eserler konusunda kıymetli vaktini ayıran Özbekistan Bilimler Akademisi Şarksinaslık Enstitüsü üyesi Doç. Dr.Sencer Gulamov'a ve uzun çalışma mesailerim boyunca değerli vaktini esirgemeyerek sorularıma büyük bir sabırla karşılık veren Enstitü çalışanı Said Akbar'a, eserlere ulaşmamda yardımını esirgemeyen Rana Apa'ya Özbekçe çevirilerime yardım eden Afyon Kocatepe Üniversitesi Öğretim görevlisi Rıdvan Okul'a teşekkürü bir borç bilirim. İlmî yol göstericiliği ve Özbek deyimi ile mihmandarlığı(konukseverliği) için Tarih Enstitüsü çalışanı Akbar Zamanov'a ayrıca manevi desteğini hep hissettiğim kıymetli hocam Tahir Günay'a müteşekkirim. Son olarak beni büyüten, üzerime titreyen ve hakkını asla ödeyemeyeceğim canım dayım Rıfat Çelik'e, eğitim hayatıma destek veren, bugün yaşasa gurur duyacağını bildiğim, maddi ve manevi olarak beni hep destekleyen değerli büyüğüm ve kıymetlim canım amcam İbrahim Duman'a sonsuz minnettarım.

Şeyda DUMAN
2023, Afyonkarahisar

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ETİK VE BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI.....	ii
ENSTİTÜ ONAYI.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
ÖN SÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR DİZİNİ.....	ix
EKLER DİZİNİ.....	x
GİRİŞ.....	1
I. ÇALIŞMANIN KONUSU, ÖNEMİ VE KAPSAMI.....	1
II. YÖNTEM VE KAYNAKLAR.....	4
III. ASTRAHANÎ DÖNEMİ KAYNAKLARI.....	5
IV. VEKAYİNAMELER.....	6

BİRİNCİ BÖLÜM

İMAMKULU HAN DÖNEMİNE BUHARA HANLIĞINDA ASTRAHANÎLER

1. BUHARA HANLIĞI TARİHİ'NE KISA BİR GİRİŞ VE ÖZBEK SİYASAL OLUŞUMU.....	15
2. ASTRAHANÎ HANEDANI'NIN ORTAYA ÇIKIŞI.....	23
2.1. VALİ MUHAMMED HAN DÖNEMİ(1605-1611).....	25
3. VALİ MUHAMMED HAN'IN İMAMKULU HAN İLE MÜCADELESİ.....	27
4. İMAMKULU HAN'IN İKTİDARI ELE GEÇİRMESİ.....	30

İKİNCİ BÖLÜM

İMAMKULU HAN DÖNEMİ BUHARA HANLIĞI'NDA SİYASİ VE ASKERİ GELİŞMELER

1. İMAMKULU HAN'IN KAZAKLARLA MÜCADELESİ.....	33
2. İMAMKULU HAN'IN RÜSTEM MUHAMMED İLE MÜCADELESİ.....	40
3. İMAMKULU HAN'IN HORASAN SEFERLERİ.....	42
4. İMAMKULU HAN DÖNEMİNDE İÇ POLİTİKAYA DAİR GELİŞMELER.....	46
4.1. HANLIKTAKİ YEREL GÜÇLER VE EMİRLERİN FAALİYET ALANLARI: YALANGTUŞ BEY ÖRNEĞİ.....	46
4.2. CUYBARÎ HOCALARIN STATÜKOSU.....	51

5. BUHARA HANLIĞINDA DIŞ POLİTİK GELİŞMELER VE TEMEL PARAMETRELER	59
5.1. KALMUKLAR.....	59
5.2. KAZAK SALDIRILARI VE ANDİCAN İSYANI.....	62
5.3. SAFEVÎ SİYASETİ	66
5.4. MOSKOVA İLE İLİŞKİLER.....	71
5.5. BABÜRLÜ-ÖZBEK REKABETİ.....	74
5.6. ÖZBEK –SAFEVÎ HATTINDA OSMANLININ KONUMU	81
6. İMAMKULU HAN'IN AHİR YILLARI	83
6.1. SON HORASAN SEFERİ	83
6.2. KANDAHAR SEFERİ.....	85
6.3. NADİR MUHAMMED'İN YÖNETİME GELMESİ	91

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BUHARA HANLIĞI'NDA DEVLET TEŞKİLATI VE SOSYAL DÜZEN

1. HÂKİMİYET ANLAYIŞI	98
1.1. İDARÎ YAPI.....	101
1.2. BÜROKRASİDE BEŞ ÖNEMLİ MEVKİ.....	107
1.2.1. Nakip.....	107
1.2.2. Atalık	108
1.2.3. Divanbegi.....	109
1.2.4. Pervaneci	110
1.2.5. Kökeltaş	111
2. ASKERİ YAPI	113
2.1. DAİMİ ORDU	113
2.1.1. Yardımcı Birlikler	115
2.1.2. Savaş Düzeni	115
3. TOPRAK SİSTEMİ	118
3.1. TARİHİ SÜREÇTE TOPRAK TEVCİHİ.....	120
3.2. BUHARA HANLIĞINDA SOYURGALIN FONKSİYONU VE YANSIMALARI	122
3.3. ASTRAHANÎ DÖNEMİ TANHA UYGULAMASI VE FONKSİYONLARI	126
4. SOSYAL YAPI VE EKONOMİ.....	132
4.1. SOSYAL YAPI	132
4.2. MİMARİ YAPI	136
4.3. EKONOMİ VE TİCARET	137
4.4. PARA POLİTİKASI	143
SONUÇ.....	148
KAYNAKÇA.....	154
EKLER	162

KISALTMALAR DİZİNİ

a.g.e.: Adı geçen eser

a.g.m: Adı geçen makale

a.g.t. : Adı geçen tez

Bkz.: Bakınız

C.: Cilt

Çev.: Çeviren

Ed. : Editör

Haz.: Hazırlayan

No.: Numara

Öğr. Gör.: Öğretim Görevlisi

ÖZR FAŞİ: Özbekistan Respublikası Fenler Akademiyası Şarkşunaslik İnstitutı

s.: Sayfa

S.: Sayı

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

TzGARUz: Tzentral'nyj Gosudarstvennyj Arkhiv Respubliki Uzbekistana

Uz SSR: Uzbekskaya Sovetskaya Sotsialistiçeskaya Respublika

vr.: Varak

yay.: Yayın

yy.: Yüzyıl

EKLER DİZİNİ

Ek 1: İmamkuluname temel alınarak hazırlanan Ebulhayr ve Tokay Timur Hanedanı'nın seçeresi aşağıdaki şekildedir:	162
Ek 2: İmamkulu Han'ın beylerinden Emir Burhan'ın sahip olduğu topraklarla ilgili hükümdür. Yıl:1050/1641	163
Ek 3: İmamkulu Han'ın beylerinden Emir Yalangtuş'un sahip olduğu topraklarla ilgili hükümdür. Yıl:1051/1642	164
Ek 4: Yalangtuş Bey tarafından yaptırılan Şirdar Medresesi(Aslanlı Medrese) Semerkan/Özbekistan (1619-1636).....	165
Ek 5: Yalangtuş Bey tarafından yaptırılan Tilla-Kari Medresesi Semerkand/Özbekistan (1647-1659).....	166
Ek 6: Maveräünnehir, Türkistan ve Horasan bölgesine ait bir harita	168
Ek 7: XVII. Yüzyılda Buhara Hanlığı Para Birimi Olan Tenge'nin Gümüş Oranındaki Değişimi Gösteren Tablo	169
Ek 9: Nakşibendîye'nin Orta Asya'da Dağılımı.....	171
Ek.10. Hanlığın İlk Yıllarında Merkezî Yönetim.....	172
Ek.11: Hanlığın İlk Yıllarında Mahallî Yönetim	173
Ek. 12: Astrahanîler Devri Merkezî ve Mahallî Yöneticiler	174

GİRİŞ

I. ÇALIŞMANIN KONUSU, ÖNEMİ VE KAPSAMI

Deşt-i Kıpçak ve Maverâünnehir’de Timurluların mirasını devralarak yeni bir siyasi oluşumun temellerini atan ve Özbek ismi etrafında birleşen boylar; Şeybanîler, Astrahanîler ve Mangıtlar olmak üzere 3 farklı hanedan devri yaşamışlardır. 1500’lerden 1868’e kadar üç asırdan fazla hüküm sürmüş olan Buhara Özbek Devleti bulunduğu coğrafyanın siyasi, sosyo-ekonomik çerçevesinin oluşmasına katkı sağlamakla birlikte yeni gelişmelerden de etkilenmiştir. Şeybanîler devri hanedanın son üyesinin öldürülmesi ile ömrünü tamamlamıştır. Böylece Şeybanîlere akraba Astrahanîler yönetimi başlamıştır.

Canîler ya da Tokay-Timuriler¹ adıyla da bilinen bu hanedanlığın ilk devrinde Buhara Özbek Devleti taht mücadelelerine sahne olmuştur. Bu mücadeleler Baki Muhammed Han’dan sonra tahta geçen Vali Muhammed ve yeğeni İmamkulu Han arasında cereyan etmiştir. İmamkulu Han’ın 1611’de iktidara resmen gelişi ile birlikte devlet yönetiminde istikrar ve huzurun nispeten sağlandığı bir döneme tanıklık ediyoruz. Özellikle İmamkulu Han’ın otuz altı yıl² süren liderliği hanlık tarihi açısından oldukça dikkat çekicidir. Batı Türkistan’da değişen dinamiklerin hanlığı ciddi bir değişime zorlaması hatta tamamen yıkılışına kadarki sürecin gözlemlenmesi adına önemli ipuçları sunmaktadır. Bilhassa toprak tasarrufu ile ilgili gelişmeler ve merkezilikten yerelliğe giden süreç ekonomik ve siyasi dengeyi değiştirmiştir. Özellikle Canoğullarının İmamkulu Han döneminde daha da güçlendiği ve ülkenin refah seviyesinin yükseldiği bilinmektedir³. Kendisinden sonraki hükümdarlar döneminde genel istikrarın korunamaması İmamkulu Han’ı bu hanedan sülalesi içerisinde öne çıkarmıştır. Bu sebeple çalışmamızın konusu İmamkulu Han dönemini siyasi, askeri, sosyal ve ekonomik açıdan ayrıntılarıyla ele alma ihtiyacından ortaya çıkmıştır.

¹ Bu hanedanın soyu Cengiz Han oğlu Cuci oğlu Tokay Timur’e dayandığı için Tokay-Timuriler olarak bilinmektedir. Hanedanın ilk hükümdarı Yar Muhammed’in oğlu Canî Muhammed olduğundan Canîler olarak da isimlendirilmişlerdir. Yar Muhammed’in Astrahanî emirzadelerinden olması hasebiyle Astrahanîler olarak genel literatüre geçmişlerdir. Bkz. Abdülkerim Özaydın, “Canoğulları”, *DİA*, C.7, TDV yayınları, İstanbul 1993, s.155. Burton da benzer ifadelerle yer vermektedir. Bkz. Audrey Burton, “Who Were the First Astrakhanid Rulers of Bukhara?”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, c:51, No.3, 1988, s.482

² İmamkulu Han’ın hükümetinin başlangıç yılı olarak resmiyette iktidara geldiği 1611 yılı değil amcası Baki Muhammed’in ölümüne müteakip diğer amcası Vali Muhammed ile taht mücadelesine giriştiği 1605 yılı kabul edilmektedir.

³ Özaydın, a.g.m, s.155.

İktidarı ele alan İmam Kulu Han, kardeşi Nadir Muhammed Han'ı Belh yönetimine getirip kendisi Buhara'da saltanat makamına oturmuştur. Resmi olarak 30 yıllık hâkimiyeti süresince iç ve dış politikada gerekmedikçe savaşı tercih etmeyip barışın kalıcı olmasından yana bir siyaset izlemiştir. Bu dönemde dış siyaset açısından kuzeyde Kazaklar, güneyde Safevîler ve doğuda Babür Devleti açık bir tehdit oluştururken iç politikada ise yerel beylerin yani merkezi otoriteye tehdit oluşturmaya başlayan emirlerin ve Cuybarî Şeyhlerin nüfuzunun Buhara Hanlığı politikasını büyük ölçüde belirlediğini söylemek mümkündür. Dış politikada yoğun mücadele Safevîlere karşı verildiğinden hanlık politikaları İran üzerinde derinleşmiştir⁴.

Yukarıda bahsedilen ana etkenler ışığında İmamkulu Han özelinde bu hanedanın idari ve sosyal yapısının analizine dair müstakil bir çalışma henüz yapılamamıştır. Bununla birlikte Audrey Burton *Buharalılar*⁵ kitabında birer bölüm olarak anlattığı Astrahanî Hanedanı Hükümdarları içerisinde İmamkulu Han dönemine yer vermiştir. Bu dönem idari ve sosyal yapıda pek çok değişimin de başlangıcını oluşturan yeni politikaların devreye girdiği bir süreçtir. Bir dizi karmaşık değişken siyasi dinamikleri belirlemede rol oynamıştır. Astrahanî Hanedanının yönetiminin resmi olarak Baki Muhammed Han ile başladığını söylemek mümkündür. Ancak uzun süreli ve etkili yönetim İmamkulu Han ile hayata geçirilmiştir⁶.

Bu çalışma konusu itibarıyla Buhara Hanlığı'nda İmamkulu Han döneminde gerçekleştirilen politikaların genel bir çerçevesini çizmekle birlikte hanlığın siyasi, sosyal ve ekonomik gücünün bir tahlilini de yapmaktır. Hanlığın rakipleri olarak değerlendirebileceğimiz Safevî, Babürlü ve Ruslar karşısında eski gücünü muhafaza edemediği, tam anlamıyla bir denge siyaseti izlediği, ekonomik açıdan kayıplarını telafi

⁴ Bu çerçevede Gülay Karadağ Çınar tarafından yazılan "Safevî -Özbek Siyasi İlişkileri ve Osmanlı'nın Tesiri (1524 -1630)" adlı doktora tezinde Safevî-Özbek ilişkilerine dair önemli bilgiler sunulmaktadır. Tez mevcut ilişkileri Osmanlı etkisi çerçevesinde ele almıştır. Bkz. Gülay Karadağ Çınar, "Safevî-Özbek Siyasi İlişkileri ve Osmanlı'nın Tesiri (1524 -1530)", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Basılmamış Doktora Tezi, Afyonkarahisar, 2011.

⁵ Bu çalışma Erken Modern Asya'nın ekonomik ve diplomatik tarihini anlamaya önemli bir katkı sağlamaktadır. Burton, Maverâünnehirdeki ticarete Buharalı tüccarlar rolünü detaylandığı eserini tarih ve ticaret şeklinde ikiye ayırır. Ebulhayr Han'dan başlayarak her hanedan dönemini ayrı ayrı hükümdarlar nezdinde ele almış hem tarihi arka planı hem de Maverâünnehir ticaretini ayrıntılı olarak aktarmıştır. Bkz. Burton, *The Bukharans, A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702*, Curzon press, 1997.

⁶ Astrahanî Hanedanının siyasi ve idari tarihine dair detaylı bilgiler sunan Rus tarihçi A. K. Alekseev ele almış olduğu *Politiçeskaya İstoriya Tukay-Timuridov: Po Materialam Persidskogo İstoriçeskogo Soçineniya Bahr al- Asrar(Farsça Tarihi Kaynak Bahrü'l-Esrar adlı eser IşığındaTukay Timurlular Dönemi Siyas Tarihi)* isimli eserde hanedan tarihine ışık tutmuştur. A.K. Alekseev, *Politiçeskaya İstoriya Tukay-Timuridov: Po Materialam Persidskogo İstoriçeskogo Soçineniya Bahr al- Asrar*, İzdatelstvo St. Petersburgskogo Universiteta. St. Peterburg 2006.

için çözümler aradığı ve merkezi otoritenin zayıflamaya başladığı bu kritik dönem Rus istilasası ile gelen yıkılışa değin pek çok önemli tespiti barındırmaktadır. Siyasi iktidarın merkezden yerele doğru kaymaya başladığı otorite sahibinin ise dengede kalmaya çalıştığı bir dönem olarak İmamkulu Han'a odaklanan bu çalışmanın literatürde mühim bir boşluğu dolduracağı kanaati taşımaktayız.

Söz konusu çalışma giriş ile beraber üç bölümden oluşmakta olup girişte çalışmanın konusu, önemi, yöntemi ve Buhara Hanlığı'nın kuruluşundan ve mezkur hanedanın yönetime gelişine değin Şeybanîler devri iktidarı ele alınmış olup, Astrahanî devrinde tarih yazıcılığı ve hanlık tarihine ait önemli kronikler hakkında bilgi verilmiştir.

Birinci bölümde Astrahanî Hanedanının⁷ ortaya çıkışı ve İmamkulu Han'ın resmî olarak yönetime geçişine kadarki süreçte dahil olduğu taht mücadeleleri ve iktidarı ele geçirmek uğruna başlattığı seferler konu edilmiştir. Arka planda Safevîlerin desteğini alan rakiplerinin iktidardan vazgeçmeyerek Buhara Hanlığı'nı içine düşürdükleri zor durum değerlendirilmiş, ülkenin siyasi bağımsızlığına mal olabilecek politik hatalar gözler önüne serilmiştir.

İkinci bölümde İmamkulu Han'ın iç siyasetine yön veren emirler ve Cuybarî Şeyhleri'nin⁸ nüfuz alanları ile dış politikada en büyük rakipleri olan Safevîler, Babürlüler ve Ruslar ile gerek savaş alanında yürüttüğü mücadeleler gerek diplomatik yollarla sürdürdüğü ilişkiler ağı incelenmiştir. Ayrıca hanlık içinde otonom gruplar olarak değerlendirilen Kazak ve Kalmuk saldırıları detaylı olarak ele alınmıştır. Son olarak İmamkulu Han'ın resmi olarak iktidarının son bulması daha doğrusu kendi

⁷ Bu hanedan hakkında Thomas Welsford, Tokay Timurilerin Maverâünnehir'de hakimiyeti sağladığı 1598-1605 yılları arasını ele aldığı bir çalışma hazırlamıştır. Erken Modern Asya'da dört çeşit Sadakat (Bağlılık) çeşidini ele aldığı kitabında "Karizmatik Bağlılık", "Kayırmacı Bağlılık", Devinimsiz Bağlılık ve "Ortak Bağlılık" kavramları üzerinden hanedanın yönetim yapısını ve hiyerarşisini analiz etmiştir. Yazar bağlılıkları sınıflandırma açısından ele aldığı eserinde çeşitli değişkenler üzerinden mevcut bir tipoloji sunar. Kitapta, bir dizi farklı "sadakat türü" olarak kavramsallaştırdığı unsurları teşhir ederek Orta Asya halkının politik davranışını örneklemeye çalışmıştır. Bkz. Thomas Welsford, *Four Types of Loyalty in Early Modern Central Asia*, Brill Publishing, Bostan, 2013. Yazarın önerdiği sadakat türleri sınıflandırması hiçbir şekilde evrensel olarak uygulanabilir bir sınıflandırma değildir.

⁸ Ivanov P.P., Hozaystvo Djuybarskih Şeyhov, k İstorii Feodal'nogo Zemlevladieniya v Sredney Azii v XVI-XVII. vv.(XVI. ve XVII. Asırlarda Orta Asya Feodal Toprak Mülkiyeti tarihi ve Cuybarî şeyhlerin Ekonomisi) adlı eserinde Buhara'daki en önemli tarikat şeyhleri olan Cuybarî hocaların ekonomik durumları ve toprak mülkiyeti hakkında önemli bilgiler sunar. Eserde vurgulandığı üzere Orta Asya'da XVI. ve XVII. yüzyıllarda sufi geleneğin temsilcisi olan Cuybarî şeyhler kendilerine tahsis edilen arazi mülkleri ile ekonomik bir gücün de temsilcisi olmuş ve zamanla iktidarın meşruiyetini onaylayan bir statüye kavuşmuşlardır. Bkz. Ivanov P.P., Hozaystvo Djuybarskih Şeyhov, k İstorii Feodal'nogo Zemlevladieniya v Sredney Azii v XVI-XVII. vv., İzdatelstova Akademii Nauk SSR, Moskva, Leningrad 1954.

iradesi ile yönetimi kardeşi Nadir Muhammed Han'a devretmesi ile oluşan atmosfer aktarılmıştır.

Son bölümde ise mezkur hanedan devrinde idari ve sosyal yapıyı oluşturan ana etmenler ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Bürokratik anlamda devlet mekanizmasının önemli kollarını oluşturan makamlar ve askeri yapının işleyişi, toprak sisteminin fonksiyonu⁹, sosyal yapıdaki değişiklikler ve uygulanan para politikasının¹⁰ ekonomik çöküşü beraberinde getirmesi gibi meseleler ayrıntılı bir biçimde aktarılmıştır.

II. YÖNTEM VE KAYNAKLAR

Bu çalışma İmamkulu Han'ın kaynaklarda kaydedilen resmi 1611 yılında saltanat makamına gelişi ile başlayıp yine kendi isteği ile hâkimiyeti kardeşi Nadir Muhammed Han'a devrettiği sürece kadar geçen olayları içermektedir. Tarihsel sınırlama olarak 30 yıllık bir hâkimiyet devri ele alınmış olup mevcut süreci daha iyi tahlil edebilmek üzere Hanlığın ortaya çıkışı ile hanedanın el değiştirmesine kadar geçen süreç de aktarılmıştır.

Buhara Hanlığı'nın özellikle Şeybanîler ve Astrahanîler devri, yerel kaynaklar bakımından çeşitlilik ve zenginlik arz etmektedir. Hanlık tarihine ait Farsça kroniklerin pek çoğu Rusça'ya çevrilmiş olup bir kısmı da modern Özbekçe'ye aktarılmıştır. Çalışmamıza temel olan kaynaklar Astrahanî devrinde yazılan kronikler Özbek araştırmacıların konuya ilişkin müstakil eserleridir. Buna ek olarak batılı araştırmacıların tetkik eserleri ve Türkiye'deki yayınlardan da istifade edilmiştir. Ana kaynakların pek çoğu Özbekistan'a yapmış olduğumuz araştırma gezisi sırasında El Biruni Şarkşinaslık Enstitüsündeki el yazmalar arşivi ve kütüphanesinden temin

⁹ XVII.yüzyıl Özbek toprak tasarrufu hakkında en geniş bilgiyi Buhara Hanlığı'nda toprak ilişkilerine dair belgelere yer verilen Abduraimov'un, *Oçerki Agrarnih Otnoşeniy v Buharskom Hanstve (Buhara Hanlığı'ndaki Tarımsal Faaliyetler Hakkında Bilgiler)* adlı eserde bulabilmekteyiz. Hanlıktaki arazilerin feodal mülkiyetlerine dair XVII-XIX yüzyıllar arasındaki belgelerin tercümesine dayalı eser oldukça dikkat çekici bilgiler sunmaktadır. Eser mülkiyet hakkının yarattığı bölgesel egemen güçlerin tesbiti ve toprakların elde edilişindeki gayrinizami sistemi gözler önüne sermesi bakımından da çalışmamıza katkı sunmuştur. Bkz. M.A. Abduraimov, *Oçerki Agrarnih Otnoşeniy v Buharskom Hanstve v XVII Pervoy Polovine XIX Veka, C.I-II, İzdatelstv "Fan" Uzbezkaya Sovetskaya Sotsialističeskaya Respublika, Taşkent, 1966.*

¹⁰ Astrahanî dönemi para politikası bilhassa İmamkulu Han döneminde yaşanan ekonomik sorunlar karşısında ilk kez ciddi bir değişim yaşamış ve paranın değeri düşürülerek ülkede devalüasyon yaşanmasına sebep olmuştur. Paralardaki gümüş oranının düşürülme durumu sık sık gerçekleşince Astrahanî Tenge'sinin diğer ülke paraları karşısında değerini kaybetmesi bu ekonomik bunalımı daha da artırmıştır. Oranların değişimini senelik tablolar halinde sunan Davidovich hanlığın para politikasını dikkatlice inceleyen araştırmacılarından biridir. Bkz. E.A. Davidovich, E.V. Riveladze & S Moosvi, *Monetary System and Price, History of Civilizations of Central Asia Volume 5*, Unesco Publishing, Paris, 2003.

edilmiştir. Özbek araştırmacıların büyük bir fedakarlıkla gerçekleştirdikleri Astrahanîler devri yerli vekayinamelerin neşri ve tercümesi sayesinde tez çalışmasında epey yol kat edilmiştir. Bu neşir ve çevirilerin büyük bir bölümü A.A. Semenov tarafından gerçekleştirilmiş olup araştırmacıların hizmetine sunulmuştur. Bu anlamda A.A. Semenov bu alana ciddi bir katkı sunmuş ve Buhara Özbek tarihi araştırmacıları için kolaylık sağlamıştır. Hanlığın saray kroniği olarak değerlendirebileceğimiz vekayinameleri kaleme alan müelliflerin birçoğu saray görevlileridir. Bu sebeple eserleri hanlığın tarih yazıcılığı geleneğine uygun olarak oluşturmuşlardır. Bu bakımdan hadiseler tarafsız bir bakış açısı ile yaklaşılamaması kaynaklardaki bilgilerin teyiti açısından önem arz etmektedir.

III. ASTRAHANÎ DÖNEMİ KAYNAKLARI

XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Deşt-i Kıpçaktan Maverâünnehir'e gelerek burayı kendilerine yurt yapan Özbekler; Şeybanîler, Astrahanîler ve Mangıtlar olmak üzere üç büyük hanedanlık tarafından yönetilmişlerdir. Mezkur hanedanlar siyasi, içtimai, sosyal ve medeni hayata dair ortak bir hafıza oluşturmak adına çok sayıda kıymetli eserler ortaya koymuşlardır. Bu bakımdan gerek hanlıkta yetişmiş gerekse İran'dan Buhara'ya göç etmiş çok sayıda ilim erbabı kayda değer sayıda Farsça yazılmış eserler kaleme almıştır. Tarih yazıcılığında Astrahanî Hanedanı döneminde Türkçe yazılmış esere rastlanılmamış olup, genel olarak Farsça yazım geleneği korunmuştur. Buhara Hanlığı'nda Şeybanî Hükümeti devrinde Türkçe tarih yazılmış üç eser bulunmakla birlikte Astrahanîler devrinde Farsça tarih yazma geleneğine tamamen bağlı kalındığı vakidir¹¹.

Bu eserlerin bir bölümünün neşri ve çevirisi yapılmış olsa dahi hala pek çoğu neşredilmeyi veyahut çevrilmeyi beklemektedir. Vekayinameler, arşiv belgeleri, münşeat, nasihatnameler ve daha pek çok kaynak, tarihi seyrin aydınlatıcıları olarak karşımıza çıkmaktadır. Hanlık yöneticileri de tarih yazıcılığını teşvik etmişlerdir. Devlet idareciliğinin yanı sıra yapılan icraatların sonraki nesillere örnek teşkil etmesi için kayda alınması geleneği önemini her dönemde korumuştur. Nitekim bu hususu fazlaca

¹¹ Buhara Hanlığı'nda Farsça yazım dışında karşımıza çıkan bu üç eser Çağatay Türkçesi ile XVI. yy. başlarında (Şeybanîler Dönemi) kaleme alınmış olup sırası ile şöyledir: Tevarih-i Güzide-Nusretname(1504), Şeybanîname(1510), Zübdetü'l-Âsâr(1525). Bkz. Bilal Çelik, "Astrahanîler ve Şeybanîler Devri Yerli Vekayinameleri", *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Vol.7/3, Ankara, s.96. Ayrıca Zübdetü'l-Âsâr hakkında detaylı bilgi için bkz. Abdullah bin Muhammed bin Ali Nasrullahi, *Zübdetü'l-Âsâr*, 5368 no'lu yazma ve 608 no'lu yazma Özbekistan Bilimler Akademisi Taşkent El Biruni Şark Şinastlık Enstitüsü.

dikkate alan hükümdarlar için bu vekayinameler sonraki idareciler açısından yönetmelik anlamında bir başvuru kitabı ve rehberlik örneği olarak görülmüş olmalıdır.

Astrahanî Dönemi kaynakları için Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan El Biruni Şark Şinaslık Enstitüsü Kol Yazmaları Kataloğu ve Özbekistan Cumhuriyeti Devleti Koş Begi Arşivi i-1 & l-126 Fonu (*Tzentral'nyj Gosudarstvennyj Arkhiv Respubliki Uzbekistana*, TzGARUZ Fonds I-126: *Kontzeljarija Koshbegi Emira Bukharskogo*) tespit edilmiştir. Bu çalışmada El Biruni Enstitüsündeki kaynaklardan istifade edilmiş olup, vekayinamelerin orijinal dili Farsça'dır. Birçoğu Rusça, Özbekçe ve İngilizceye çevrilen eserler Astrahanî dönemine ışık tutmakta olup tarihi hadiseler hakkında verdikleri detaylı bilgi bakımından oldukça zengindir. Bu çalışma kapsamında incelenen vekayinameler şunlardır:

IV. VEKAYİNAMELER

İmamkulu Name

Bu çalışmanın ana kaynaklarından ilki ve en önemlisi olan *İmamkulu Name* olup Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan El Biruni Şark Şinaslık Enstitüsü Kol Yazmaları Arşivinde 89 numarada kayıtlıdır. Bu nüsha 150 varaktan oluşur. Eser müellif Süheyl tarafından kaleme alınmıştır. Yazarın tam adı ve hangi tarihler arasında yaşadığı bilinmemekle birlikte “Süheyl” takma adıdır. Çalışma manzum olup Farsça'dır. Yazar bu çalışmayı İmamkulu Han'a ithaf etmiştir¹². Eser Peygambere ve ashabına selam ve övgü dolu sözler ile başlar. Onun soyundan bahseder¹³. Tarihi olayları anlatmaya İmamkulu'nun ceddinden ve Cengiz Han'ı anlatarak başlar. Ardından Astrahanî Hanedanı'nın şeceresini verir ve Din Muhammed'in tahta çıkışından itibaren Baki ve Vali Muhammed Han dönemleri askeri faaliyetler ve İmamkulu Han'ın mücadeleleri ile devam eder.

Eser aynı zamanda İmamkulu Han ve kardeşi Nadir Muhammed Han'ın Taşkent ve Türkistan'da Kazak Sultanları ile olan mücadelesine, Vali Muhammed'in oğlu Rüstem Muhammed'in Safevî Şahı'na sığınıp onun desteği ile hanlığın güneyine yaptığı baskınlara yer verir. Kitap kronolojik bir sıra takip etmez ve yer yer geri bir tarihe

¹² Çelik, a.g.m., s.105.

¹³ Yazar bu başlığın ardından İmamkulu Han'ın ölümünü zikreder. Süheyl, *İmamkuluname*, Özbekistan Bilimler Akademisi, Taşkent El Biruni Şark Şinaslık Enstitüsü, Kol Yazmaları Kataloğu, 89 nolu Yazma vr.5b.

dönerek rivayetlere yer verir. Örneğin İmamkulu Han'ın şeceresinden önce onun ölümü ve defin işlemine yer vermiştir. İlgili enstitüden tedarik ettiğimiz yazmanın son bölümü kayıptır. Kazak Sultanları ile olan mücadele ile çalışma son bulur (1625)¹⁴.

Destûrû'l-Mülûk

Hoca Muhammed Semender Tirmizi tarafından XVII. yüzyılın sonlarında Farsça kaleme alınan eser esasen didaktik bir çalışmadır. Müellifin tam adı Hoca Semender Muhammed İbn Beka Hoca olup, nesebi Mir Haydari Tarikatı şeyhlerine dayanmaktadır¹⁵. Doğduğu ve vefat ettiği yıllar bilinmemektedir. Astrahanîler'den Abdülaziz Han ve Subhankulu Han dönemlerinde yaşamış onların seferlerine iştirak etmiştir¹⁶. Yazar (1638-1740) kendi devrinin etik tarihçi ve edebiyatşinas âlimlerinden biri olup kendinden sonraki devirleri etkilemiş bir şahsiyettir. Tirmizi döneminin şairi, ilim ve devlet erbabıdır¹⁷. Hayatının büyük bir bölümünde doğu-batı yönünde seyahat edip pek çok şehri gören gezgin müellif daha sonra bu seyahatlerine son vererek Abdülaziz Han ve Subhan Kulu Han dönemlerinde Buhara sarayında görev almıştır. Eser müellifin ilk önemli çalışmasıdır¹⁸. Onun bu eseri; hükümdarlar, devlet adamları, ahalinin önde gelenlerine hitaben edep, ahlak meseleleri beyanında yazılmıştır. Bundan dolayı eserde ilgili tarihten vakalar anlatılmış olup, o zamanların siyasi, içtimai ve medeni hayata dair mühim meseleler konu edinilmiştir.

1695'ten sonra kaleme alınan bu eser, padişahlar ve hükümdarların devlet yönetim usulleri ile onların halk ile münasebetleri, muamele şekillerini ve mahiyetini tetkik etmek için önemli bir kaynaktır. Müellif çalışmada ahlaki ve öğretici temalar üzerinde durmuştur. Hükümdara rehber kitap olarak hazırlamıştır. Eser 22 bölümden oluşmakta olup vekayinamede özellikle Buhara Hanlığı'na yönelik Hive Hanı Anuşa'nın seferleri ayrıntılı işlenmiştir. Bunun yanı sıra XVII. Yüzyılda Buhara

¹⁴ Süheyl, *İmamkuluname*, vr.150b. Elimizdeki mevcut yazma eser 1625 yılına kadar bilgi verdiğinden bu tarihten sonraki olaylar için farklı kaynaklardan istifade edilmiştir.

¹⁵ Hoca Semender Tirmizi, *Destur al- Muluk*, Farsça'dan Özbekçe'ye çeviren:Mahmud Hasanî, Nevruz Neşriyat, Taşkent 2016, s.6

¹⁶ B.A Ahmedov, *O'zbekiston Tarixi Manbalari(Qadimgi Zamon ve O'rta Asrlar)*, Taşkent, 2001,s.224

¹⁷ Hoca Semender Tirmizi, *Destur al- Muluk*, s.6

¹⁸ Gülay Karadağ Çınar , “Buhara Hanlığı'nın İdari Hukukuna Dair İki Mühim Kaynak, Sulûku'l M-Mulûk ve Destûru'l- Mulûk”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Prof. Dr. Bahaedin Ögel Sayısı, Yıl.4, S.1, 2019,s.192.

Hanlığı'nda yaşayan boylardan ayrıntılı bahseder. Bu boyların yerleştikleri bölgeler ve siyasal toplumsal hayata nasıl etki ettiklerini anlatır¹⁹.

Bahrü'l-Esrar Fî Menakibu'l-Ahyar

Mahmut bin Emir Veli tarafından yazılan, müellifin en hacimli çalışması olan eser Nadir Muhammed Han'ın emri ile kaleme alınmış ve ona ithaf edilmiştir²⁰. Yazar Nadir Muhammed'in hizmetine girdikten sonra ömrünün son yıllarına kadar hanın kütüphanesinde kitapdar olarak çalışmıştır²¹. Eser bir dünya tarihi olarak nitelendirilmektedir. Çalışmanın birinci cildinde astronomi, coğrafya, botanik gibi bilimlere yer verilmiştir. Aynı zamanda klasik bir umumi tarih çizgisinde dünyanın yaratılışı ile başlayıp akabinde peygamberler dönemi ve halifeler devri ile devam etmektedir. Eserin altıncı cildinin birinci kısmı Cengiz Han ile başlar. Akabinde Çağatay evladının devamına Cuci ve Şeybanîler tarihine yer verir. Dördüncü rükûnunda Astrahanî hanedanının tarihi ile Belh'in ayrıntılı bir tasviri yapılır ve çeşitli Türk boyları hakkında bilgi verilir. Eserin tam neşri veya çevirisi yoktur. Bazı bölümlerinin Farsça neşri mevcuttur²².

Musahhirü'l- Bilâd-ı Târihî Şeybâniyan

Eser Muhammed Yar bin Arab Katagan tarafından hanedanın ilk yıllarında Farsça kaleme alınmıştır. Muhammed Yar bin Arab Katagan'ın hayatı, ilmi ve edebi faaliyetlerine ait maulmat azdır. Müellif XVI. asrın ikinci yarısı ile XVII. asrın başlarında yaşamıştır. Şeybanî sülalesinden II. Abdullah Han ile Astrahanî Hanedanından Vali Muhammed Han'ın hizmetinde bulunduğu bilinmektedir²³. Bu eser hakkında ilmi camiada birbirine zıt fikirler öne sürülmüştür. Örneğin K. G. Zalemen bu eseri Hafız Taniş'e ait Şerefname-yi Şahi'nin bir nüshası olarak dile getirmiştir. Eser Ebulhayr Han'dan başlayarak Şeybanîlerin son hükümdarı Abdülmümin'e kadarki süreci ayrıntılarıyla ele alır. Özbekistan ve Kazakistan tarihi için önemli bir kaynak oluşturmaktadır. Vekayiname Astrahanî hükümdarı Baki Muhammed Han zamanında

¹⁹ Çelik a.g.m., s.107; Tirmizî'nin Subhan Kulu Han ve halefleri için önerdiği ideal devlet düzeni esasında insanoğlunun varoluşuyla birlikte deneyimlediği evrensel ilkelerden başka bir şey değildir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gülay Karadağ Çınar, "Hoca Semender Tirmizî'nin Destûrû'l- Mülûk'unda Siyaset Ahlakı ve İlkeleri", *Türkistan'dan Anadolu'ya Tarihin İzinde Prof. Dr. Mehmet Alpargu'ya Armağan*, C.I, Ed. Zeynep İskefiyeli ve Muhammed Bilal Çelik, Nobel yay., Ankara 2020, ss.585-612.

²⁰ Ahmedov, *Tarixdan Saboqlar*, Mesul Muharrir: Hamdi Ziyöv, Taşkent 1994.,s. 11.

²¹ Ahmedov, *O'zbekiston Tarixi Manbalari* ,s.223.

²² Çelik, a.g.m., s.106.

²³ Ahmedov, *O'zbekiston Tarixi Manbalari* ,s.217.

1610 yılı civarında yazılmıştır²⁴.

Eserin girişinde müellif, çalışmanın bir giriş, sekiz bölüm ve bir hatimeden oluştuğunu belirtmiştir. Ancak eserin günümüze ulaşan nüshalarından yedinci ve sekizinci bölümleri kayıptır²⁵. Vekayinamenin siyasi tarihin yanı sıra coğrafya bilimi açısından da önemi büyüktür. Ülke şehirleri hakkında ayrıntılı bilgiler içermektedir²⁶. Özellikle Abdullah Han dönemine ait bilgiler Abdullahnâme adlı eserdeki bilgilerle büyük benzerlik göstermektedir. Eser Özbeklerin savaş sanatı ve silah teçhizatı hakkında önemli bilgiler içerir²⁷. Bu eserin iki kolyazma nüshası mevcuttur. Biri Özbekistan Şarksinaslık Enstitüsündeki 505 no'lu elyazma diğeri ise Rusya Fenler Akademisi Şarksinaslık Enstitüsü St.Petersburg bölümündeki 465 nolu yazmadır.

Muhitu't-Tevârîh

Eserin yazarı Muhammed Emin b. Mirza Muhammed Zaman Buhari Süfyani olup, Astrahanî dönemi soylularından İbrahim Koş Begi'nin isteği üzerine kaleme alınmıştır. Eser dünya tarihi niteliğindedir. 1699 yılında tamamlanmıştır. Çalışma en eski zamanlardan XVII. yy sonuna kadar meydana gelen siyasi olayları ele alır. Bir ön söz ile on bölümden meydana gelmektedir. Çalışmanın son kısmı orjinaldir.

Önceki kısımlar derleme şeklinde olup yazar kendinden önceki 37 kaynaktan istifade etmiştir. Eser siyasi konuların yanı sıra kültür tarihini dair bilgiler içerir. Müellif çağdaşı ulemalar hakkında da bilgiler sunar²⁸.

Tezkire-i Mukim Hânî

Muhammed Yusuf Münşî tarafından kaleme alınmıştır. Tarih-i Mukim Hânî olarak da bilinen eser Belh Valisi Muhammed Mukim Han'a ithafen yazılmıştır. Muhammed Yusuf Münşî, Muhammed Mukim Han'ın yakın hizmetinde yer aldığından

²⁴ Ahmedov , *O'zbekiston Tarixi Manbalari* ,s. 217.

²⁵ Ahmedov eserin mukaddime ve altı babdan oluştuğunu belirtir. Birinci bab Ebulhayr Han'ın oğlu Şah Budak Sultan ve onun oğulları Şeybanî Han ve Mahmud Sultan hakkında bilgiler verir. İkinci bab Köçkuncü Han ve onun Semerkand'da hükümdar olan oğlu hakkındadır. Üçüncü bab Süyünç Han'ın Taşkent ve Türkistan'daki hükümdarlığı, dördüncü babda Hacı Muhammed'in Maverâünnehir'deki padişahlığı beşinci bab Abdülmümin Han'ın kısa hükümdarlığı hakkındadır. Altıncı bab müellif ile çağdaş olan ve Buhara'da yaşayan şeyhler, âlimler ve şairler hakkında bilgi verir. Bkz Ahmedov, *O'zbekiston Tarixi Manbalari* ,s.218.

²⁶ Çelik a.g.m., s.104-105

²⁷ S. Serkan Ükten, *Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı (1500-1868)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, s.12.

²⁸ Çelik, a.g.m., s.107-108.

dönemin hadiselerine de tanıklık etmiştir. Eser bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmı Cengiz Han ve neslinden birinci bölümü Şeybaniler döneminden bahsetmektedir. Çalışmanın ikinci bölümü Astrahanîler döneminde Buhara Hanlığı'nın siyasi tarihinin yanı sıra sosyo-ekonomik tarihi, çevre ülkelerle olan ilişkilerine yer verir. Müellif eserine 1697 yılında başlamış ve 1704 yılında tamamlamıştır. Muhammed Yusuf Münşî eserini iki cilt olarak planlamış fakat Belh valisi Muhammed Mukim'in beklenmedik ölümü sebebiyle ikinci cildi kaleme alamamıştır. Hanlık tarihinin yanı sıra tasavvuf tarihi açısından da önemli bilgiler sunmaktadır.

Astrahanîlerin Buhara saltanatında yönetimi ele geçirdiği, İmamkulu Han ve Abdülaziz Hanlar dönemi siyasi hadiselerle yer verilmiştir. Dönemin etkin boyları ve askeri güçleri hakkında sınırlı bilgiler mevcuttur.

Eserin Farsça olarak neşri Ferište Sarrafan tarafından yapılmıştır²⁹. Batı dillerinden ilk çevirisi Fransızca yapılmıştır. Eser A.A. Semenov tarafından 1956 yılında Rusça'ya çevrilmiştir³⁰. Eseri Farsça aslından Türkçeye 2022 yılında Ahmet Özturhan ve Ahmet Korkmaz çevirmiştir³¹. Bu çalışmada Ferište Sarrafan tarafından yapılan Farsça neşr, Semeneov tarafından yapılan Rusça çeviri ve son olarak Türkçe çeviriden istifade edilmiştir.

Matlabu't-Tâlibîn

Eserin yazarı Muhammed Talib'dir. Bu eser Ebu Reyhan Biruni namı Şark Kol Yazmaları merkezinde olup 1461 no'lu ve 3757 no'lu kolyazma nüshaları mevcuttur. Eserin beşinci bab yedinci faslında içindeki bilgiler mevcuttur. Astrahanî Hanedanı'ndan Abdülaziz Han 1645 yılında tahta oturduğunda Matlabu't Talibin eserinin 1665 yılında yazılmasını gerekli görmüştür. Eserin beşinci babının on üçüncü faslının sonunda Abdülaziz Han'ın yirmi beş yıl hükümdarlık yaptığı hakkında bilgiler mevcuttur.

²⁹ Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-i Mukim Hânî: Seyr-i Tarihi, Ferhengi ve İctima-i Maverâünnehr der ahd-i Şibaniyan ve Aştarhaniyan*, mukaddime, tashih ve tahkik-i Ferište Sarrafan, Tahran: Miras-ı Mektub, 2001.

³⁰ Muhammed Yusuf Münşî, *Mukim- Hanskaya İstoriya*, Perevod s. Tadjikskogo, Predislovie, Primeçaniya i Ukazateli Professora A.A. Semanova, İzdatelstvo Akademii Nauk UzSSR, Taşkent, 1956.

³¹ Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-i Mukim Hani(Şibanilerve Astrahanlılar Döneminde Maverâünnehr'in Kültürel ve Toplumsal Tarihinin Seyri)*, Farsça Aslından Çevirenler: Ahmet Özturhan ve Ahmet Korkmaz, Selenge Yay., İstanbul 2022. Biz bu eseri çalışmamızda Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-i Mukim Hani(Şibanilerve Astrahanlılar)* şeklinde kısaltmış bulunmaktayız.

Matlabu't-Talibin kısaca mukaddime (giriş) ve sekiz babdan ibarettir. Mukaddime kısmında müellif eserinin kaynakları ve yazılışı hakkında genel bilgiler verir. Cuybarî hocaların nesebnamelerini(soy bağlarını) padişahlara ve emirlere göstermek için yazılmıştır. Müellif eserde yüz kadar faydalandığı eserden bazılarını zikreder. Bunlardan “Tezküret’ül-Evliya” ve “Silsiletü’l-Arifin” ilk sıralarda yer almaktadır.

Eserin birinci babında Hacegan Nakşibendîye Tarikatının yirik(seçkin) şeyhleri sülalesinden müellifin babası Hoca Muhammed İslam Cuybarî’nin piri Celaleddin Ahmed Hacegi’den bahseder. Eserin dokuzuncu faslı Baki ve Vali Muhammed Hanlar ile İmamkulu Han ve kardeşi Nadir Muhammed Han hakkındadır³².

Bunun dışında Astrahanî Hanedanlığı dönemine ışık tutan diğer eserler; Tahir Muhammed bin İmaduddin Sebzevari tarafından kaleme alınan *Tarih-i Tabakat’ut-Tahiri*³³, Muhammed Eminb. Mirza Muhammed Zaman Buhari Sufyani tarafından yazılan *Muhitü’t-Tevarih* gibi eserlerdir.

Târih-i Kıpçak Hânî

Eserin müellifi Kıpçak Han lakaplı Hocam Kulu Belhi’dir. Müellif eserini 1726’da Lahor’da tamamlamış ve Pencap hakimi Seyfuddevle Abdussamed Han’a ithaf etmiştir. Bir giriş, beş bölüm ve sonuçtan oluşur³⁴.

Birinci bölüm Hz. Muhammed’den önceki peygamberler, ikinci bölüm eski İran tarihi, üçüncü bölüm İslam öncesi Arap Yarımadası, Türkistan, Hindistan, Çin, Mezopotamya ve Avrupa tarihi, dördüncü bölüm Hz. Muhammed ve dört halife, Emeviler, Abbasiler, beşinci bölüm Moğollar, Timurlular, Safevîler, Şeybaniler ve Astrahanîlere yer vermiştir³⁵. Beşinci bölüm ikinci kısımda Astrahanîler dönemi hakkında bilgiler mevcuttur. XVII. yüzyılın ilk yarısına kadar hanlık tarihi hakkında bilgiler mevcuttur. Eserin bir neşri veya çevirisi yoktur. Bir nüshası Özbekistan Bilimler

³² Muhammed Talib, *Matlabu’t-Talibîn Özbek tilige tercime*: Gulam Kerimi- Erkin Mirkamilov, , Ebu Reyhan Beruni Namındağı Şark Kolyazmaları merkez, Maveraünnehir Neşriyatı, Taşkent, 2016, s.10.

³³ Ishoqhan Tora Ibrat, *Tarixi Fargona*, İzah Müellifleri:Ulugbek Dalimov-Norboy Cabbarov, Taşkent Maneviyat, 2005, s. 3.

³⁴ Ahmedov, *O’zbekiston Tarixi Manbalari* ,s.218.

³⁵ Çelik, a.g.m, s.110.

Akademisi Taşkent El Biruni Şarksinaslık Enstitüsünde Kolyazmalar katalogunda yer almaktadır³⁶.

Ubeydullahnâme

Eserin müellifi Mir Muhammed Emin Buhari'dir. Yazar, Ubeydullah Han'ın tahta geçişi ile sarayda münşilik görevine getirilmiştir. XVII. asırda Buhara'da erdemli kişilerden biri olarak tanımlanan yazar 1645 yılında dünyaya gelmiştir. Vefat ettiği tarih bilinmemekte olup Subhan Kulu ve Ubeydullah Hanların döneminde sarayda baş münşilik hizmetinde bulunduğu aktarılmaktadır³⁷. Bu durum müellife hanlıktaki gelişmeleri yakından görme imkanı sağlamıştır. Eser, Ubeydullah Han'ın tahta çıkışının kayıt altına alınmak istenmesi üzerine ortaya çıkmıştır³⁸. Farsça kaleme alınan vekayiname Ubeydullah Han'ın hâkimiyeti sırasında giderek güçlenen yerel beylerin ve emirlerin hana karşı ihtilafı hususuna yer vermektedir. Ubeydullah Han'ın ilk yılları oldukça parlak bir şekilde zikredilirken iktidarının son yıllarında ise hanın liyakatsiz kişilere suistimalin yolunu açma fırsatını verdiğini vurgular. Ülkede istikrar ve düzenin bozulması hanın kendi sonunu hazırlamasına sebep olmuştur³⁹.

Hanlığın 1702-1716 tarihleri arasındaki içtimai, siyasi ve medeni hayatı hakkındaki bilgilere bu eser vasıtasıyla ulaşmak mümkündür. Eserin tam olarak yazıldığı tarih bilinmemekle birlikte 1716 yılından sonra kaleme alındığı tahmin edilmektedir. Eser mukaddime, hatim ve 80 babdan oluşmaktadır. Mukaddimede Subhankulu Han'ın son yıllarından bahseder. Müellif Buhara halkının ekonomik çöküşü ve çöküşün sebeplerini detaylı bir biçimde aktarmıştır. Coğrafya ve etnografya bilgileri de oldukça çoktur. Yine eserde yazarın çağdaşı âlim ve şairlere yer verilmiştir. Ubeydullahname'nin 10'dan fazla kol yazma nüshası mevcuttur. Eserin Rus diline tercümesi A.A. Semenov tarafından 1957 yılında yapılmıştır⁴⁰. Eser ele aldığımız dönemden daha geç tarihli olmasına rağmen hanlıktaki toprak tasarruf sistemi ve askeri sistem hakkında tarihsel geçmişi aktarması bakımından önemli bilgiler sunduğundan çalışmamız adına son derece kıymetlidir.

³⁶ Hocam Kulu Belhi, *Tarih-i Kıpçak Hânî*, Özbekistan Bilimler Akademisi, Taşkent El Biruni Şark Şinaslık Enstitüsü, Kol Yazmaları Kataloğu, 4468 Nolu Yazma.

³⁷ Ahmedov, *O'zbekiston Tarixi Manbalari*, s.226-227.

³⁸ Çelik, a.g.m., s.108.

³⁹ Mir Muhammed Emin Buhari, *Ubeydulla-Name*, Perevod s.Tadjikskogo s Primeçaniyami çlena-korrespondenta Akademii Nauk UzSSR Professora A.A. Semanova, İzdatel'stvo Akademii Nauk UzSSR Taşkent, 1957, s.5-6.

⁴⁰ Ahmedov, *O'zbekiston Tarixi Manbalari*, s.227.

Târih-i Ebu'l-Feyz Hân

Eser XVII. asır Buhara Hanlığı müelliflerinden Tali lakaplı Abdurrahman Devlet'e aittir. Yazar, 1711-1747 yılları arasında Ubeydullah Han ve Ebulfeyz Han'ın sarayında hizmet etmiştir. Müneccim, şair ve tarihşinas bir âlim olarak bilinmektedir.. Doğduğu ve vefat ettiği yıl bilinmemektedir. Mezkûr eser 161 varaktan oluşmakta olup Ubeydullahname'nin devamı olarak değerlendirilmektedir. Eser Buhara Hanlığının 1711-1723 yılları arasında siyasi, içtimai tarihini içine alır⁴¹. Girişte Astrahanî hanlarının şeceresini verir⁴².

XVII. asrın birinci yarısından Buhara Hanlığı'nın içtimai ahvali zayıflamış olup yerel beylerin müstakillik çabaları Belh ve Semerkand merkezli ayrılmaktadır. Bu yerel beyler merkezi hükümete karşı gelmişlerdir. Müellif eserde bu konulara yer vermiştir. Özbek halkının etnik tarihi ve mamuriyeti hakkında da ayrıca bilgiler mevcuttur⁴³. Eserde mevcut dönemdeki siyasi ve iktisadi çöküş, bağlı şehirlerin isyanları, mahalli beylerin birbirlerine ve merkeze karşı giriştikleri mücadeleler ve beylerin mensup olduğu boylar detaylı bir şekilde aktarılmıştır⁴⁴. Eserin Rusça tercümesi A.A Semenov tarafından 1959 yılında Taşkent'te yapılmıştır⁴⁵.

Târih-Âlem-i Ârâ-yı Abbâsî

İskender Bey Münşî tarafından Farsça kaleme alınan eser genel itibariyle Safevî tarihine ışık tutmakta özellikle de Şah Abbas'ın biyografisini izah etmektedir. Müellif Safevî sarayında görevli olup zamanla münşilik makamına getirilmiştir. Görevi gereği devlet kayıtlarını ve belgelerini bizzat görmüş ve eserinde bunlardan istifade ederek tanık olduğu hadiseleri anlatmıştır⁴⁶. 1560 yılında dünyaya gelen yazarın çocukluk yılları Şah Tahmasb'ın son yıllarına, gençlik yılları II. İsmail ve olgunluk yılları ise

⁴¹ M. Bilal Çelik eserin 1711-1721 yılları arasını yani Ebulfeyz Han'ın hükümdarlığının ilk on yılını kapsadığını belirtmektedir. Çelik, a.g.m., s.109.

⁴² Abdurrahman Tali, *İstoriya Abulfeyz-Hana*, Perevod s Tadjikskogo s Predislovie Premeçaniya i Ukazatel Professora A.A. Semenova, İzdatel'stvo Akademii Nauk UzSSR Taşkent, 1959.s.2.

⁴³ Ahmedov, *O'zbekiston Tarixi Manbalari* ,s.231.

⁴⁴ Çelik, a.g.m., s.110.

⁴⁵ Abdurrahman Tali, *İstoriya Abulfeyz-Hana*, s.4

⁴⁶ Safevî Devleti'nin siyasi, sosyal ve iktisadi tarihine dair bilgi veren İskender Bey Münşî, Özbek-Safevî mücadelelerini de tafsilatlı bir biçimde aktarmaktadır. Safevî sarayında memur olarak görev alan Münşî bizzat tanık olduğu olayları aktarmış ve bu bakımdan Özbek-İran mücadelelerinin de birinci dereceden gözlemleyicisi olmuştur.EserdeÖzbek hükümdarlarından II. Abdullah Han, Din Muhammed Han, Vali Muhammed Han ve İmamkulu Han dönemi hakkında detaylı bilgiler mevcuttur.Bu bakımdan çalışmamızda istifade ettiğimiz önemli bir fars kroniğidir.Bkz.İskender Beg Münşî, *Târih-i Âlem-i Ârâ-yı Abbâsî*, C.I,II,III,IV.,Çev.Ali Genceli, yay.haz. İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2019.

I.Abbas dönemine denk gelmektedir. I.Şah Abbas’a ithaf ettiği eserinin telifi 1629 yılında tamamlanmıştır⁴⁷.

Eser bir mukaddime ile 2 bölümden oluşmaktadır. Yazar Safevî soyundan bahsederek giriş yapar ve akabinde I Şah İsmail, I.Tahmasb, II. Şah İsmail, Muhammed Hudabende ve Şah I.Abbas dönemi hadislerine yer verir.

Yalnızca siyasi olayları değil içtimai ve ekonomik olayları da ele alan çalışma devlet bürokrasisi, geleneği ve önemli devlet adamları hakkında da bilgiler içermektedir. Ayrıca eserin yazıldığı dönemde Safevîlerin çağdaşı olan Özbek, Osmanlı ve Babür devletleri hakkında Safevî devletiyle münasebetleri ekseninde bilgiler aktarılmıştır⁴⁸.

Bunlar dışında saraydaki eğlenceler, av meclisleri, elçilerin karşılanma törenleri, gelenek-görenek, şair meclisleri ile suç ve cezaları hakkında çarpıcı bilgiler mevcuttur. İrec Afşar tarafından yayına hazırlanıp İran’da neşredilen eser Roger Savory tarafından da İngilizce’ye çevrilmiştir⁴⁹. Ayrıca Eser Türk Tarih Kurumu’nun teklifi üzerine 1943-1944 yıllarında merhum yazar Ali Genceli tarafından Türkçe’ye çevrilmiş ancak basılamamıştır. Daha sonra ise İsmail Aka tarafından yayına hazırlanmış ve gerekli düzenlemeler yapılmıştır⁵⁰.

⁴⁷ Tufan Gündüz, “Münşî İskender Bey’e Göre XVII. Yüzyılda İran Sahasında Türkler, Türkmenler ve Kızılbaşlar”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2015 Bahar(22), s.122.

⁴⁸ Tahsin Yazıcı “ İskender Bey Münşî” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.22, İstanbul, 2000, s.563-564.

⁴⁹ Cihat Aydoğmuşoğlu “ Safevî Tarih Yazıcılığı ve Safevî Çağı Kronikleri” , *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi/ Journal of Turkish Resaerches, Prof. Dr. Bahaeddin Ögel Sayısı Yıl/Vol. 4, Sayı/No.1* Bahar/Spring 2019, s.159.

⁵⁰ İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, C.I-II-III. Çev. Ali Genceli, Yay.Haz. İsmail Aka, TTK Yayınları, Ankara, 2019.

BİRİNCİ BÖLÜM

İMAMKULU HAN DÖNEMİNE BUHARA HANLIĞINDA ASTRAHANÎLER

1. BUHARA HANLIĞI TARİHİ'NE KISA BİR GİRİŞ VE ÖZBEK SİYASAL OLUŞUMU

Cengiz Han, oğlu Cuci'nin ölümünden sonra Moğol topraklarını oğulları arasında paylaştırmıştır. Cuci Han'ın beşinci oğlu Şiban Han, diğer oğlu Sayın Han (Batu) maiyetine verilmiş ve ardından Deşt-i Kıpçak'ın batısında Altın Orda'ya bağlı olarak hizmet etmiştir. Cuci sülalesi üzerinde hüküm süren ilk yönetici Cuci'nin ikinci oğlu Sayın Han ve onun soyundan gelenlerdir. Sayın Han sülalesi 1360 yılında Berdi Bek'in ölümü üzerine sona ermiştir. Cuci'nin beşinci oğlu Şiban Han ile on üçüncü oğlu Tokay Timur Han neslinden gelenler Cuci sülalesi üzerinde hüküm sürmüştür. Şiban Han'dan sonra hanlık tahtına sırasıyla oğlu Bahadır, Bahadır'ın oğlu Cuci-Buka, Cuci Buka'nın oğlu Badakul ve daha sonra Minge Timur geçmiştir⁵¹.

Cuci sülalesinin beşinci göbekten mensubu olan Minge Timur Şibanî ulusunun başına geçtikten sonra Özbek Han (1312-1341) idaresini kabul etmiştir. Böylece Şiban ulusunu oluşturan topluluklara “Özbek” denmiştir⁵². Özbek Han ve halefi Canıbek Han'ın vefatından sonra Altın Orda devleti dağılmış ve Timuriler karşısında aldıkları son darbe ile yıkılmışlardır. XV. yüzyılın sonlarında Maverâünnehir'de yaşayan yarı bağımsız ve bağımsız beylerin büyük bir bölümü Timurilerden ayrılmaya başlamıştır. Böylece Deşt-i Kıpçak, Özbek varlığının artmaya başladığı siyasi bir arenaya dönüşmüştür. Bu durum kendinden sonraki yüzyılları da etkilemiştir⁵³.

Özbek Han'ın ölümü ile sırasıyla tahta Pulad Sultan, Kan Bey, İbrahim Oğlan ve Arap Şah, Hacı Tuli, Timur Şeyh Han ve Mahmudek geçmiştir. Ebulhayr Han'a kadar muktedir bir yönetici ortaya çıkmamıştır. Ebulhayr Han Mahmudek Hoca'yı tahttan indirip 1428'te hanlığını ilan etmiştir⁵⁴.

⁵¹ Nasrullahi, *Zübdetü'l-Asar*, 5368 no'lu yazma vr. 465b ve 608 no'lu yazma vr.208b. Mustafa Kafalı, *Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusu, Atsız Armağanı*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1976, s.295.

⁵² Mansura Haidar, *Central Asia in the Sixteen Century*, Manahor Publishing, New Delhi, 2002, s.41

⁵³ R.G. Mukminova, “The Shaybanids” ,*History of Civilization Centrai Asia*, Unesco Publishings, Paris, 2003, s.35.

⁵⁴ Nasrullahi, *Zübdetü'l-Asar*, 5368 no'lu yazma vr. 465 ve 608 no'lu yazma vr.209b. Kılıç bu dönemi Özbeklerin esnek bir konfederasyon şeklinde Ebulhayr Han etrafında birleşmesi olarak tanımlar. Bkz. Nurten Kılıç, *Siyasal Kültürde Değişim:Şeyban Han ve Özbek Siyasal Oluşumu*, Yayınlanmamış Doktora Tezi , Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, Ankara, 1999, s.59.

Büyük boy liderlerinin desteği ile Ebulhayr Han Deşt-i Kıpçak'a kırk yıl hakim olmuştur. Bu tarihten itibaren Ebulhayr Han yerleşik yaşamla temas etmiş halkını tarım havzalarına yerleştirmiştir. Böylece Harezmi bölgesi yerleşik düzene geçişin ilk temsili olmuştur⁵⁵. Zamanla Ebulhayr Han'ın yetki alanı Sir Derya'dan Sibirya ormanlarına kadar genişlemiştir. 1428 yılında han, hükümdarlığını tanıyan Sir Derya'nın kuzeyindeki boyları birleştirmiştir. Akabinde 1430'da Aral Denizi'nin güney kıyısındaki Harezmi'nin bazı kısımlarını işgal etmiştir. Ayrıca Ürgenç'in (1430-31) kontrolünü ele geçirmiş, nehrin kuzeyindeki topraklara yerleşmiş ve 1447'de nehrin kuzeyindeki bozkır bölgesini kontrol altına almıştır⁵⁶.

Ebulhayr Han'ın ölümü ile büyük bir kargaşa yaşanmış Özbek topluluklarının bir bölümü, Kazak Sultanları Giray ve Cani Beg Han'a katılmıştır⁵⁷. Uzun süren taht mücadeleleri sonucu Özbek ulusu değişik bölgelere dağılmış, kalanlar farklı hanedan mensupları tarafından dağınık bir biçimde idare edilmişlerdir. Bu süreç otuz yıl kadar sürmüştür. Ebulhayr Han'dan sonra tahta geçen Şeyh Haydar iktidarda uzun süre kalamamış Cani Beg ve Giray Hanlar tarafından ortadan kaldırılmıştır. Dağılan Özbek boyları Ebulhayr Han'ın torunu ve Şahbudak Han'ın oğlu olan Muhammed Şeybanî⁵⁸ Han ile yeniden toparlanmışlardır⁵⁹. Koşulları iyi değerlendiren Muhammed Şeybanî Han 1500 yılına gelindiğinde hâkimiyetini tesis etmiştir⁶⁰.

Daha sonra Sir Derya ile Amû Derya arasındaki bölge Mîrânşâhî-Timurlular, Özbekler, Kazaklar ve son Çağatay hükümdarları arasında bir güç mücadelesine dönüşmüştür. Bu tarihten sonra Özbek nüfusu yerleşik hayata geçmiş ve Şeybanî Han liderliğinde Türkistan'a yerleşmeye başlamıştır⁶¹. XVI. yüzyılın başlarında Deşt-i Kıpçak'ta yaşayan göçer Özbekler, Şeybanî Han liderliğinde güneye inip yerleşik ve şehir hayatının güçlü olduğu bölgelere gelmişlerdir. Burada Özbek Siyasal oluşumunu

⁵⁵ Yuri Bregel, "Uzbeks, Qazags and Turkmens" The Cambridge History of Inner Asia The Chinggisid Age, Cambridge Publishing, 2009, s. 223.

⁵⁶ P.P. Ivanov, *Očerki po istorii Sredney Azii*, Moscow: Izdatel'stvo Vostochnoj Litertuy, 1958, s.33.

⁵⁷ Ivanov, *Očerki po istorii*, 36-39;

⁵⁸ Bu isim Muhammed Şeybanî Han dönemine ait Türkçe yazılmış bir ana kaynak olan Zübdetü'l-Asâr'da Şeyban ya da Şeybanî şeklinde geçmektedir. Nasrullahî, *Zübdetü'l-Asâr*, 5358 no'lu yazma vr. 465b ve 608 no'lu yazma vr.208b. Dönemin diğer kaynaklarında ve bu kaynaklara dayalı tetkik eserlerde Şiban, Şiban, Şibanî, Şeyban, Şeybanî, Şaybek, Şeybak, Şaybak şeklinde adlandırmalar da kullanılmıştır. Kafalı, a.g.m, s.295.

⁵⁹ Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s.958.Dedesi Ebulhayr Han, Muhammed Şeybani Han'a "Şah Baht" lakabını vermiştir. Molla Binâ'i Kemaleddin Ali, *Şeybânînâme*, Tahsis Kazuyuki Kuba, Kyoto/Japonya, 1997, s.11.

⁶⁰ Bregel, a.g.m., s. 226-227.

⁶¹ Omorlov Timurlan, "Türkistan'daki Özbek Hanlığının Kısaca Tarihi ve Özbek Boyları", Tubav bilim dergisi, c.5, S. 2, 2012, s. 11.

gerçekleştirmişler ve Buhara Özbek Devleti'ni en geniş sınırlarına ulaştırmayı başarmışlardır. Şeybanî Han hâkimiyetini tarım alanlarının ve şehir hayatının var olduğu Maverâünnehir yönünde genişletmiştir⁶². Muhammed Şeybanî Han 1500-1510 yılları arasındaki hâkimiyeti müddetince Deşt-i Kıpçak ve Maverâünnehir coğrafyasını yönetimi altına almış ve tam teşkilatlı bir yönetim mekanizması oluşturmuştur. Böylece bu yüzyılın başlarında Deşt-i Kıpçak “Memleket-i Özbek” olarak anılmaya başlanmıştır⁶³.

1501 ve 1505 yılları arasında Şeybanî Han, Ceyhun nehri bölgesindeki tüm topraklarda yetkisini genişletmiştir. 1500 yılında Buhara'yı, 1501 yılında ise Semerkand'ı ele geçirmiştir⁶⁴. 1502'de Taşkent ve Türkistan'ı, 1504-05'te Ürgenç ve Hive'yi 1505'te Belh'i hâkimiyeti altına almıştır. Kısa bir süre sonra hamisi Sultan Mahmud'u savuşturmuştur. Daha sonra Han, Fergana Vadisi üzerindeki hâkimiyetini güçlendirmiş, Debusiye, Karakul ve Buhara'da sağlam bir hâkimiyet kurmuştur⁶⁵.

1507'de Muhammed Şeybanî Han, Timurlu hükümdarı Sultan Muhammed Hüseyin Baykara'nın iki rakip oğlunun birbirlerine karşı iktidar mücadelesi verdiği sırada Herat'ın kontrolünü ele geçirmiştir⁶⁶.

Muhammed Şeybanî Han kuzeyde Kazaklarla mücadele ederken güneyde Safevîler'e karşı hareket etmiştir. Kazak sultanları gerek o dönemde gerekse sonraki yüzyıllarda hanlığın en büyük sorunu olmuş ve uzun yıllar Buhara Hanlarını uğraştırmışlardır. Muhammed Şeybanî Han için de daimi bir problem olan Kazaklar herhangi bir bölgedeki kontrol yoksunluğunda sürekli yağma akınlarında bulunmuşlardır. Örneğin 1508'de Babür Şah üzerine harekete geçen Şeybanî Han Kandahar'ı Kazaklar yüzünden ele geçirememiştir. Kazaklar Şeybanî Han'a Safevîlerle olan mücadelede de sık sık sorun yaratmıştır⁶⁷. On yıllık kısa hâkimiyeti süresince güçlü bir devletin temellerini atan Şeybanî Han, Safevî hükümdarı Şah İsmail ile 1510 yılında giriştiği son mücadelesini kaybetmiş ve öldürülmüştür. Onun ölümü ile Özbek Hanlığı dağılmış ve bu tarihten sonra Hive ve Buhara merkezli iki farklı yönetim

⁶² Hem göçebe işgalciler hem de çeşitli hükümdarlar tarafından zengin tarım bölgeleri ilk hedeftir. Bkz. Haidar, *a.g.e.*, s. 14.

⁶³ Kılıç, *a.g.t.*, .41.

⁶⁴ Nasrullahi, *Zübdetü'l-Âsâr*, 5368 no'lu yazma vr. 467a ve 608 no'lu yazma, vr.209b.

⁶⁵ R.D. McChesney, "Central Asia VI In The 10th -12th/16th-18th Centuries", *Elr*, c:V, 1992, s.178.

Ivanov, *Ocherki po istorii*, s.51-52.

⁶⁶ McChesney, "Central Asia", s.174.

⁶⁷ Şeyda Duman- Gülay Karadağ Çınar, "Zübdetü'l Âsâr Işığında Özbek ve Kazak Boyları Arasındaki Münasebetler", *Altay Communities History Issues*, (ed. İlhan Şahin vd.) İstanbul 2015, s.127.

şekillenmiştir⁶⁸. Şeybanî Han'ın ölümünden sonra 1511'de bir kurultay toplanmış Taşkent, Semerkand ve Buhara kontrol altına alınmıştır. 1513'te toplanan ikinci kurultayda Muhammed Han Şeybanî Han'ın amcası Köçkuncü Han(Küçüm Han) tahta oturmuştur⁶⁹. Köçkuncü Han 1530 yılına kadar Maverâünnehir'de sakin bir yönetim sürdürmüş askeri faaliyetler Şeybanî Han'ın yeğeni Ubeydullah Han tarafından idare edilmiştir⁷⁰.

Köçkuncü Han'dan sonra tahta oğlu Ebu Said geçmiş ve üç yıl kadar hükümdarlık sürdürmüştür. Ebu Said'in ardından Muhammed Şeybani Han'ın yeğeni Ubeydullah Han (1533–1540) tahta çıkmıştır⁷¹. Ubeydullah Han zamanında devletin gücü yeniden tesis edilmiştir. Buhara'yı devlet merkezi haline getiren Ubeydullah Han ülkenin birliğini sağlamıştır. Dış siyasette etkili bir yol izlemiş ve İran'a karşı Horasan için mücadele ederken diğer taraftan da Osmanlı ile dostane ilişkilerini sürdürmek için elçi göndermiştir⁷².

Ubeydullah Han'ın tüm iktidar hayatı Horasan bölgesi için Safevîlerle mücadele etmekle geçmiştir. 1520 tarihinde Herat'ı ele geçirmek için sefer başlatmış ancak başarılı olamamıştır. 1526'da Belh'i Özbek topraklarına katmayı başaran Ubeydullah Han Murgap'tan Garcistan'a uzanan yeni bir sınır meydana getirmiştir. Ubeydullah Han'ın Safevîler'e karşı yürüttüğü mücadeleler içerisinde Cam Savaşı öne çıkmaktadır. Şah Tahmasb iç karışıklıklara son verdikten sonra Özbeklere karşı harekete geçerek Meşhed'e doğru ilerlemiştir. Bu savaşta sayıca üstün olan Özbekler ağır bir yenilgiye uğramıştır. Ancak Horasan için mücadeleye devam eden Ubeydullah Han 1529'da Herat'ı ele geçirmiş ve zamanla beklediği Özbek desteği gelmediği için geri çekilmek

⁶⁸ Mehmet Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", *Türkler*, C. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 52. Ivanov, *Oçerki po istorii*, s.53, Burton, a.g.e., s.3.

⁶⁹ Bu kurultayda alınan karara göre hanlık birbirinden nispeten bağımsız dört güçlü merkeze ayrılmıştır. Süyüncüklüler Taşkent; Köçkuncüler Semerkand; Şahbudaklılar Buhara; Canibegliler Miyankal(1526'dan sonra Belh). Semerkand hanlık başkenti olarak varlık göstermiştir. R. D. McChesney, *Waqf in Central Asia:Four Hundred Years in the History of a Muslim Shrine*, 1480-1889, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1991, s.54

⁷⁰ Hafız Taniş İbn Mir Muhammed Buharî, *Abdullah-name "Şerefnamayi Şahi"*, Fars Dilinden Sadık Mirzayev Tercümesi; ilmi muharrir, neşreden, söz başı ve izahlar müellifi, B.A. Ahmedov, C. I Taşkent, 1966, s.87.

⁷¹ Cesur ve adaletli kişiliğinin yanı sıra faziletli ve âlim bir hükümdar olarak Ubeydullah Han hanlık halkını da refahını artırmıştır. Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hani(Şibanlılar Astrahanlılar)*, s.31.Ziyo, a.g.e., s.239.

⁷² İsmail Türkoğlu, "Şeybaniler", *DİA*, C.39, TDV Yayınları, İstanbul 2010, s.46. Mehmet Alpargu, *Onaltıncı Yüzyılda Özbek Hanlıkları* Ankara, 1995, s.65.

zorunda kalmıştır. Nihayi olarak Şah Tahmasb 1532’de Herat’ı yeniden topraklarına katmıştır⁷³.

Ubeydullah Han’ın ölümünden sonra devlet içerisinde karışıklıklar baş göstermiş ve iktidar mücadeleleri devleti yıpratmak kadar uzun sürmüştür. Buradan sonraki süreci kaynaklar iç karışıklıklar dönemi olarak adlandırmaktadır. I.Abdullah Han, 1539 sonu 1540 yılı başına kadar kısa bir süre hâkimiyet sürmüştür. Daha sonra Buhara ve Semerkand’da ayrı ayrı tahta oturan hanlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Buhara tahtına Ubeydullah Han’ın oğlu Abdülaziz Han(1540-1550), Semerkand tahtına ise Köçkuncü Han’ın oğlu Abdüllatif geçmiştir. Böylece Ebulhayr sülalesi içinde uzun süre devam edecek olan hâkimiyet mücadeleleri başlamıştır⁷⁴.

Bu sırada Taşkent’te Nevruz Ahmed idarenin başına geçerek aktif bir siyaset izlemiştir. İlk olarak Nevruz Ahmed, Buhara üzerine yürüyerek şehri ele geçirmiş ve Abdülaziz Belh’e kaçmak zorunda kalmıştır. Fakat daha sonra Abdülaziz, Cuybarî Şeyhi Hoca İslam’ın desteği ile Buhara’yı tekrar ele geçirmeyi başarmıştır. Akabinde Hoca İslam ile arası açılan Abdülaziz en büyük destekçisini kaybetmiş ve diğer hanlar bu durumdan yararlanmıştır. Taşkent hakimi Nevruz Ahmed, Semerkand hakimi Abdüllatif ile anlaşarak birlikte Buhara’ya karşı harekete geçmişlerdir. Bu sırada İskender Sultan’ın oğlu Abdullah Sultan (II. Abdullah) Kermina Kalesi’ni kuşatmıştır. Hoca İslam, öğrencisi olan Abdullah Sultan’ı Buhara tahtı için desteklemek istese de Nevruz Ahmed Han ve Abdüllatif Han buna karşı çıkmıştır. Bunun üzerine hanedan üyelerinden Burhan Sultan Buhara tahtına çıkmıştır⁷⁵.

Abdüllatif Han’ın 1551’deki ölümünden sonra Nevruz Ahmed Semerkand’ı ele geçirerek yaklaşık beş yıl bu şehirde hüküm sürmüştür. Bu sırada Abdullah Sultan (II.Abdullah) Hoca İslam ve amcası Pir Muhammed’in yardımı ile Nevruz Ahmed’e karşı mücadele başlatmıştır. Nevruz Ahmed’in 1556’da ölümü ile sülalenin en yaşlı

⁷³ Köçkuncü Han’ın iktidarı sırasında Ubeydullah Han Horasan’a yönelik pek çok sefer düzenlemiştir. İskender Bey Münşî on iki yılda altı sefer düzenlediğini nakleder. Bu seferler daha çok yağma akınları alıp kuşatmalar kısa sürede kaldırılmıştır. İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, C.I. (1-2-3. Kısımlar)s.82.Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü’l-Tevarih*, Çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih kurumu Yay, Ankara, 2006, s.213-214. Çınar, a.g.t., s.83.

⁷⁴ Mehmet Alpargu, “Türkistan Hanlıkları”, s.563.

⁷⁵ Hafız Tanış Buhârî, “*Şerefnamayi Şahi*”, C.I. s. 205-214. Mehmet Alpargu, “Türkistan Hanlıkları”, s.563.Çınar, a.g.t, s.108.

üyeleri olan Belh hakimi Pir Muhammed “Uluğ Han” ilan edilmiş ancak yine de ülkedeki karışıklıklar son bulmamıştır⁷⁶.

1557 yılında Abdullah Sultan, Buhara’da hakim olan Burhan Sultan’a karşı harekete geçmiş ve şehri kuşatmıştır. Hoca İslam’ın desteği ile Burhan Sultan’a düzenlenen komplo sonucu şehir Abdullah Sultan’ın eline geçmiştir. Böylece kısa zamanda güçlenen Abdullah Sultan babası İskender Han’ı “Uluğ Han” ilan ederek yönetimi devralmıştır. Buhara Hanlığı’nda II. Abdullah Han’a kadar Ubeydullah Han hariç güçlü bir yönetici yer almamıştır. Bu sebeple II. Abdullah Han dönemi(1557-1598) Özbekler için tabiri caizse yeniden var oluş sürecini ifade etmektedir. Han, iç karışıklıklar dönemine son vererek devleti yeniden toparlamıştır⁷⁷.

Bu dönemde Şeybanîlere ait toprakları geri kazanarak merkezi otoriteyi güçlendirmiş, babasının ölümüne kadar devleti fiili olarak yönetmiştir. Resmîyetle hanlık görevini üstlenmesi babasının 1583 yılında ölümünü müteakip gerçekleşmiştir. Babasının ölümünün ardından 1598’e kadar ülkeyi yönetmiştir⁷⁸.1561-1583 tarihleri arasında merkezi otoriteyi güçlendirmeye çalışan II. Abdullah Han hanedan üyelerinin vilayetlerde bağımsız hareket etmelerinin önüne geçmek için itaat etmeyenleri yok etme kararı almıştır. Ayrıca bozkırlardaki göçebelerin iktidar mücadelelerinde herhangi bir tarafta yer almalarını önlemek için de tedbirler almıştır. II. Abdullah Han’ı en çok uğraştıran olaylardan birisi Nevruz Ahmed’in oğullarının iktidar mücadelesi olmuştur⁷⁹.

Nevruz Ahmed’in oğullarından Baba Sultan(1556-1582) Deşt-i Kıpçak’ta iktidarı ele geçirirken kardeşi Derviş Sultan da Taşkent’te hakim olmuştur. Onların en büyük destekleyicileri ise Deşt-i Kıpçak’taki Kazaklar ve diğer göçebelere. Ayrıca Baba Sultan Abdülatif Han’ın oğulları ve akrabalarıyla da ittifak yapmıştır. II. Abdullah Han’ın Baba Sultan ile mücadeleleri esnasında hanlık şehirleri ağır tahribata uğramıştır. Bu savaşların sonunda II. Abdullah Han 1574’te Karşı ve Hisar’ı, 1576’da ise Taşkent ve Semerkand’ın kontrolünü sağlamıştır. Han, Baba Sultan’a karşı 1582’de giriştiği seferde başarılı olmuş ve Baba Sultan’ın öldürülmesi ile Şahruiye, Sayram ve Ahengeran kalelerini zapt etmiştir⁸⁰.

⁷⁶ Alpargu, *Özbek Hanlıkları*, s.68.

⁷⁷ Hafız Tanış Buhari, *Şerefname-yi Şahi*, C.II, s.62-76.

⁷⁸ Mehmet Saray, “Abdullah Han”, Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, C.I, İstanbul, 1988, s.104.

⁷⁹ Hafız Tanış Buhari, *Şerefname-yi Şahi*, C.II, s.62-76. Alpargu, *Özbek Hanlıkları*, s.73.

⁸⁰ Alpargu, *Özbek Hanlıkları*, s.73-74.

II. Abdullah Han, Fergana'yı da idaresi altına almayı başarmıştır.1573'te Belh'i ele geçiren Han, buraya oğlu Abdülmümin'i vali olarak atamıştır. Horasan bölgesiyle de yakından ilgilenmiş on ay süren bir kuşatmadan sonra Herat'ı ele geçirmiştir.1583 yılında Han, oğlu Abdülmümin'e Meşhed'i zapt etmesi için emir vermiş ve nihayi olarak Meşhed'i de topraklarına katmayı başarmıştır. Bu şehri ele geçiren Abdülmümin şehirde büyük bir katliam yapmış kentin değerli mallarına da el koymuştur⁸¹.

Bu sırada İran tahtına Şah Abbas(1587-1629) geçmiş ve Kazvin'den yola çıkan Şah, Horasan'a yürümüştür. Ancak Özbeklerin sağlam konumları ve askeri bakımdan sayıca üstün olmaları sebebiyle Şah Abbas harekâttan vazgeçmiştir. 1590 yılına gelindiğinde II. Abdullah Han'ın himayesindeki topraklar Safevîler'den elde ettiği Semna Kirman'nın doğusunda yer alan Sistan, Kara, Hazare, Gileki, Nişabur, Sebzvar, Esferayin, Muhavvelat, Tun, Cunabut, Kayın ve Tabes bölgeleri içermektedir⁸².

II. Abdullah Han döneminde geniş bir fütühat siyaseti takip edilmiştir.1593-1595 yılları arasında II. Abdullah Han Harezm'i ele geçirmiş müteakiben Buhara'yı topraklarına katmıştır⁸³. Han, Babürlü hükümdarı Ekber Şah ile diplomatik ilişkiler kurmuş onun Maverâünehir topraklarındaki emellerini engellemeye çalışmıştır. Ruslarla Buharalı tüccarların Astrahan, Kazan ve diğer şehirlere geçmelerine imkan tanınması noktasında görüşmeler yapmış, IV. İvan'dan yardım istemiştir. Osmanlı ile münasebetlerine gelince; Osmanlı Devleti hükümdarı Sultan Süleyman bir müddet Nevruz Ahmed Han'ın oğullarını iktidar mücadelelerinde desteklemiştir. Ancak daha sonra II. Abdullah Han'ın gücünü fark etmiş ve Baba Sultan'a yardım etmekten vazgeçmiştir⁸⁴.

1563'te İran ile barış içine giren Osmanlı Devleti, Özbekler'e İran'a karşı giriştikleri mücadelede herhangi bir destek sağlamamıştır. II. Selim döneminde Ruslar'ın Müslümanlara karşı baskılarını durdurmak için başlatılan Astrahan seferi başarısızlığa uğramış ve diplomatik yollara başvurulmuştur. Hac yolunun güvenliğini sağlamak ve Özbek Han'ına karşı iyi niyeti göstermek için Osmanlı sık sık girişimde bulunmuştur. Ancak 1589 yılına gelindiğinde Osmanlı ve Buhara Devletleri arasındaki

⁸¹ İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, C.II. (4-5-6. Kısımlar)s.68-73. Çınar, a.g.t, s.206.

⁸² Alpargu, *Özbek Hanlıkları*, s.75.

⁸³ R.G. Mukminova, " Abdullah Khan", *History of Civilizations of Central Asia Volume 5*, Unesco Publishing, Paris, 2003. Mehmet Alpargu Harezm'in fethinin II. Abdullah Han'ın ölümünden sonra yeniden bağımsızlığına kavuştuğu bilgisini vermektedir. Alpargu, *Onaltıncı Yüzyılda Özbek Hanlıkları*, s.73.

⁸⁴ Alpargu, *Özbek Hanlıkları*, s.75.

ilişkiler zayıflamıştır. II. Abdullah Han'ın oğlu Abdülmümin'in amaçları Osmanlı tarafından hoş karşılanmamıştır. Çünkü Abdülmümin topraklarını Osmanlı Devleti sınırlarına kadar genişletmek niyetinde idi⁸⁵.

Meşhed zaferinden sonra Tebriz'e kadar ilerlemek isteyen II. Abdullah Han'ın isteği Osmanlı Devleti tarafından olumsuz karşılanmıştır. Bu sebeple Osmanlı Safevîlerle 1590 yılında bir anlaşma sağlayarak denge politikası sürdürmüştür. II. Abdullah Han, Gilan bölgesi meselesi üzerindeki istekleri Osmanlı Devleti açısından hoş karşılanmamıştır. III. Mehmet döneminde ise İran-Avısturya seferleri sırasında Osmanlılar Özbekler'den yardım istemişlerdir⁸⁶.

Osmanlı Devleti, Özbek Hanlığı üzerindeki politikasını doğu sınırları meselesinin bir parçası olarak değerlendirmiş ve meselenin gelişimine göre ilişkilerini artırmış ya da azaltmıştır. Buna karşılık Özbekler ise Osmanlı ile olan ilişkilerini Safevîler gibi ortak düşman karşısında birleşmek, Osmanlı'dan asker ve silah yardımı temin ederek Safevîler karşısında güçlenmek ve ülke sınırlarını hac güzergahı üzerinde bulunan Horasan yönünde genişletmek gibi prensipler çerçevesinde geliştirmiştir⁸⁷.

II. Abdullah Maverâünnehir'de bir Özbek idaresini yeniden tesis etmiş, Harezm'i kendine bağlamış ve Horasan'a seferler düzenlemiştir. Sert ve kati bir politika izleyen II. Abdullah Han, mali, idari, ziraî ve sosyal bir takım ıslahatlar gerçekleştirmiştir. Hanlığın sınırların genişleterek milletlerarası ilişkilerde varlığını hissettirmiştir⁸⁸.

1598 yılına gelindiğinde II. Abdullah Han 65 yaşında vefat etmiş ve ondan sonra yerine geçen oğlu Abdülmümin birkaç ay tahtta kalabilmiştir. Abdülmümin iktidara geldikten kısa süre sonra baş gösteren kargaşa ve düzensizlik sebebiyle öldürülmüştür⁸⁹. Abdülmümin'in ölümü ile yeni bir devir açılmış ve hanedan sülalesi değişmiştir⁹⁰.

Maverâünnehir'de Şeybanî Muhammed Han tarafından 1500'de kurulan Buhara Özbek Hanlığı'nda Ebulhayr Han sülalesi 1599'a kadar yönetimde kalmıştır Ebulhayr

⁸⁵ Alpargu, *Özbek Hanlıkları*, s.77. Alpargu, Abdülmümin'in amacını Özbeklerin sınırlarını Osmanlı topraklarına kadar genişletme isteği olarak aktarırken Çınar onun iddiasının Tebriz'i almak olduğunu ifade etmektedir. Ama bu sadece sefer için Özbek ordusunun önüne koyduğu bir kızıl elma ve bir çeşit Safevîler'e Horasan'dan çıkmazsa Tebriz'e kadar İran sınırlarına gireceği yönünde tehdittir. Abdülmümin bu nu Şah Abbas'a yazdığı mektuplarda açıkça belirtmiştir. Çınar, a.g.t., s.279.

⁸⁶ İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, C.II. (4-5-6. Kısımlar)s.131-133.

⁸⁷ Çınar, a.g.t., s.188.

⁸⁸ Hafız Tanış Buhari, *Şerefname-yi Şahi*, C.II, s.211-262.

⁸⁹ Abdülmümin iktidara geldiğinde hanlıktaki bazı emirleri katletmiştir. Ziyö, a.g.e., s.241.

⁹⁰ Ahmedov, *Tarixdan Saboqlar*, s. 185.

Hanedanı'ndan hükümdar olacak kimse kalmayınca Özbek boyları Cengiz soyundan gelen başka bir aileye Astrahanîler-Canîler(Tokay Timurlular)'a tahtı teslim etmiştir⁹¹.

Bu sülale devrinde devlet Belh ve Buhara merkezli iki ana yönetim sahası içinde varlığını Mangıt Hanedanı'ndan Muhammed Rahim'in Astrahanî Hanedanı'na 1756'da son vermesine kadar devam ettirmiştir⁹².

2. ASTRAHANÎ HANEDANI'NIN ORTAYA ÇIKIŞI

Buhara Hanlığı'nda Şeybanîler'den sonra hâkimiyeti devralan yeni hanedan ailesi Astrahanîler olmuştur. Astrahanî hanedanının şeceresi Yar Muhammed'in oğlu Canî Bey'e dayanır. Yar Muhammed Astrahanî Hanlığı emirzadelerinden olup Cengiz Han'ın oğlu Cuci neslindendir. Canîler, Cuci'nin on üçüncü oğlu olan Tokay Timur'dan gelmektedir⁹³. Ruslar Astrahan'a taarruz düzenleyince Yar Muhammed oğlu Canî ile Maverâünnehir'e kaçmıştır. Önce amcaoğlu olan Hive Hanlığı hükümdarı Hacim Han'ın yanına gitmiştir. Ancak Hacim Han'ın Yar Muhammed'e dostça davranmaması onun Buhara'ya Şeybanî İskender'in sarayına gitmesine sebep olmuştur. İskender onlara sıcak davranmış ve kızı Zehra'yı Canî Bey ile evlendirmiştir⁹⁴. Bu evlilikten Din Muhammed, Baki Muhammed, Vali Muhammed ve Payende Sultan isimli çocukları dünyaya gelmiştir⁹⁵.

İskender Han'ın oğlu II. Abdullah tahta çıktığında Canoğulları ona savaşlarda ve devlet işlerinde destek olmuşlardır. II. Abdullah Han da bu hizmetler karşılığında Nişabur, Nesa, Tun, Kayn ve Baverd şehirlerini Din Muhammed'e verip kardeşlerini de onunla göndermiştir. II. Abdullah'dan sonra yerine geçen Abdülmümin, Din Muhammed ile geçinememiştir. Bundan dolayı Din Muhammed ve kardeşlerinin nüfuzunu kırmak için babaları Canî'nin tutuklanmasını emretmiştir. Çaresiz kalan Canî'nin oğulları Şah Abbas'tan yardım istemiştir. Şah Abbas, Yusuf Bahadır Koşbegi önderliğinde bir grup Safevî ordusunu Herat'a göndermiştir. Ancak bir başarı elde edilememiştir. Bu arada sadece altı ay hanlık yapan Abdülmümin emirlerin komplosu sonucu öldürülmüştür. Onun ölümünden sonra hanlıkta ayaklanmalar çıkmıştır. Şah

⁹¹ Abdullah Gündoğdu, "Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü", *Türkler*, C.VIII, Yeni Türkiye Ankara 2002, s.606

⁹² XVI. asırda merkezi Asya mıntıkasının siyasi, içtimai ve medeni hayatında Buhara şehrinin önemi artmıştır. Bkz. *Buharo Şarq Durdonası*, Taşkent 1997.s.52

⁹³ Svat Soucek, *A History of Inner Asia*, Cambridge University Press, Newyork, 2000, s.177.s.117. Ivanov, *Oçerki po istorii*, s.67-68. McChesney, *Waqf*, s. 72. Thomas Welsford, a.g.e., s.80.

⁹⁴ Süheyl, *İmamkuluname*, v..21b. Ziyö, a.g.e., s.257.

⁹⁵ Muhammed Yusuf Münşi, *Mukim-Hanskaya İstoriya*, s.72-73. Mehin Fehimi, a.g.m., s.511-512.

Abbas bu durumdan istifade edip Herat'ı işgal etmek için bir ordu göndermiştir. II. Abdullah Han'ın taht kavgalarına son vermek için aile üyelerinin hemen hepsini öldürmesi hanedanın sonunu hazırlayan en büyük etken olmuştur. Bunun yanı sıra hanlığın doğal sınırlarına ulaşmış olması ve gücü elinde tutmanın zorluğu yönetimi tehlikeye sokmuştur. Bu sebeple bütün rakipler ortadan kaldırılmıştır.

Hanedanın sonunu getiren eylemlerin II. Abdullah Han dönemi uygulamalarla başladığını söylemek mümkündür. Esasen yağma seferlerinden elde edilen gelirler, toprak ve ganimetler, han tarafından Özbek boyları arasında dağıtılmıştır. Rakip alt boyları ortadan kaldırmayı ve otoriteyi kendi soyu ile kısıtlamayı amaçlayan II. Abdullah Han tarafından gerçekleştirilen bu kurumsal değişiklikler önlem amaçlı uygulamalardır. İktidarı bir alt boyun soyu ile kısıtlama anlayışı veraset sisteminde daha önce görülmemiş bir durum olup büyük bir direnişle karşılanmıştır. Bu sebeple buna karşı çıkan pek çok hanedan üyesi öldürülmüştür⁹⁶. Diğer taraftan Horasan'ın kontrolü konusunda Safevîlerle olan çatışmadaki açmazın kırılmaması hanlığı olumsuz etkilemiştir. Abdülmümin'in hâkimiyeti boyunca sevilen bir yönetici olmaması onun iktidar süresini kısaltmış emirlerin ona cephe alması ve komplo sonucu öldürülmesi ile kendisi ardında bir halef bırakamamıştır⁹⁷.

Bu durum üzerine Ebulhayr sülalesinden yönetime geçecek kimse kalmayınca Buhara soyluları durumu düzeltmek için Canî Bey'i, han seçmişlerdir. Canî Bey ise tahta oğlu Din Muhammed'in oturması gerektiğini söyleyerek tahttan vazgeçmiştir. Bunun üzerine Özbek emirleri acele ile Din Muhammed'i Herat'ta tahta çıkarmışlardır⁹⁸. Böylece olası Safevî tehlikesini bertaraf etmeyi düşünmüşlerdir. Ancak padişah değişikliğinden istifade ederek Horasan'a saldıran Safevîler burayı Özbekler'in elinden almayı başarmışlardır. Din Muhammed, destekçileri ile izlenecek politika hakkında görüş alışverişinde bulunmuştur. Hacı Bey, Abdullah Mangıt ve Ebul Muhammed Bey gibi emirler Horasan'ın Safevî ordusuna terk etmesini ve Din Muhammed'in çekilmesini tavsiye etmişlerdir. Özbek hükümdarı bu tavsiyeyi icraya koymadan karşısında Safevî birliklerini bulmuştur. Özbek-Safevî arasındaki mücadelede Din Muhammed öldürülmüş ve Herat Şah Abbas'ın eline geçmiştir⁹⁹. Din Muhammed'in ölümü ile resmi olarak kardeşi Baki Muhammed yüce han ilan edilmiş

⁹⁶ McChesney, *Waqf*, s.51.

⁹⁷ Alpargu, *Özbek Hanlıkları*, s.73.

⁹⁸ Muhammed Yusuf Münşi, *Tezkire-yi Mukim Hani(Şibanlılar Astrahanlılar)*, s.46.

⁹⁹ Süheyl, *İmamkuluname*, s.25b,27b,28b

ve tahta oturtulmuştur (1599)¹⁰⁰. Seçkin, akıl ve cesaret sahibi biri olarak tanımlanan Baki Muhammed 1599'dan itibaren hanlığı Buhara'dan yönetmiştir¹⁰¹. Canoğulları yönetimi 150 yıldan fazla sürmüştür¹⁰². XVII. yüzyılda soyurgal uygulaması sebebiyle hanlar ile beyler arasındaki denge değişmeye başlamış, yerel otorite ve idare büyük ölçüde beylerin eline geçmiştir.

XVII. yüzyılın sonlarında boy beylerinin kudret ve nüfuzlarını giderek artırmaları sebebiyle ülke idaresinde hanedan tesiri giderek azalmıştır¹⁰³. Özbek politik düzeninde mühim rol oynayan beylerin bağlı bulunduğu boyların en önemlileri Kuşcu, Nayman, Böyreğ, Karluk, Dürmen, Kongrat ve Kiyat olup bu boyların beyleri imtiyaz sahipleridir¹⁰⁴.

2.1. VALİ MUHAMMED HAN DÖNEMİ(1605-1611)

Baki Muhammed tahta çıktığında kardeşi Vali Muhammed'i Belh'e vali tayin etmiştir¹⁰⁵. Böylece Belh ve komşu topraklar Vali Muhammed'in yetkisi altına girmiştir¹⁰⁶. Diğer kardeşleri Din Muhammed Han, Herat'ta Şah Abbas'a karşı giriştiği mücadelede yaralanıp muharabe alanını terk etmek zorunda kalmış ve daha sonra yolda ölmüştür. Onun ölümünün ardından saltanat makamına oturan Baki Muhammed Han Safevîler'e karşı Belh seferine girişmiş ancak başarılı olamamıştır¹⁰⁷. Baki Muhammed kardeşi Din Muhammed'in intikamını almak için o sırada Safevîler'in elinde olan Kunduz'a hücum etmiş, şehri hâkimiyeti altına alarak Buhara'ya dönmüştür. Şah Abbas Kunduz'un düştüğü haberini alınca Maverâünnehir'e asker göndermiştir. Baki

¹⁰⁰ Alekseev Baki Muhammed Han'ın saltanat yıllarını 1603- 1606 olarak verir. Alekseev, *a.g.e.*, s.112.

¹⁰¹ Ziyö, *a.g.e.*, s.258

¹⁰² Yunus Emre Gürbüz, "History and Theory in The Construction of Özbek and Kazakh Identity", *In Partial Fulfillment Of The Requirements For The Degree Of Master Of Science In Department Of History*, 2003, s.67.

¹⁰³ Abdullah Gündoğdu, "*Hive Hanlığı Tarihi(Yadigar Şibanîler Devri 1512-1740)*", , Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi Ankara, 1995, s.218. Ülke topraklarından küçük ya da büyük çaplı bölgelerin ya da bir bölgeden elde edilen gelirin, hükümdar tarafından zaman içerisinde belirli bir zümre gözetmeksizin bağışlanması soyurgal uygulamasının genel çerçevesini çizmektedir. İktanın değişmiş bir şekli olan soyurgal uygulamasından Özbekler sadece beyleri değil ulema ve seyidler de yararlandırmıştır. Bkz. Mehmeti Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s. 997.

¹⁰⁴ Kılıç, *a.g.t.*,s.212.

¹⁰⁵ Muhammed Talib, *Matlabu't-Talibîn*, s.208.

¹⁰⁶ R. G. Mukminova, "The Janids(Astrakhanids)", *History of Civilizations of Central Asia Volume 5*, Unesco Publishing, Paris, 2003,s.47.

¹⁰⁷ *Nihayet söyledüğümüz gibi Pars(Kaplan) yılında yani hicretin bin on bir senesinde Belh seferi vuku buldu. O vilayetin sahası Mevkib-i hümayunun ayakları altında çiğnendi. Baki Han layığı ile bir ders aldı. O da kendi eceli ile vefat ettikten sonra, Maverâünnehirin hükümdarlığı onun küçük kardeşi Vali Muhammed Han'a geçti. İskender Bey Münşî, Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî, C.II. (4-5-6. Kısımlar)s.582.*

Muhammed Belh'i muhasara eden Safevî kuvvetleri ile savaşmaktan kaçınmıştır¹⁰⁸. Bu sırada Safevî ordusunda veba salgını baş göstermiş ve ordudaki askerlerin yarısı bu hastalıktan vefat etmiştir. Şah Abbas da bunun üzerine Endehoy'a çekilmiştir¹⁰⁹. Bu sırada Belh vilayetinde büyük bir asayiş problemi baş göstermiştir. Bu asayiş probleminin nedeni Belh tahtına oturduğunu ilan eden İbrahim Han'dır. Müslüman ahaliye zulmetmiş ve bunun üzerine Vali Muhammed, İbrahim Han'ın üzerine yürümüştür. Bu mücadeleyi kazanan Vali Muhammed Han tekrar Belh vilayetine gelerek saltanat makamına oturmuştur. Baki Muhammed hanlığının son yıllarına kadar Safevîlerle dostane ilişkiler sürdürmüştür. Baki Muhammed'in 1605'te ölümü ile saltanat tahtına kardeşi Vali Muhammed Han geçmiştir¹¹⁰.

Yönetime gelen Vali Muhammed halk tarafından başlangıçta sıcak karşılanmıştır¹¹¹. Belh ve Bedaşan'daki orduyu çağırıp onlarla Semerkand'a yürümüş burada halka otoritesini zorla kabul ettirdikten sonra Buhara'ya dönüp zaferini kutlamıştır. Ancak bu hal Kazaklar'ın Türkistan ve Taşkent'e düzenledikleri ani baskın haberi ile kısa sürede bozulmuştur. Vali Muhammed Han Kazaklar'a karşı hareket geçmiş, İmamkulu komutasındaki bir grup askeri Ubeydullah Sultan ile savaşması için Hisar şehrine başka bir grup orduyu da Abdullah Sultan ile savaşması için Çaganiyan bölgesine göndermiştir. Bu seferler esnasında asi Kazak sultanlarının öldürülmesine ve onlar karşısında büyük bir zafer elde edilmesine rağmen Kazaklar kısa süre sonra tekrar saldırıya geçmişlerdir¹¹².

Diğer yandan Vali Muhammed tahta çıktığında Safevî orduları Şirvan'ı almak için sefere çıkmıştır. Safevî ordusu Şemahi Kalesi'nin fethi ile meşgulken Vali Muhammed Han fırsattan istifade ederek Horasan'a asker göndermiştir. Ancak Özbek askerleri bir başarı elde edemeyerek geri dönmek zorunda kalmıştır. Vali Muhammed Han daha sonra Şah Abbas'a adamlarını göndererek dostluk kapısını aralamak istediğini belirtmiştir. Şah Abbas teklifi kabul ettiğini Yüzbaşı Mirza Ali Bey ile bildirmiştir. Buna karşılık Vali Muhammed Han da Hazaneci Özbek Şah Muhammed Mirza'yı kıymetli hediyelerle birlikte Şah Abbas'ın huzuruna göndermiştir¹¹³.

¹⁰⁸İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, C.II. (4-5-6. Kısımlar) s.582.

¹⁰⁹ Ziya, *a.g.e.*, s.260

¹¹⁰ Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hani(Şibanlılar Astrahanlılar)*, s.51.

¹¹¹ Burton, *a.g.e.*, s.123.

¹¹² Burton, *a.g.e.*, s.124..

¹¹³ İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, C.II. (4-5-6. Kısımlar) s.582,583.

3. VALİ MUHAMMED HAN'IN İMAMKULU HAN İLE MÜCADELESİ

1605'te kardeşinin ölümü ile Buhara'da tahta oturan Vali Muhammed Han, Belh hakimliğini Şah Bey Kökeltaş'a vermiştir¹¹⁴. Andihud, Şıbırgan gibi vilayetlerin yönetimini ise yeğeni İmamkulu'na devretmiştir. İmamkulu kardeşi Nadir Muhammed ile bir süre bu bölgeleri kontrol altında tutmuştur¹¹⁵. Vali Muhammed'in hükamdarlığının ilk yıllarında bu iki kardeş uzun müddet amcalarına sadık kalıp onun emirlerinin dışına çıkmamışlardır. Hanlığın güney doğusundaki seferlerde her iki kardeş de Vali Muhammed'e değerli yardımlarda bulunmuşlardır¹¹⁶.

Örneğin Nadir Muhammed Eski Hisar bölgesinin hakimi Muhammed Sultan'ın oğlu Abdullah'ın ayaklanmasını bastırmıştır. Yine İmamkulu ve kardeşi Nadir Muhammed 1607'de Bedeşan'daki bir mücadelede Vali Muhammed'in kazanması için destek vermişlerdir. Kardeşlerin bu başarıları halk nezdinde de onlara olan güveni artırmıştır. Öte yandan giderek güçlenen İmamkulu ve kardeşi Nadir Muhammed, Vali Muhammed açısından tehlikeli bir hal almıştır. Bu durum Vali Muhammed'i endişelendirmiş ve gelişen süreçte iki kardeşi de verdiği yetkilerden uzaklaştırmak istemiştir¹¹⁷.

İmamkulu ve kardeşi amcalarına karşı direniş göstermiş ve Vali Muhammed istediği neticeyi elde edememiştir. Böylece iki kardeş bulundukları yerlerin yönetiminde kalmaya devam etmişlerdir. Bu durum üzerine Vali Muhammed her bir kardeşe birer atalık tayin edip davranışlarını kısıtlamaya karar vermiştir¹¹⁸. Bu sayede dolaylı olarak onları uzaktan izlemek istemiştir. Bu sırada Vali Muhammed Nazar Bey Kökeltaş'ı İmamkulu'yu gözetlemesi için göndermiştir. Şah Bey Kökeltaş'ı da Nadir Muhammed'i kardeşinden ayırmak için onunla Belh'e göndermiştir¹¹⁹. Şah Bey Kökeltaş bir müddet sonra halk arasında uygulamış olduğu cezalandırmalardan dolayı hoşnutsuzluk

¹¹⁴ Muhammed Talib bu tarihi 1015 /1606 olarak verir. “Bir ming on beşinci yılda vefat itti” der. Bkz. *a.g.e.*, s.208.

¹¹⁵ Din Muhammed'in oğulları İmamkulu ve Nadir Muhammed'in anneleri farklıdır. Nadir Muhammed Din Muhammed'in ikinci eşinden dünyaya gelmiş ve İmamkulu'dan dört yaş küçüktür. Abdusattar Jumanazar, Buxoro(Talim Tizimi Tarixi), Akademi Naşr, Taşkent, 2017,

¹¹⁶ İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, C.II. (4-5-6. Kısımlar) s.605.

¹¹⁷ Vali Muhammed Han'ın Şah Abbas ile Horasan yenilgisine rağmen dosthane ilişki tesis etmek istemesinin sebeplerinden başlıcası İmamkulu ve Nadir Muhammed'in güçlerini birleştirerek isyana kalkışmaları ve amcalarının saltanatına son vermek istemeleridir. Bkz. Çınar,a.g.t., s.268.

¹¹⁸ Alekseev, *a.g.e.*, s.114

¹¹⁹ Süheyl, *İmamkuluname*, s. 34b, Fehimi, a.g.m., s. 513.

yaratmıştır. Zamanla atalığı olduğu şehzadeyi dikkate almayıp başına buyruk davranmaya başlamıştır¹²⁰.

İmamkulu atalığını öldürüp kardeşi ve kendisi için amcasından taleplerde bulunmuştur. Buna göre Semerkand'da tutunamayıp Belh'te yaşayan kardeşi Nadir Muhammed'in yanına gelmiş ve böylece iki kardeş güçlerini birleştirmişler ve amcasına karşı muhalefet etmişlerdir. Belh gelirinin iki kardeşe yeterli gelemeyeceği düşüncesiyle İmamkulu Şadman, Kunduz ve civarındaki bölgelerin Nadir Muhammed'e verilmesini talep etmişlerdir. Vali Muhammed ise yeğenlerinin bu tavrından onların isyan edecekleri şüphesine kapılmıştır. Vilayetlerden elde edecekleri ekonomik kazançla bu iki kardeşin güçlerine güç katıp, nüfuzlarını genişletmesini istememiş ve onların taleplerini kabul etmemiştir. Tüm bu sebeplere istinaden vilayetin idaresini Özbek emirlerinden Gevher Tahir'e vermiştir. Bu durum kardeşler ve amcalarının arasını daha da açmıştır¹²¹.

Bu sırada Buhara halkı da Vali Muhammed Han'ın giderek artan, baskı ve zulmünden bıkmış ve ona cephe almıştır. Bu kötü gidişata bir dur demek isteyen halk İmamkulu ve kardeşini bu durumdan haberdar edip yönetime el koymalarını istemiştir. Özbek Emirlerinden bazıları bir mektup yazarak Buhara'ya geldiğinde İmamkulu'nun hizmetine gireceklerini beyan etmişlerdir¹²².

Mektupta Buhara halkının Maverâünnehir tahtına İmamkulu'yu geçireceklerini ve ona itaat edeceklerini belirtmişlerdir. Ancak bu mektup Vali Muhammed'in adamları tarafından ele geçirilmiş ve emirlerin hepsi cezalandırılmıştır. Kaçmayı başaran emirler hemen İmamkulu etrafında toplanıp onu han ilan etmiş ve amcasına karşı harekete geçmeye ikna etmişlerdir. Bunun üzerine İmamkulu 3 bin kişi ile harekete geçmiş ancak amcasının karşısında tutunamayacağını anlayınca geri çekilmiştir. Vali Muhammed Han, İmamkulu'nun isyana bir son verip özür dilediği takdirde Belh'i ona vereceğini belirtmiştir¹²³. Ancak İmamkulu bunu kabul etmemiştir.

1611 yılına gelindiğinde İmamkulu ile kardeşi Nadir Muhammed, Vali Muhammed Han'ı av eğlencesinde iken pusuya düşürmek üzere Karşi vilayetine

¹²⁰ Muhammed Yusuf Münşî, *Mukim-Hanskaya İstoriya*, s.79-82.

¹²¹ İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, C. II (4-5-6. Kısımlar),s.606.

¹²² Münşî bazı emirlerin Vali Muhammed Han'a karşı isyan etme fikrinde olduğunu bunu İmamkulu ile paylaştıklarını Han'dan iltifatsızlık sezen herkesin gizliden gizliye İmamkulu'na adam gönderip onu amcasına karşı isyan etmeye teşvik ettiklerini belirtir. Bkz. İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, C.II. (4-5-6. Kısımlar) s.607.

¹²³ İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*,C. II (4-5-6 .Kısımlar),s. 607-608.

yönelmişlerdir. Bunun üzerine Vali Muhammed Han Safevî Şah'ına sığınmıştır¹²⁴. Vali Muhammed Han ailesi ve maiyetindeki adamlar ile önce Merv'e gelmiş ardından Meşhed'e gitmiş ve bu yolculuk boyunca şahın adamları tarafından iyi muamele görmüş, kendisine her türlü misafirperverlik gösterilmiştir. Nihayi olarak İsfahan'a ulaşmış olup orada Şah Abbas ona dostça davranmıştır. Kendisine sığınan Vali Muhammed Han'ı sıcak karşılayan Şah Abbas bir müddet ona yeğenleri ile giriştiği mücadelede destek vermiştir¹²⁵.

Vali Muhammed, Şah ile görüşmesi sırasında İsfahan'a gelmekteki asıl amacının Safevîlerin desteğini alarak ülkesine geri dönmek ve hakkı olan tahtı isyancı yeğenlerinden geri almak olduğunu belirtmiştir. Ancak Şah Abbas, Osmanlı ile devam eden mücadele nedeniyle bir yıl kadar beklemesini söyleyip, bu süre sonunda harekete geçebileceklerini belirtmiştir. Öte yandan yanındaki Özbek beyleri Maverâünnehir seferinin ertelenmemesi konusunda Vali Muhammed Han'a ısrar etmişlerdir. Aksi takdirde İmamkulu Han giderek daha da güçlenecek ve onu mağlup etmek imkansız olacaktır. Böylece gereken süre dolmadan Hem Şah Abbas'ı hem de Vali Muhammed'i bu sefere ikna etmeye çalışmışlardır¹²⁶.

Bu sırada Buhara Hanlığı'nın kuzeyi Kazakların saldırılarından dolayı büyük ölçüde zayıflamıştır¹²⁷. Semerkand'da bulunan İmamkulu ve kardeşi Nadir Muhammed bir yandan da Kazaklarla mücadele halindeydiler. Bu sebeple Buhara'da az sayıda askerin tutulması Vali Muhammed ile İran emiri Zeynel Han için beklenen fırsatı oluşturmuştur. Böylece Safevî ve Özbek askerlerinden oluşan birleşik ordu ilk olarak Çaharcu'ya gidip burayı zapt etmiştir. Ordu daha sonra Buhara'ya doğru ilerlemiştir. Çaharcu'nun Vali Muhammed tarafından ele geçirildiğini öğrenen İmamkulu, acilen Buhara'ya dönmüştür. Ancak şehri savunamamış ve Karşi'ye kaçmıştır. Böylece Vali Muhammed Han, 27 Ağustos 1611'de Buhara'ya girip tekrardan Hanlığını ilan etmiştir¹²⁸.

¹²⁴ İskender Bey Münşî İmamkulu ve Nadir Muhammed'in Karşi baskınını yalan havadis olarak ifade eder. Ona göre kamışlıktan iki üç yabancı domuz ordugaha girmiş ve askerler domuzların gürültüsüyle yerlerinden fırlamışlardır. Vali Muhammed Han, İmamkulu Han'ın gece baskını yaptığı söylentilerinde bulunan bir kaç kişinin sözü üzerine bu yalan havadise inanarak önce Buhara'ya geldiğini ardından Şah'a sığındığını nakleder. İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, C. II(4-5-6. Kısımlar), s. 608. Ordugahında gerçekleşen bu bozgundan sonra kuvvetlerini geri çeken Vali Muhammed iki oğlu ile batıya kaçarak Şah Abbas'ın şehri İsfahan'a sığınmıştır. Bkz. Welsford, *a.g.e.*, s.201. Alekseev, *a.g.e.*, s.119

¹²⁵ Muhammed Yusuf Münşî, *Mukim-Hanskaya İstoriya*, s.79-82.

¹²⁶ Muhammed Yusuf Münşî, *Mukim-Hanskaya İstoriya*, s.79-82.

¹²⁷ Ziyö, *a.g.e.*, s.259.

¹²⁸ İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, C. II (4-5-6. Kısımlar), s. 620.

Diğer yandan Karşı'ye sığınan İmamkulu Han ise Semerkand tarafına gidip buradaki taraftarları ile amcasına karşı birleşmiştir. Bu sırada Kazak Sultanlarından İsim ve Ebu Said'in 5 bin kadar asker ile Vali Muhammed'in mahiyetinde birleştiğini öğrenince büyük ümitsizliğe kapılmıştır. Bu olumsuz gelişme sonucu Semerkand ordusu içerisinde savaşmak istemeyenler olmuş ve bazı isyanlar çıkmıştır. Bunun üzerine Vali Muhammed Han, Safevî ordusu ile kaleyi kuşatmıştır¹²⁹.

Bu sırada rüzgar tersine dönmüştür. Kazaklar'ın yine taraf değiştirip bu defa İmamkulu Han'ın yanına geçmesi üzerine Safevî emiri Semerkand'ı terk etmiş ve böylece Vali Muhammed tek başına kalmıştır. Bu mücadele sonucu Vali Muhmamed hayatını kaybetmiş ve İmamkulu Han 1611 yılının sonbaharında resmen tahta oturmuştur¹³⁰. İmamkulu'yu bu mücadelede destekleyen Özbek soyluları, onun tahta çıkışı ile bekledikleri zaferi elde etmişlerdir¹³¹.

4. İMAMKULU HAN'IN İKTİDARI ELE GEÇİRMESİ

İmamkulu amcasının ölümü ile Ekim 1611'de tahta geçmiştir¹³². Tahttaki bu değişim ülkede herhangi bir huzursuzluğa sebebiyet vermemiştir. Buhara'da saltanat makamına oturan İmamkulu Han âdet gereği Belh yönetimini kardeşi Nadir Muhammed Han'a vermiştir¹³³. 30 yıl hakimiyet süren İmam Kulu Han için Buhara Hanlığı diğer zamanlara kıyasla sakin geçen bir dönemi teşkil etmektedir¹³⁴.

Tahta çıktığı ilk yıllar mevcut atmosfere bakıldığında; amcasına oranla İmamkulu halk tarafından desteklenmiş fakat Cuybarî Şeyhleri ile daha az dostluk kurabilmiştir. Hatta İmamkulu, amcası Vali Muhammed Han'ı desteklediği için Cuybarî şeyhlerinden Abdürrahim Hoca'yı hanlıktan kovup mallarına el koyarak

¹²⁹ İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, C. II (4-5-6. Kısımlar), s. 621.

¹³⁰ İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, C. II (4-5-6. Kısımlar), s. 625.

¹³¹ Kazaklar ilerleyen süreçte İmamkulu Han için çok ciddi sorun oluşturmuştur. Deşti- Kıpçakta askeri faaliyet göstermenin lojistik maliyetleri yüksekti. İmamkulu Han orada otoriteyi sürdürmenin gittikçe daha zor olduğunu görmüştür. 1616' da İmamkulu Han, Kazak Sultanı Ebuli Sayram'ı bir diğer Kazak Sultanı olan Tursun'un yardımıyla kovabilmiştir. Tursun Sultan, Ebuli'nin en büyük rakibiydi. XVII. yy ortalarından itibaren Buharalı yöneticiler Ebuli Sayram'a Kazak halkının sıkıca bağlı olduğunu görmüşlerdir. İmamkulu Han ve kardeşi Nadir Muhammed Han Kazakların ortaya çıkardığı sorunların çözümünü Deşt-i Kıpçakta düzeni sağlamak için bir onur meselesi olarak nitelemişlerdir. Bu nedenle Hanlar otonom(özerk) grupların otoritesini kırmak ve mevcut düzeni sağlamak adına mümkün olan her yerde teşebbüste bulunmuşlardır. Bkz. Welsford, a.g.e., s.276.

¹³² Talibi, İmamkulu'nun tahta çıkışını "Han öz tahtıda oturub Nadir Muhammed Han solda otırdı" şeklinde ifade etmektedir. Muhammed Talibî, *Matlabu't-Talibîn*, s.210. Hocam Kulu Belhi, *Tarih-i Kıpçak Hânî*, vr.271b. Ziyö, a.g.e., s.260.

¹³³ Hocam Kulu Belhi, *Tarih-i Kıpçak Hânî*, vr.271b.

¹³⁴ Muhammed Yusuf Münşî, *Mukim-Hanskaya İstoriya*, s.82.

cezalandırmıştır. Sonuç olarak İmamkulu Han diğer şeyhlerin de desteğini kaybetmiştir. Ancak mutlak iktidarı için onların gücü ve nüfuzuna ihtiyacı olduğundan benzer duruşa sahip olduğu ve etki alanı güçlü olan hocalar ile iyi ilişkiler geliştirmiştir. Bunlardan birisi olan Hoca Haşim'e hem hanlıkta hem de hanlık dışında yardım etmiştir. Dehbid bölgesinin hakimi olan Hoca Haşim, çoğu hassas diplomatik görevleri İmamkulu adına üstlenmiştir. Ayrıca İmam-Kulu, Hoca Cuman Bey'i divanbegi olarak atamıştır¹³⁵.

İmamkulu'nun saltanatının ilk birkaç yılı güneyde Vali Muhammed'in oğlu ile mücadele içinde geçmiştir¹³⁶. Kuzeydoğuda ise Kazak Sultanları İsim, Tursun ve Ebuli ile mücadele etmiştir. 1613'te giriştiği mücadelede Kazak, Kırgız ve Kalmuk gibi pek çok topluluğu Maverünnehir'den atmayı başarmıştır¹³⁷.

İmamkulu Han diğer taraftan da Kaşgar'daki gelişmeleri yakından takip etmiştir. Yeni hükümdar Şucaeddin Ahmet tarafından ülkeden sürgün edilen birkaç sultan hanlıkta dostça karşılanmıştır. Bu sultanlardan; Ebu Said ve yeğeni Şah Haydar Muhammed Sultan Kaşgar'da 1594'te Buhara seferi için isyanı tetiklemişlerdi. Bu sultanlardan diğeri Ebu Said'in oğlu Abdülkerim'dir. İmamkulu Han Kaşgar tahtı için aday olan bu üç sultandan hangisini destekleyeceğine karar verememiştir¹³⁸.

Bu yüzden onlar adına harekete geçmemiştir. Ancak onlara kardeşi Nadir Muhammed'in yaptığı gibi dostça davranmıştır. İlerleyen süreçte Semerkand valisi olarak Şah Haydar Muhammed Sultan'ı görevlendirirken, Keş valisi olarak bilinen Abdülkerim'i de Bedeşan'da görevlendirmiştir. Ayrıca iktidara gelen İmamkulu Han'ın ilk teşebbüslerinden birisi de o dönem için Buhara uleması arasında büyük bir sansasyona neden olan evlilik kararı almasıdır. Kaynakların belirttiğine göre amcası Vali Muhammed Han'ın eşlerinden biri ile gerçekleştirdiği evlilik akdi münasip görülme de nihayetinde İmamkulu Han'ın isteği üzerine alınan bir fetva ile onaylanmıştır¹³⁹.

¹³⁵ Ivanov, *Hozyaystvo Djuybarskih Şeyhov*, s.77.

¹³⁶ Burton, *a.g.e.*, s.125.

¹³⁷ Muhammed Yusuf Münşi, *Mukim-Hanskaya İstoriya*, s.90-92.

¹³⁸ Burton, *a.g.e.*, s.126.

¹³⁹ Vali Muhammed Safevî Şahı'na sığındığında eşlerinden birisi Buhara'da kalmıştır. Amcası hala hayatta iken İmamkulu Han amcasının eşi ile evlenmek istemiştir. Bu durum üzerine fetva almıştır. Müftüler Vali Muhammed'in Safevîler'in himayesine girmesini iman yolundan çıkmak olarak değerlendirmiş ve gereken fetvayı vermişlerdir. Hocam Kulu Belhi eserinde bu durumu şöyle aktarmıştır. *İmamkulu Han amcasının eşlerinden birine karşı beslediği sevgisini ona anlattı. Bu iffetli kadın bunu reddetti. İmamkulu'nun bütün çabaları arzulanana yol açmadı. Kadı ve Müftülüğün eteklerini tutmaya*

İmamkulu'nun kuzeyde Kazak, güneyde İran, doğuda ise Babür ile seyredecek olan inişli çıkışlı ilişkileri kendisine iktidarı süresince rahat bir nefes aldırمامıştır. Batıda ise Osmanlılar ile Şii dünyasına karşı Sünni birliği arayışları devam ettirilmiştir¹⁴⁰.

zorlandı ki onlar bu durumdan bir çıkış yolu bulurlardı. Ulema bu duruma sıcak bakmamıştı. Ancak paralı müftüler gerekli fetvayı yazdı: Doğru yoldan ayrılan Vali Muhammed Han, İslam'ın sınırlarını ihlal etti ve iman- inanç listesinden çıkarıldı ve eşinin başka biri ile evlenmesi zorunlu hale geldi. Hocam Kulu Belhi, *Tarih-i Kıpçak Hânî*, vr.271. Ayrıca İskender Bey Münşî de benzer ifadeler vermektedir. Bkz. İskender Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 617.

¹⁴⁰ Burton, *a.g.e.*, s.126

İKİNCİ BÖLÜM

İMAMKULU HAN DÖNEMİ BUHARA HANLIĞI'NDA SİYASİ VE ASKERİ GELİŞMELER

1. İMAMKULU HAN'IN KAZAKLARLA MÜCADELESİ

Deşt-i Kıpçak bölgesinde Özbeklerle birlikte tek bir yönetim altında birleşen Kazaklar Maveräünnehir'de Özbek Hanlığı'nın kurulmasıyla bu devletin en önemli rakiplerinden biri olmuştur. Zaman zaman da Özbek Hanlığı'ndaki iç çatışmalarda rol almış hükümete muhalif olanları desteklemişlerdir. Bu rekabet ve düşmanlık uzun süre Buhara Hanlığı'nın başını ağrıtmıştır¹⁴¹. XVII. yüzyılda öne çıkan Kazak sultanlarından İsim, Tursun ve Ebuli'nin Türkistan bölgesinde kendi aralarında giriştikleri daimi iktidar mücadelesinden etkilenen taraflardan biri de Buhara Hanlığı olmuştur. İsim Sultan'ın (1598-1628) XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde iktidar hırsı giderek artmış ve kardeşi Tevke'yi yenmeyi başarmıştır. İlerleyen süreçlerde güçlü Kazaklardan bazıları neredeyse İsim Sultan'dan bağımsız hale gelmiş ve bunlar arasından ismi öne çıkan Tursun olmuştur. İmamkulu Han, Tursun Muhammed'i, Taşkent valisi ilan etmiş, (1614–27), İsim ise Türkistan'da hüküm sürmüştür. Aralarındaki iktidar rekabeti neticesinde Kazak hanlığının durumu daha da kötüleşmiştir¹⁴².

İmamkulu Han güneyde Vali Muhammed'in oğlu Rüstem Muhammed ile mücadele ederken eş zamanlı olarak kuzeyde Kazaklar ile savaşmıştır. Han, başlangıçta Kazak sultanlarından Tursun Muhammed'in oğlunun Taşkent'e aday olmasına karşın olumlu düşünceler taşımamıştır. Çünkü bu sultanların hiçbiri amcasına karşı giriştiği mücadelede ona yardım etmemiştir. Ebuli Sultan ise Vali Muhammed'e karşı olan savaşta İmamkulu'nun yanında yer almakta kararlı olmasına rağmen savaş sırasında

¹⁴¹ Kazaklar Cengiz neslinden gelen bir ulus olup Şeybanîler ile akrabadır. Hunci kuvvet ve dayanıklılıkta dünyanın meşhuru olduklarını ifade eder. Bkz. Fazlullah bin Ruzbehan-ı Hunci, Mihmanname-i Buhara(Tarih-i Padişah-i Muhammed Şeybanî), yay. Haz. Menuçehr Stude, İntişarat-i İlmi ve Ferhangî, Tehran 1341, s.41-42.Şeybanî Han'ın on yıllık iktidarı neredeyse aralıksız bir Kazak mücadelesi ile geçmiş, II. Abdullah Han döneminde de Kazaklar sık sık isyan çıkarıp taht kavgalarında taraf olmuşlardır. Taşkent merkezli Türkistan bölgesinde etkin hale gelmişlerdir. Buhara Hanlığı'nda gerçekleşen hanedan değişimi Kazaklar için büyük bir fırsat olmuş ve Türkistan, Taşkent, Andican, Ahsi, Semerkand gibi bölgelerde hâkimiyet kurmuşlar ve neredeyse Buhara'ı kuşatacak duruma gelmişlerdir. Bkz. Çınar, a.g.t., s.161-271.

¹⁴²K.M. Baipakaov & B.E. Kumekov, *The Kazakhs, History of Civilizations of Central Asia Volume 5*, Unesco Publishing, Paris, 2003, s.97

müttefikinin ordugâhını yağmalamaya çalışmış ve sonra Semerkand'ı çevreleyen alanı yakıp yıkmıştır¹⁴³.

Bu ihanet karşısında hemen harekete geçen İmamkulu Han, kardeşini bir ordu ile 1612'de Kazakların üzerine göndermiştir. Kazaklar İmamkulu'nun bu ani ve kararlı hareketinin karşısında bulundukları bölgeden haberciler vasıtasıyla teslim olacaklarına dair mesaj göndermişlerdir¹⁴⁴.

Bu olaydan birkaç ay sonra İsim Sultan, varlığını ve gelecekteki iktidarını teminat altına almak için dolaylı yoldan İmamkulu'ya yanaşmıştır. Bu yaklaşıma İmamkulu önce İsim'in oğlunu, Tursun Muhammed'in oğlunun yerine Türkistan ve Taşkent valiliğine tayin ederek cevap vermiştir. İsim bu anlaşmadan memnun olmamış aradığını tam olarak elde edememiştir. Bu yüzden kısa süre sonra İsim ve Ebuli Sultan, Taşkent ve Türkistan kasabalarını tehdit etmek için güçlerini birleştirmiştir. İmamkulu Han, Rüstem Muhammed'in bir ordu ile Çiçektü'ya geldiğini duyduğu sırada, eş zamanlı olarak İsim ve Ebuli'ye karşı da hareket etmeye hazırlanmıştı. Bu olay karşısında Semerkand'dan sırasıyla Taşkent, Türkistan ve Belh'e üç ordu göndermiştir. Kendisi ise bu orduların ilerleyişini izlemek için Semerkand'da kalmaya karar vermiştir. Neticede bu üç ordu da başarılı olmuştur. Ebuli Sultan, Sarı Su ve Balkaş Gölü yönüne kaçarken, İsim Sultan Kıpçak bozkırlarında izini kaybettirmiştir. Bu mücadeleler sırasında sadece Rüstem Muhammed Han ciddi bir mukavemet göstermiş ve Buhara birliklerine kayıplar verdirmiştir¹⁴⁵.

Bir sonraki yıl Kazakların Türkistan ve Taşkent'i ele geçirdiklerine İmamkulu Han ve kardeşinin ise bu yerleri Kazaklardan geri alma çalışmalarına şahit olmaktadır. Buhara yönetimi Kazaklara bir ders vermek için Kıpçak Bozkırlarındaki yerleşim yerlerine kadar ilerlemeye karar vermişlerdir. İmamkulu Han ve kardeşi Nadir Muhammed Han, pek çok emirini Türkistan ve Sabran'a göndererek Sığınak yönünde yola koyulmuşlardır. Ancak Han ve kardeşi bölgeye geldiğinde, çoğu Kazak bozkırlara kaçmıştır. Sadece Ebuli Sultan ve İsim Sultan Türkistan'da kuşatma altında kalmıştır. İmamkulu planladığı gibi bozkıra ilerlemiştir. Fakat daha sonra Han, Kazak baskınları

¹⁴³ Burton, a.g.e., s.136.

¹⁴⁴ İskender Bey Münşi, *Tarih-i Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II (4-5-6. Kısımlar), s. 625.

¹⁴⁵ Burton, a.g.e., s.138.

ile Fergana ve Andican'da büyük bir isyan patlak verdiğini duyunca Taşkent ve Türkistanı yeniden almak için emirleri ile bölgeden ayrılmıştır¹⁴⁶.

Bu isyan hanlık için endişe verici bir gelişme olmuştur. İmamkulu kuvvetlerini emirleriyle birlikte o bölgede yoğunlaştırmaya karar vermiştir. Emirler bu sırada rehavete kapılmış, zaferi elinde bulundurduklarından emin bir şekilde; Hocend için gönülsüzce hareket etmişlerdir. Bu yüzden onlara Türkistan kuşatmasından vazgeçmeleri söylenmiştir. Kazak seferinden dönüşte İsim Sultan'ın rakibi olan Tursun Muhammed Sultan İmamkulu'na bağlılığını beyan etmiş ve İmamkulu Tursun Muhammed'i Taşkent valisi ilan etmiştir¹⁴⁷.

Böylece Tursun Sultan, İsim Sultan'a bölgenin hâkimiyetinin kendisinde olduğuna göstermiştir. Dolayısıyla bölgedeki kargaşa kısa süre için kontrol altına alınmıştır. Nadir Muhammed Andican isyancılarında mağlup olmuştur¹⁴⁸.

Bölgenin tam olarak kontrolünün sağlanması için bekleyen İmamkulu Han bu sırada yerel türbeleri ziyaret etmiş, birkaç gün bölgede kaldıktan sonra, isyanın bittiğine emin olup, geri dönmüş ve kardeşini de Belh'e göndermiştir. Ancak Nadir Muhammed Belh'e vardıktan kısa bir süre sonra kardeşi tarafından tekrar çağırılmıştır. Bunun sebebi Andican'da patlak veren yeni bir isyandır. Nadir Muhammed ve ordusunun bu isyanı büyümeden bir an önce bastırması gerekmektedir. Bu durum Nadir Muhammed için nahoş bir haber olmuştur. Nadir Muhammed bu kadar kısa sürede tekrar yola çıkmaya gönülsüz olmakla birlikte Belh'e yeni bir saldırı için fırsat bekleyen Rüstem Muhammed'in Garcistan'a¹⁴⁹ geri dönmesi de Belh'in terk edilmemesini zaruri kılmaktadır. Rüstem Muhammed'in saldırı için beklediğini ağabeyine bildirmiş ama İmamkulu Han, Rüstem Muhammed'in ciddiyetinden emin olmadığından emrini tekrar etmiştir. Dolayısıyla Nadir Muhammed itaat etmek zorunda kalmıştır¹⁵⁰.

Nadir Muhammed'in Belh'den ayrılmasına müteakip Rüstem Muhammed cephesinden beklenen saldırı gerçekleşmiştir. Nadir Muhammed'in ordusu Rüstem Muhammed'in ordusu ile mücadele ederken Taşkent'e atanan Tursun Muhammed Kazak rakipleri tarafından hoş karşılanmamıştır. Tursun Muhammed'in Taşkent'e

¹⁴⁶ Müellif İskender Kazakların Özbekler'e Taşkent yakınında mağlup olduğunu söyler. İskender Bey Münşî, *Tarih-i Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II (4-5-6. Kısımlar), s. 621.

¹⁴⁷ Süheyl İmamkulunâme, s. 138 a-b

¹⁴⁸ Muhammed Yusuf Münşî, *Mukim- Hanskaya-İstoria*, s.87.

¹⁴⁹ Herat'ın batısı Gur'un doğusunda yer alan bölgenin adıdır.

¹⁵⁰ Welsford, *a.g.e.*, s.82.

atanması, diğer Kazak Sultanlarını rahatsız ederken özellikle İsim Sultan'ın itirazına sebep olmuştur. İsim Sultan kendisini daha kıdemli görmekteydi zira Tursun Muhammed'den daha yaşlı ve tecrübeliydi. Bu sebeple İsim Sultan, kendisine bağlı Kazak birliklerini, yağmacı Kırgız ve Kalmuklarla birlikte Tursun Muhammed'in boyunu soymaya ikna etmiştir. Bunun üzerine Tursun Muhammed, İmamkulu Han'dan yardım istemiştir¹⁵¹.

Bu sırada Nadir Muhammed Andican isyanlarını bastırmak için Ura Tepe'ye doğru yola çıkmıştır. Andican isyanı için önceden yola çıkan Özbek emirlerinden Yalangtuş Bey'e, Ura Tepe'de Nadir Muhammed'e katılması emredilmiştir. İkiisi birlikte Tursun Muhammed'in düşmanlarının üzerine yürümüşler, onlara ağır kayıplar verdirdikten sonra Andican'a doğru birlikte devam etmişlerdir. Andican'daki isyanın sorumlusu bölge valisi Ebul Muhammed idi. İmamkulu'nun düşmanı Keldi Muhammed'in¹⁵² oğlu olan Ebul Muhammed yönetimdeki sert uygulamaları nedeniyle Andican halkının tepkisini çekmiştir. İmamkulu Han'dan bağımsız hareket etmek istemiştir¹⁵³. Bunun sonucunda çıkarmış olduğu isyanda İmamkulu Han'ın ordusu karşında Ebul Muhammed üç ay boyunca direnmiş ve sonunda barış talep etmek zorunda kalmıştır. İmamkulu'nun isminin olduğu hutbe ve yerel sikkeleri iade etmiştir. Sefer başarılı bir sonuca ulaştıktan sonra Nadir Muhammed Belh'e dönmüştür.

Özbek-Kazak mücadelelerinde zaman zaman Kazaklarla iş birliği yapan Taşkent halkı, bunun için ciddi bir şekilde cezalandırılmıştır. Fakat daha sonra bu sebeple Buhara ve Semerkand'da büyük bir isyan patlak vermiştir. Halk sebepsizce İmamkulu'nun Taşkent'te kan döktüğünü dile getirmiş ve isyana kalkışmıştır. Bu isyanlarda İmamkulu'nun amcası Nadir Divanbegi ve eski Buhara valisi Mirza Bey yaralanmıştır. Özellikle Mirza Bey halk tarafından pek sevilen bir insan olmamıştır. Çünkü onun adamları görevleri süresince soyguncu gibi davranmışlar ve başkent halkını korkutmuşlardır. Bu sebeple halk İmamkulu'dan Mirza Bey'in başını istemiştir. İmamkulu bunun üzerine Mirza Bey'i Belh'e götürmenin daha mantıklı olduğunu düşünmüş ve öyle yapmıştır. Fakat Mirza Bey intikam güden halktan kaçamamıştır. kaçamamıştır. Düşmanları onu takip edip öldürmüştür. İmamkulu kardeşi ile

¹⁵¹ Burton, *a.g.e.*, s.139.

¹⁵² *İmamkulu Name*'de, Keldi Muhammed'in kötü şöhretli bir boy olan, Katagan boyunun üyesi olduğu ifade edilir. Bkz. Süheyl *İmamkuluname*, s.116 a

¹⁵³ Süheyl *İmamkuluname*, s.118b

Semer kand'a geri döndüğünde bu isyancıları aramaya ve cezalandırmaya cesaret edememiş, ayrıca Mirza Bey'in katillerini adalete teslim edememiştir.

1620'li yıllara gelindiğinde İmamkulu Han ile Tursun Sultan arasında anlaşmazlık yaşanmış ve İmamkulu Han ordusunu Tursun Muhammed'in üzerine göndermiştir. Kazaklar ile ilişkiler aniden kötüleşmiştir. Bunun sebepleri arasında Tursun Sultan'ın, İmamkulu Han'ı 1620'deki sayısız deprem den sonraki tutumundan dolayı kabahatli bulması gösterilebilir. Bu depremler Taşkent çevresindeki yaklaşık 8 kilometre yarıçapında kırsal alanı tahrip etmiştir. Ancak Tursun Sultan için asıl savaş sebebi İmamkulu Han'ın, İsim Sultan'ın kızıyla olan evliliğidir. İsim Sultan bu akrabalık bağından istifade ederek rakibi Tursun'u öldürüp damadı İmamkulu'nun tasarrufundaki Taşkent tahtına oturmak istemektedir¹⁵⁴.

Görünen o ki Tursun Muhammed, İmamkulu Han ile İsim Sultan arasındaki yakınlaşmadan huzursuz olmuştur. Bunun üzerine Tursun Muhammed İmamkulu Han'ın, kendisini mevcut pozisyonundan indirmeyi isteyebileceğini düşünerek saldırıya geçmiştir. Aslına bakılırsa Tursun Muhammed, bir süredir savaş için hazırlanmaktaydı. Bu sebeple savaşı başlatan taraf olarak hanlıktaki tüccarlara saldırmıştır¹⁵⁵. Tursun Muhammed çeşitli akrabalık bağlarının verdiği güç ile mevcut pozisyonun kendi hakkı olduğunu düşünmekteydi. Tursun Muhammed buna gerekçe olarak İmamkulu Han'ın teyzesinin eşi olmasını ve Kaşgarlı yönetici Apak Han'ın kayınbiraderi olmasını gösteriyordu. Bunun yanı sıra oğlu yakın zamanda Kaşgar valisi olarak atanmıştı. Doğu bölgelerinin bağımsız yöneticisi olarak kendisini daha geniş bir pozisyonda görmek istemesi hırsını açıkça ortaya koymaktaydı. Bu sebeple Tursun kendisine valilik olarak tahsis edilen bölgeyi genişletmek için savaş başlatmak istemiştir. İmamkulu bu hırslı Kazak Sultanını görevinden almak üzere sefere çıkmıştır. Uzunca bir mücadelenin ardından başarı elde edemeyen İmamkulu Han, Tursun Muhammed ile aralarında anlaşmaya gitmek durumunda kalmış, şehrin yönetimine tekrar Tursun Muhammed'i tayin etmiştir. Çünkü hanlık ordusu 1621 yılı boyunca bir kaç cephede aynı anda mücadele vermek zorunda kalmıştır¹⁵⁶.

Her ne kadar 1624 baharında, İmamkulu Han ile Kazak Sultanı Tursun arasında bir anlaşmaya varılmış olsa da İmamkulu Han, Tursun Sultan'a tam olarak

¹⁵⁴ Burton, *a.g.e.*, s.150.

¹⁵⁵ Süheyl, *İmamkuluname*, s.143.a

¹⁵⁶ Süheyl, *İmamkuluname*, s.138.a

güvenememiştir¹⁵⁷. İsim Sultan ise Taşkent yönetimine ilişkin umutlarını kesmiştir. İsim Sultan, İmamkulu Han'a olan güvenini yitirmiş ve ittifak arayışını rakibinde bulmuştur. 1624 kışında Tursun Sultan ile barış yapmış ve bu tarihten itibaren iki Kazak Sultanı birbirleriyle dostane geçinmişlerdir. Hatta Tursun Sultan, Türkistan'da İsim'i ziyaret etmiş, oradayken Hive'nin gelecekteki Hanı Ebülğazi ile tanışmıştır. İsim'in önerisi üzerine Tursun Muhammed, Ebülğazi'yi Taşkent'te yanına almayı teklif etmiştir. Ebülğazi İmamkulu'nun düşmanının koruması altına girip yaşamaktan çekinmemiş, Buhara hükümdarına karşı hiçbir yükümlülük hissetmemiştir. Aksine, İmamkulu Han'ın 1622'de Ebülğazi'nin Harezm'e geri dönmesine izin vermemesi tarafları birbirine düşman etmiştir¹⁵⁸.

Ebülğazi kısa bir süre sonra Taşkent'te Tursun Sultan'a katılmış vaktiyle İsim, Tursun Sultan ve Kalmuk'a karşı desteklediği Altan Han ile ittifakından ise ayrılmıştır. Altan Han ve İsim Sultan ile üçlü bir savunma ve taarruz anlaşması imzalaması karşısında İmamkulu Han şaşırmıştır. İmamkulu Han ilk olarak Tursun Sultan ve Ebuli Sultan idaresindeki Kazaklar üzerine sefere çıkmış, İsim Sultan'dan da yardım talep etmiştir. Tursun Sultan tarafından Kazak seferi başlatılmış, İsim Sultan'dan bu harekât için yardım istenmiştir. İki Kazak Sultanı bir önceki yıl İmamkulu ile aynı tarafta olduğu için Kazak valisi Ebuli Sultan'ı cezalandırmakla işe başlamışlar ve bu niyetle Andican'a yürümüşlerdir¹⁵⁹.

İmamkulu Han onların bu ortak hareketlerini kendisine karşı yapılmış bir darbe girişimi olarak değerlendirmiş ve Ebuli Sultan'a yardım etmek için harekete geçmiştir. Büyük bir ordu ile sefere çıkmak için kardeşi Nadir Muhammed'den asker talep etmiştir. Buhara ve Belh askerleri Namangan'a yaklaştığında, burası kuşatma altındaydı. Kazaklar bu kuşatmayı genişleterek, Buhara ordusunu ani bir savaşa sokmak istemişlerdir. Bunun sonucunda Buhara ordusu geri çekilmeye zorlanmıştır. Belh birliği geri dönmeye çalışmış ancak komutanlarının çoğunu kaybetmiştir. Ordunun geri kalanı yakındaki Tusi kalesine çekilmiştir. Ancak burada Kazak saldırısını püskürtmeyi

¹⁵⁷ Hocam Kulu Belhi, *Tarih-i Kıpçak Hânî*, vr.273b.

¹⁵⁸ Ebülğazi on yıl İran'da , iki yıl Türkmenler arasında ve bir yıla yakın da Kalmuklar arasında geçirdiği toplam on üç yıl süren bir sürgün döneminden sonra Ürgenç'e 1642 yılında dönmüştür. Bu tarih aynı zamanda İmamkulu Han'ın vefatı ve Nadir Muhammed Han'ın iktidarda olduğu dönemdir. Abdullah Gündoğdu, *a.g.t.*, s.158.

¹⁵⁹Süheyl, *İmamkuluname* s.131b

başarmışlardır. Böylece Kazaklar, kadınlarını, çocuklarını, esirlerini ve ganimetlerini geride bırakarak kaçmıştır¹⁶⁰.

İki ay sonra, Kazak Sultanları tekrar saldırıya geçip, Sang Kalesi'ni almaya teşebbüs etmişlerdir. Ancak bunu başaramayınca seferlerini tamamen bırakıp Türkistan ve Taşkent'e geri dönmüşlerdir. Sonraki iki yıl boyunca hanlığın doğu illerinde sorun çıkmamıştır. Bunun sebebi İmamkulu'nun İsim Sultan'ı Türkistan'dan, Tursun Sultan'ı da Taşkent'ten çıkarmak için hiçbir girişimde bulunmamasıdır¹⁶¹.

Kasım 1627 tarihinde Kazak liderleri İsim ve Tursun arasındaki ittifak sona ermiştir¹⁶². Bu durum İsim Sultan'ın Kaşgarya'da savaşma kararının bir sonucu olarak gerçekleşmiştir. İsim Sultan'ın Tursun Sultan'a danışmadan yola çıkarak, kendi adamlarının yanı sıra ve Tursun Sultan'ın boyundan olan bazı savaşçıları da alarak yola çıkması Tursun Sultan'ı öfkelenmiştir. Bu sebeple İsim Sultan'ı cezalandırmaya ve aynı zamanda Kaşgar hükümdarı olan kayınbiraderi Apak Han'ın yararına bir adım atmaya karar vermiştir.¹⁶³

Akabinde Kaşgarya hükümdarı Apak Han, Türkistan'a saldırmış ve İsim Sultan'ın karısını ve çocuklarını öldürmüştür. Bu haberi alan İsim seferden vazgeçmiş, aceleyle Taşkent'e dönmüştür. Ardından Taşkent'in kuzeyindeki Sayram'da Tursun Sultan ile karşı karşıya gelmiştir. Taraflar arasındaki savaşı Apak Han kazanmış, Tursun Sultan ilk aşamada kaçmayı başarsa da daha sonra yakalanıp öldürülmüştür. Bu aşamada Ebuli Sultan, Andican'dan İsim'e katılmak için gelmiş ve birlikte Tursun Sultan'ın vekili Murad Sultan'ı Şahruhiye'den çıkarmayı başarmışlardır¹⁶⁴.

Ardından İsim Sultan Taşkent'i kuşatmış ve şehir düştüğünde, teklifini sunmak için İmamkulu'na name yazmıştır. İmamkulu Han, İsim Sultan'ı hem Taşkent hem de Türkistan valisi olarak onaylayarak, bu emrivakiyi kabul etmenin en iyisi olduğunu düşünmüştür. Bu kararın ne denli yerinde olduğu ilerleyen yıllarda kendini göstermiştir. Çünkü İsim, ölümüne kadar örnek bir yönetici olmuş ve onun elde ettiği başarılarından İmamkulu Han çok memnun kalmıştır. Öte yandan Ebülгази, İsim Sultan tarafından Taşken'ten çıkarılmış Buhara'ya gitmesine izin verilmiştir. Ancak genç Harezm Sultan'ı İmamkulu Han tarafından Buhara'da pek hoş karşılanmamıştır. İmamkulu Han,

¹⁶⁰ Burton, a.g.e., s.187.

¹⁶¹ Muhammed Yusuf Münşî, *Mukim-Hanskaya İstoria*, s.89.

¹⁶² Alekseev, a.g.e., s.124.

¹⁶³ Muhammed Yusuf Münşî, *Mukim-Hanskaya İstoria*, 89. İskender Bey Münşî, *Tarih-i Âlem Ârâ-yı Abbasi*, C. II (4-5-6. Kısımlar), s.649.

¹⁶⁴ Burton, a.g.e., s.150.

Ebülğazi'yi düşmanı Tursun Sultan ile çok uzun süre kaldığı için affetmemiştir. Bu sırada Ebülğazi Türkmen destekçilerinden Harezm'e geri dönmesini isteyen mesajlar almış ve tahtı İsfendiyar'dan geri almak için harekete geçmiştir. Ancak kısa süre sonra İsfendiyar, İmamkulu'nun yardımı ile Ebülğazi'yi esir almıştır. Ebülğazi 1628'de İran'a gönderilmiş ve İran'da on yıl kalmıştır¹⁶⁵.

2. İMAMKULU HAN'IN RÜSTEM MUHAMMED İLE MÜCADELESİ

Safevî Şahı'nın himayesinde olan Rüstem Sultan, babası Vali Muhammed'in vefatı üzerine Herat'tan ayrılmış ve etrafındaki Özbeklerle Garcistan bölgesine yerleşmiştir¹⁶⁶. Babasının ölümü üzerine Buhara tahtına geçmek isteyen Rüstem Muhammed 1614 yılında Belh'i istila etmiştir¹⁶⁷. Bu sırada İmamkulu Han, Taşkent'teki Kazak hâkimiyetine son vermek üzere harekete geçmiştir¹⁶⁸. Aynı yıl içinde kardeşi Nadir Muhammed'i de yardıma çağırmıştı. Bundan dolayı Nadir Muhammed Belh'de az sayıda asker bırakıp Semerkand'a yönelmiştir. Rüstem Sultan ise bu fırsattan yararlanıp 3 bin kişilik kuvvetle Belh'e hücum etmiştir. Nadir Muhammed'in ordu komutanı, bu kuvvetler karşısında galip gelemeyeceği düşüncesiyle savaşımsızın şehri Rüstem Sultan'a teslim etmiştir¹⁶⁹.

Fakat daha sonra Nadir Muhammed Belh'e girip şehri geri almıştır. Belh'den ayrılır ayrılmaz Rüstem Muhammed Han'ın destekçileri Belh'i ele geçirmeye çalışmışlar ancak yenilip Horasan tarafına kaçmışlardır. Münşî'nin ifade ettiği üzere; Rüstem Muhammed'in ordusunun büyüklüğü nedeniyle Belh'ten sorumlu yetkili Atalık Abdurrahman direnememiştir. Kaleden ayrılmış ve Nadir Muhammed'e durumu bildirmiştir.

Nadir Muhammed şehrin onurunu ve itibarını korumak için kaledeki kadınları savunması gerektiğini söylenmiştir. İskender Bey Münşî buna ek olarak Nadir Muhammed'in İranlı annesinin, tahtta hak iddia edene karar vermede önemli bir rol oynadığını belirtmektedir. İddiaya göre Nadir Muhammed'in İranlı annesi kızını

¹⁶⁵ Gündoğdu, *a.g.t.* s.154

¹⁶⁶ Cihat Aydoğmuşoğlu, *Şah Abbas ve Zamanı*, Ankara Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2011, s.209

¹⁶⁷ Ziya, *a.g.e.*, s.261

¹⁶⁸ Muhammed Yusuf Münşî, *Mukim- Hanskaya-İstoria*, s.92.

¹⁶⁹ İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem-i Âra-yı Abbâsî*, C. II (4-5-6. Kısımlar), s. 648.

Rüstem Muhammed'e vereceğine söz vermiştir. Hatta hanlığın o ve kuzenleri arasında bölünmesini önermiştir¹⁷⁰.

Sonuç olarak Rüstem Muhammed tamamen hazırlıksız olduğu bir anda Nadir Muhammad'ın takviye birlikleri bölgeye gelmiş ve Rüstem Muhammed kaçmak zorunda kalmıştır. 20 ila 30 kişi arasında silahlı bir koruma ile Maruçak'a doğru yönelmiştir. Bu kişilerden bir kısmı ona yolda ihanet etmeye çalışmış ve Herat'a ulaştıklarında sayıları 10'a düşmüştür. Nadir Muhammed'in yokluğunda Belh'e iki saldırı gerçekleştirilmiştir. İlki Abdullah Bey Kıpçak tarafından yönetilmiştir. Abdullah Bey Kıpçak, Nadir Muhammed'in ayrılmasından kısa bir süre sonra saldırarak Farab'a saldırarak buradaki orduyu yenmiş, sonra Belh'e yürümüştür. Ancak oraya vardığı zaman, Atalık Abdurrahman şehir halkını ve çevresindeki köylerin halkını toplamış, savaş sırasında şehre dağılmış tüm dini şahsiyetler, büyük ve küçük mollalarla birlikte Abdullah Bey ile savaş alanında buluşup onu ilden ayrılmaya zorlamışlardır. Bir süre sonra, açıkça belirtilmeyen nedenlerle Rüstem Muhammed Belh'in dış bölgelerini almış, Abdurrahman kaleye çekilmek zorunda kalmıştır. Belh'in kaybedildiğini öğrenen Nadir Muhammed Han ise hızla şehre geri dönmüş ve aniden Rüstem Sultan'ın askerlerinin üzerine hücum etmiştir. Bu çatışmada birçok Özbek öldürülmüş, Rüstem Muhammed ise beraberindeki on kişiyle Herat'a kaçabilmiştir. 24 Mayıs 1614 tarihinde Rüstem Sultan, Safevî Şah'ını İmamkulu Han'ın Belh'deki yenilgisinden ve Kazaklar karşısındaki hezimetinden haberdar etmiştir¹⁷¹. Ondan Kızılbaş emirlerinden birini yardıma göndermesini istemiş, bunun üzerine Şah, Zaman Bey'i derhal Herat'a göndermiştir. Rüstem Sultan'ı Ferruhabad'a getirtip babasından dolayı ona şefkat ve iltifatta bulunmuştur¹⁷².

Rüstem Muhammed Han'ın faaliyetlerinden kaynaklı olarak Buhara Hanlığı ve İran arasında gelişen durum kötüye gitmiştir. 1621'in sonlarına doğru İmamkulu'nun Kazaklarla olan sorunları duyulmuş hanlığın güneyine en az iki kez baskın yapılmıştır. Hanlıktan bir ordu, Rüstem Muhammed'in görev yaptığı Ubeh kalesinin etrafındaki alanı tahrip ederek misilleme yapmıştır. Kandahar seferinden önce, Safevîlerle görüşmeler yapılmıştır. 1621 yılında Rüstem Muhammed, Endihuy ve Şiburgan eteklerine baskın yapmış ve ciddi hasara yol açmıştır¹⁷³.

¹⁷⁰ İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem-i Âra-yı Abbâsî*, C. II (4-5-6. Kısımlar) s.649.

¹⁷¹ İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem-i Âra-yı Abbâsî*, C. II, C. II (4-5-6. Kısımlar) s. 612

¹⁷² İskender Bey Münşî *Târih-i Âlem-i Âra-yı Abbâsî*, C. II, C. II (4-5-6. Kısımlar) s. 613.

¹⁷³ Ziyo, *a.g.e.*, s.262.

Rüstem Muhammed, bünyesine eklediği Safevî birlikleri ile bölgedeki iki ila üç bin Özbek askerinden destek almıştır. Çiçektü ve Meymene bölgelerini talan etmiştir. Yapılan ikinci saldırı Yalangtuş Bey komutasında bir misilleme seferleriyle sonuçlanmıştır. Emir Yalangtuş komutanları ve askerleriyle birlikte Hazarjat (Dağlık arazide savaşıma alışkın olanlar,) gibi yerel boylarla birlikte, Rüstem Muhammed'e bir ders vermiştir. Onlar şiddetli kar yağışının yaklaştığını duymalarına rağmen Ubeh'e yürümüşlerdir. Rüstem Muhammed, Herat'ın güvenli kısmına kaçıp, askerlerini Ubeh'te bırakmıştır¹⁷⁴.

İki büyük savaştan sonra, askerleri karanlıkta Herat'a kaçmaya çalışmış, Yalangtuş Bey ise takibi sürdürmüştür. Önce Gur dağlarına, sonra da Garcistan üzerinden Herat'a ilerlemişlerdir. Rüstem Muhammed'in çok sayıda at, deve ve sayısız mülküne el konulmuş, tümü Ubeh'den hanlığa taşınmıştır¹⁷⁵.

Aynı yıl; Buhara emiri Kara Tugma, istilacıları durdurmak ve halkın desteğini almak için Ubeh'in doğusundaki Garcistan'da, güçlü bir kale inşa etmiş ve bu haber Safevî Şahı'nın kulağına gelmiştir. İmamkulu 1619 tarihli barış anlaşmasına uyduğundan, tekrar müzakereleri başlatma ihtiyacı hissetmemiştir. Sefere çıkmayı kararlaştırmıştır. Rüstem Muhammed'in sınırlarda yarattığı tehlikeleri çözüme kavuşturmak üzere kardeşi Nadir Muhammed'i görevlendirmiştir¹⁷⁶.

3. İMAMKULU HAN'IN HORASAN SEFERLERİ

1621'in sonlarına doğru Safevî elçisi Muhammed Salih Bey, İmamkulu Han'a Şah Abbas'ın iyi niyetlerini sunmaya gelmiştir. Nadir Muhammed bu İran elçisini Rüstem Muhammed'in Horasan'dan tamamen çıkarılması gerektiği konusunda ikna etmek istemiştir. Çünkü Özbekler nazarında bu emir, iki ülke arasında gelişen gergin ilişkilerden tamamen sorumluydu. Şah Abbas, Rüstem Muhammed'in taht davası uğruna tekrar hanlığı istila etme arzusunda değildi. Bu nedenle Nadir Muhammed'in barış teklifini kabul etmeye karar vermiştir. Elçisi Muhammed Salih Bey'in hem Belh hem de Buhara'da kabul edildiğini duyduğuna sevinmiştir. Bu sırada hanlık Kazaklarla mücadele halinde idi. Halaf Bey tarafından Yalangtuş'a verilen dersin de farkındaydılar. Böylece Şah'ın bu dostane yaklaşımı ile Horasan sınırında yeniden sükûnet

¹⁷⁴ Burton, *a.g.e.*, s.156.

¹⁷⁵ Burton, *a.g.e.*, s.157.

¹⁷⁶ Burton, *a.g.e.*, s.158.

sağlanmıştır. Görüşmeler sonucunda Rüstem Muhammed de bölgeden ayrılmış ve Horasan'daki İran birlikleri dağılmıştır¹⁷⁷.

İmamkulu ve Nadir Muhammed, Şah Abbas'a güvenmemekte, onun ve elçilerinin Horasan ile ilgili gerçek niyetlerini kendilerince sorgulamaktadırlar. Şah'ın Özbek hanlığı karşısındaki tavizlerini şüpheyile karşılamışlardır. Nitekim Şah Abbas 1621'in başlarında, Horasan seferine çıkmıştır. Bu sefere gerekçe olarak Uraz Bey'in komutası altındaki Özbeklerin Badgis ve Bala Murgab kalelerini ele geçirmesini göstermiştir. Sefer başarılı olmuş ve Bala Murgab ele geçirilmiştir. Şehri savunanların çoğu öldürülmüş ve Şamlu boyuna mensup olan eski Bala Murgab valisi de dahil olmak üzere pek çok kişi hanlığa esir olarak getirilmiştir¹⁷⁸.

Özbekler, kalabalık bir ordunun üzerlerine geldiğini öğrenince Şah Abbas'tan özür dilemek için harekete geçmiş ve Nadir Muhammed'in barış çağrısını Özbek elçisi Payende Safevî Şahı'na ulaştırmıştır¹⁷⁹.

Şah bunun üzerine Horasan'da bulunan ordusunu dağıtıp İsfahan'a döndükten sonra, taraflar arasında barış sağlamak üzere Nadir Muhammed'e armağanlar eşliğinde elçisi Muhammed Salih Bey'i göndermiştir. Bu anlaşma şüphesiz esir edilen Şamlu boyuna mensup Bala Murgab'ın eski valisinin iadesi için yapılmıştır. Bunun dışında şahın bu tutumunun altında yatan ana etken batıya yeni bir sefer hazırlığında olmasıdır. Şah Abbas, askerlerinin birkaç ay dinlenmesini ve bir sonraki sefer için hazır olmalarını istemiştir. Çünkü sıradaki sefer Bağdat'ın Osmanlılar'dan alınmasını hedefleyen bir seferdi. Şah, Sultan II. Osman'ın öldürülmesinin ardından Osmanlı Devleti'nin bir karışıklık içinde olduğu haberini almıştır. Tahta geçişi 1617 Kasım'ından başlayan ve saltanat hayatı birkaç ay sürecek olan Sultan I. Mustafa, II. Osman'ın yerini almıştır¹⁸⁰.

Böyle bir sefere çıkmadan önce hanlıkla barış yapmak istemiştir. Muhammed Salih Bey, 1623 baharında saraya ulaşmış, barış şartları kabul edilmiştir. Belh elçisi Hoca İbrahim, Şah ile ilgili koşulun yerine getirileceğine dair Safevî elçisine söz vermiştir. 1623 yılının sonbaharında Hoca İbrahim görevden alınmış ve Nadir

¹⁷⁷ İskender Bey Münşî, *Târîh-i Âlem-i Âra-yı Abbâsî*, C.II. (4-5-6. Kısımlar), s.650.

¹⁷⁸ İskender Bey Münşî, *Târîh-i Âlem-i Âra-yı Abbâsî*, C.II. (4-5-6. Kısımlar), s.672.

¹⁷⁹ Bu elçilinin getirdiği hediyeler içinde 45 adet Kırgız atı mevcuttur. Bkz. H. H. Howarth, a.g.e., s.751.

¹⁸⁰ I. Mustafa'nın akli dengesi yerinde değildi. Dolayısıyla devlet tabiri caizse başı boş kalmış ve maliye hızla iflasa sürüklenmekteydi. Eski kanunnameli düzen eriyip gitmiş, yerine yeni bir düzen oluşturulamadığı için, hükümet idaresi gelişigüzel ve şunun bunun etkisi ile yürütülen bir anarşi halini almıştır. Bkz. Mustafa Akdağ, Genel Çizgileri ile XVII yüzyıl Türkiye Tarihi, Tarih Araştırmaları Dergisi, C.4, S.6, 1966., s.220

Muhammed'in mesajı ışığında barışa karar verildiğini ve kendi halkını yeniden huzura kavuşturmak istediğini bildirmek için Cuybarî şeyhlerinden Abdürahim Hoca görevlendirmiştir¹⁸¹. Bu arada hanlar anlaşma gereği Bala Murgab valisini Safevîler'e iade etmiş, böylece; Buhara ve İran arasında kurulan barış; Şah Abbas'ın Ocak 1629'daki ölümüyle gelen kırılmaya kadar devam etmiştir. Şah Abbas'ın ölümü ile Horasan'da kararlaştırılan ateşkes sona ermiş, sınırdaki barış, Bala Murgab ve Badgis'e yapılan bir Buhara saldırısı ile kırılmıştır. Şah Safî'ye gelen 1631 tarihli mektupta, Özbeklerle başa çıkmak için bir ordu gönderen Horasan'ın genel valisi Hasan Han'ın başarılı olduğu bildirilmiştir. Başarı eksikliğinin sebebi Şah Şafî'nin bağışlayıcı olmasıydı. O zaman Şiburgan valisi olan Nadir Muhammed'in oğlu Abdülaziz, hanlıktaki hacılar ve tüccarların defalarca Horasan'da saldırıya uğrayıp soyulduğunu duyduktan sonra sefere çıkmayı kararlaştırmıştır. Babasının Belh ve Bedahşan'dan gönderdiği takviyeler için beklemeyi reddedip, ilk olarak Çiçektu ardından Badgis'e 2.000'den fazla kişiyle birlikte yürümüştür.

Badgis yakınlarında çok fazla ganimet ele geçirdikten sonra, Tabat'a devam etmiştir. Adamları Cam, Haf ve Bahar şehirlerine baskın düzenlemiş, 1632'de Abdülaziz Horasan'a geri dönmüştür. Bu kez oraya amcası tarafından gönderilmiştir. İmamkulu, Rüstem Muhammed'in Ubeh'den Belh'e baskın düzenlediğini ve Horasan'da hala çok sayıda İranlı asker bulunduğu bilgisini endişe ile karşılamıştır. Yeğenin 1631'deki kolay başarısı göz önüne alındığında, bölgeye yönelik önleyici bir sefer yapılması gerektiğine karar vermiştir. İki yönlü bir saldırıya karar vermiş, Nadir Divanbegi'yi Merv'e ve Abdülaziz'i Maruçak'a göndermiştir. Nadir Divanbegi 15.000 kişiyle Merv'e ulaştığında valinin daha yeni öldüğünü öğrenmiş, bu sırada valinin oğlu ve beklenen halefi Murtaza Kulu henüz şehre ulaşmamıştır. Bu yüzden kasaba kuşatması büyük bir titizlikle gerçekleşmiştir. Murtaza Kulu esir alınmıştır. Nadir Divanbegi onun yakalanmasından memnun kalmıştır. Ancak Merv garnizon birliği teslim olmakta direnince savaşın şiddeti artmış ve Özbek tarafı ağır kayıplara maruz kalmıştır. Bu şartlar altında ve muhtemelen Halaf Bey ve Rüstem Muhammed'in altındaki büyük bir ordunun kuşatmayı yükseltmek için yolda olduğu bilgisi, Nadir Divanbegi'ni, kuşatmadan vazgeçirmiştir¹⁸².

¹⁸¹ Ivanov, *Hozyaystvo Djujbarskih Şeyhov*, s.80.

¹⁸² Burton, *a.g.e.*, s.183.

İmamkulu Han, Murtaza Kulu'ya çok cömert davranmış ve hatta Horasan'a dönmesine izin vermiştir. Bu arada, Nadir Muhammed'in oğlu Abdülaziz, Yalangtuş Bey, Abdulrahman yaklaşık 20 bin asker ile Maruçak'a yürümüş, çok şiddetli bir çatışmadan sonra kenti ele geçirmişlerdir. Ancak Özbek emirlerden Saki Hacı diğer tarafın eline esir düşmüştür. Bu sırada İmamkulu, Şah Safi ile ateşkesi kararlaştırmıştı ve Nadir Divanbegi, Merv'den ayrılmıştı¹⁸³. Bu yüzden Abdülaziz'e yeni fethedilen kenti yani Maruçak'ı terk etmesi emredilmiş ve o emri yerine getirmiştir. Şah Safi Abdülaziz'in Horasan'dan ayrıldığını duyunca rahatlamıştır¹⁸⁴.

Çünkü Şah Safi batıda büyük bir Osmanlı saldırısı ve Garcistan'da bir isyanın patlak vermesinin ardından ciddi bir durumla karşı karşıya kalmıştır. Bu sebeple İmamkulu'na yönelik iyi niyet göstergesi olarak Saki Hacı'yı serbest bırakmıştır. Abdülaziz'in Maruçak'tan ayrıldığını duyan Rüstem Muhammed ve Hasan Han, kolay başarılar elde etmek ve ganimet sahibi olmak için geri çekilen orduyu takip etmeye karar vermiştir. Horasan'a dönmeden önce askerleri öldürmeyi ve mahkumları almayı başarmışlardır. Birkaç ay sonra, bu kez Çiçektü ve Meymene'ye baskın düzenleyip, bölgeyi perişan etmişlerdir. Ancak Şah Safi, Özbek mahkumları hanlığa geri göndererek karşı saldırının önüne geçmek istemiştir. Horasan sınırında umulan barış hayalleri 1633'te gerçekleşen bu iki saldırı sebebiyle suya düşmüştür¹⁸⁵.

1634'te Abdülaziz dört sefer düzenlemiştir. Birincisi, mart ayında Herat'ın kuzeyine yapılan baskındır. Abdurrahman tarafından yönetilmiş ve tamamen başarılı olmuştur. 6 Nisan'da, 12 bin kuvveti ile çok fazla ganimet alarak hanlığa geri dönmüştür. Bu başarı ile cesaretlenen Abdülaziz birkaç hafta sonra 20.000 kadar adamlı birlikte aynı bölgeye doğru yola çıkmış, ancak bölge sakinleri kendilerini şiddetle savunmuşlardır. Bu nedenle vazgeçip hanlığa geri dönmüştür. Sonbaharda 23 bin askerle Horasan'a gitmiş, Meşhed ve Sebzvar bölgelerini yıkmak amacıyla yaptığı keşif seferinde çok başarısız olmuştur. İran'ın mevcut tüm birlikleri bir araya getirilmiş, karanlığın altında ve neredeyse bilinmeyen yollarla Abdülaziz'e karşı hızla yürümüşlerdir. İran birlikleri Tacarrud'a vardığında sultan orada seferdedir ve hazırlıksız yakalanmıştır¹⁸⁶.

¹⁸³ Burton, a.g.e., s.184.

¹⁸⁴ Burton, a.g.e., s.185.

¹⁸⁵ Ümit Ulvi Türk, "Safevî Devleti'nin Özbek Hanlıkları ve Babür Devleti ile Siyasi ilişkileri", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2017, s.143.

¹⁸⁶ Burton, a.g.e., s.195.

Abdülaziz ve adamları cesurca ve sert bir şekilde savaşımlar, daha sonra karanlıktan faydalanarak, mallarının çoğunu geride bırakıp hanlığa geri dönmüşlerdir. Abdülaziz iki haftadan daha az bir süre sonra, bir kez daha Horosan seferine çıkmış, bu kez babasının iznini beklemeden 3 bin adamı ile bir kez daha Meşhed'e yürümüştür. Birkaç kale ya da köyü işgal etmiş, Tayba kasabasını kuşatmak ve almak için zaman bulmuştur. Ancak, bu aşamada, Horosan'ın pek çok yerinden İran askerlerinin Meşhed'de toplandıkları haberi sefer planını değiştirmiştir. Bu kasabadan tamamen uzak durmaya karar vermiş ve yerine Nişabur'a yürümüştür. Ordusunu ikiye bölmüş, kendisi de mahkumları ve ganimeti teslim alarak yola devam etmiştir. Ancak kısa bir süre sonra 100 bin kişilik bir ordunun kendisine karşı gelmekte olduğu bilgisini edinmiştir. Böylesine üstün bir kuvvete karşı herhangi bir başarıya ulaşmayı ümit edemeyeceğinin farkına varıp hanlığa geri dönmek zorunda kalmıştır¹⁸⁷.

Abdülaziz, Horosan'dan hanlığa döndüğünde Belh'e gitmiş ve seferden önce kendisine danışmadığı için babasından af dilemiştir. Genel olarak büyük bir başarı elde ettiğinden Nadir Muhammed onu bir kez daha affetmiştir. Sonra genç adamı İmamkulu ile barışı sağlamak için Semerkand'a göndermiştir. Amcası, özürlerini kabul etmiş ve Horosan'daki başarısını takdir etmiştir¹⁸⁸.

4. İMAMKULU HAN DÖNEMİNDE İÇ POLİTİKAYA DAİR GELİŞMELER

4.1. HANLIKTAKİ YEREL GÜÇLER VE EMİRLERİN FAALİYET

ALANLARI: YALANGTUŞ BEY ÖRNEĞİ

XVI. yüzyılda Maveräünnehir'de esnek bir konfederasyon şeklinde bir araya gelen Özbekler ilerleyen süreçte devlet mekanizması ile teşkilatlı bir yapıya dönüşmüşlerdir. Ne varki son dönemlerde Özbek boy beyleri farklı eğilimler ve beklentiler doğrultusunda yeni politik güçler etrafında ayrılmıştır. Hanlık mücadelesine giren adaylar, kendilerini destekleyen boy beyleri ve gruplar eşliğinde meşruiyet kazanmaya çalışmışlardır¹⁸⁹.

XVII. yüzyılda Astrahanî hanedanı sistem içindeki güç odakalarını kendi yanına çekmeyi başarmıştır. Böylece boy beylerinin ve ulemanın desteği tüm zamanlardan daha kıymetli hale gelmiştir. Saltanatın devamı ve meşruiyetin sağlanması için

¹⁸⁷ Ükten, *a.g.e.*, s.179.

¹⁸⁸ Burton, *a.g.e.*, s.198.

¹⁸⁹ Kılıç; *a.g.t.*, s.60.

ulema ve şeyhlerin takdirini kazanmak ve beylerin istek ve taleplerine olumlu cevap vermek mümkün hale gelmiştir¹⁹⁰. Bilhassa XVII. yüzyılda Buhara sarayında öne çıkan emirler protokolde naibden hemen sonra sıralanmış ve “Bi (Bey)” unvanını almışlardır. Bu unvanı taşıyanlar bürokratlar arasında yüksek makam sahipleri olarak kabul edilmişlerdir¹⁹¹.

Bu durum muktediri bireysel olarak geleceğe taşıırken uzun vadede devlet içerisinde çeşitli sorunları beraberinde getirmiş hatta devletin istikbali açısından tehdit oluşturmuştur¹⁹².

Ülke topraklarının paylaşılması sonrası ortaya çıkan feodal yapı siyasi, sosyal ve ekonomik düzenin geri dönülemez şekilde değişmesine neden olmuştur¹⁹³. Türk-Moğol kültürünün etki alanında bulunan Özbekler, Muhammed Şeybanî Han ile şehir hayatı ve tarımsal yaşama geçmiş ve toprağın dağılımı ve işleyişine dair kaideleri benimsemişlerdi. Bu kaideler Astrahanîler döneminde de aynı şekilde devam ettirilmiştir¹⁹⁴. Şeybanî Han yalnızca askeri ve politik anlamda değil aynı zamanda sosyo- kültürel açıdan da bir gelişimin öncüsü olmuştur¹⁹⁵. Boy sistemine dayanan orduya ganimet ihsanı ve toprakların paylaşımı onun ile başlamıştır¹⁹⁶. Ekonomik kaynakların paylaşımı ya da ihsanı hakimiyette ortaklığı beraberinde getirmiş ve yerelleşmenin kapısını aralamıştır.

Yani adem-i merkeziyetçi yapı giderek çözülmeye başlamıştır. Başlangıçta, devleti mamur etmek amacıyla gerçekleştirilen hisse paylaşımı hanedan üyeleri ve önemli boy beyleri arasında gerçekleştirilmiştir. Bu paylaşımda verilen bölgeler sultanların ve beylerin idaresi altında bulunmasından ziyade aslında o bölgedeki idarecilerin yerel hakimiyetinin pekiştirilmesi yolunu açmıştır. Bulundukları bölgede

¹⁹⁰ Hafız Tanış Buhari, *Şerefname-yi Şahi*, C.II s.162.

¹⁹¹ R.D.McChesney, “The Amirs of Muslim Central Asia in the XVIIth Century”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XXVI/1, Brill Press, 1983, s.40

¹⁹² Haidar, a.g.e., s.38.

¹⁹³ Başlangıçta seferlere teşvik amaçlı askeri başarılar karşısında hizmet bedeli olarak sunulan topraklar zamanla amacının dışına çıkarak herhangi bir hizmete karşılık gelmeden dağıtılmaya başlanmıştır. Fakat bu bağışların süreli ve aile üyeleri arasında intikalinin olmayışı Hanlığın ilk dönemleri için merkezi otoriteyi tehlikeye atmamıştır. B.A.Ahmedov, “İkta v Sredney Azii v XVI- Naçale XVII. v.” *Form Feodolnoy Zemelnoy Sobstvennosti i Vladeniya na Blijem i Srednem Vostoke*, İzdatelstvo “ Nauka” Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskva, 1979, s.18

¹⁹⁴ Astrahanî dönemi sistem aynı şekilde devam ettirilmekle birlikte toprak dağıtımı katlanarak çoğalmıştır. Toprakların pek çoğu Han sülalesi ve nüfuzlu beyler arasında bölüştürülmüştür. M. A. Abduraimov, a.g.e., C.I, s.104.

¹⁹⁵ Bregel , a.g.m., s.227-228. Alpargu, “Türkistan Hanlıkları”, s.31.

¹⁹⁶ Ivanov, *Hozyaystvo Djujbarskih Şeyhov*, s.22-24. Şeybanî Han’ın toprak tevcihi için bakınız Abdullah bin Muhammed bin Ali Nasrullahî, *Zübdetü’l-Âsâr*, 5368 no’lu yazma, vr. 472a ve 608 no’lu yazma, vr.214a.

idarecilerin kendi adına para bastırabilir hale gelmeleri bu yerel güç oluşumunun en bariz göstergelerindendir. Ayrıca paylaşılan yerlerin küçük değişiklikler dışında devamlılık göstermesi, hatta mirascılarına yani çocuklarına aktarılması da suistimallerin önünü açmıştır. Pek çok toprak taksimi geçici ihsanlar olmayıp siyasi ve ekonomik bağımsızlığı beraberinde getiren merkezi otoriteye gölge düşüren uygulamalar olmuştur¹⁹⁷.

XVI. yüzyılın ortalarına kadar toprak taksiminde önemli bir değişim olmamış sadece Belh şehri Canibekoğullarının hissesine geçmiştir. Bu döneme bakıldığında Şeybanî-Ebulhayr sülalesinden doğan ayrı bir yönetici soyun idare ettiği dört ayrı merkez oluşmuştur. Bunlar; Taşkent merkezli Süyünçoğulları, Semerkand merkezli Köçküncüoğulları, Buhara merkezli Şah Budakoğulları ve Belh merkezli Canibekoğulları'dır. Bu merkezlerdeki yönetimler siyasi ve ekonomik özerkliğe sahip birimlere dönüşmüştür. Toprak taksiminde ise büyük hisse Canibekoğullarının olmuştur. II. Abdullah Han döneminde merkezileşmenin arttığını görmekle birlikte hanlık mücadelesinde II. Abdullah Han yanında saf tutan boy beyleri ve sultanlara askeri hizmetleri karşılığında toprak bağışlarında bulunmaya devam etmiştir¹⁹⁸.

İkta, soyurgal ve tanha gibi toprak tevcihi uygulamaları ile merkezi sistemi bozmayacak şekilde belli şartlar dahilinde toprak taksimleri gerçekleştirilmiştir. Ancak merkezileşmenin en güçlü olduğu bu dönemde bile bu tevcihlere devam edilmesi bölgesel yönetim gücünün kırılmadığını göstermektedir¹⁹⁹.

II. Abdullah Han hem taraftar toplamak ve iktidar için destek bulmak hem de merkeze karşı bir sadakat ve itaat beklentisi oluşturmak istemiştir²⁰⁰. Esasen onun döneminde toprakların devri ile ilgili temel kaideler şartlı ve süreli olarak ikta ve tanhalar çerçevesinde çizilmiştir. Astrahâni hanedanının ilk hükümdarı Baki Muhammed Han döneminde de bu uygulamalara aynı şekilde devam edilmiştir²⁰¹. İmamkulu Han döneminde ise bazı ayrıcalıklı uygulamalar eklenerek süreç devam ettirilmiştir. Han genelde Özbek reislerinin diledikleri gibi kendi menfaatlerini gözetmelerine izin vermiştir²⁰². Toprak tevcihlerinin getirdiği güç hanlıkta yeni bir

¹⁹⁷ Mukminova, "The Janids", s.48.

¹⁹⁸ Hafız Tanış Buhari, *Şerefname-yi Şahi*, C.II., s.159.

¹⁹⁹ M. A. Abduraimov, a.g.e.C.II, s.113.

²⁰⁰ İskender Bey Münşi, *Târih-i Âlem-i Âra-yı Abbâsî*, C.II.(1-2-3. Kısımlar) s.333.

²⁰¹ Muhammed Yusuf Münşi, *Tezkire-yi Mukim Hânî* s.118. Muhammed Yusuf Münşi, *Tezkire-yi Mukim Hani(Şibanlılar Astrahanlılar)*, s.50.

²⁰² Ziyo, a.g.e., s.48

süreci başlatmıştır²⁰³.

Siyasi zaferler sonucu daha küçük toprak bağışları ikta ve tanha şeklinde askeri sınıfa dağıtılırken, soyurgal topraklar ise amacının dışına çıkarak ulemanın önde gelenlerine bağış olarak sunulmuştur. Böylece hanlıkta beylerin yanında ulema da yeni bir güç sahası oluşturmuştur. Büyük ikta sahibi beyler hanlıkta iktidar mücadelelerinde aktif rol oynamış, önemli seferlerde desteklerini esirgemiş ve hatta iktidarı karşısına almışlardır. Bu dönemde kendilerine tanınan haklardan istifade eden beyler İmamkulu Han'ın kendi rızasıyla tahtı kardeşi Nadir Muhammed'e bırakmasını hoş karşılamamışlardır. Bu beylerden bazıları Yalangtuş Bey, Behram Sultan, Burhan Sultan, Aşur Kuşbegi, Özi Timur Bey Pervaneci, Hoşhal Bey Divanbegi, Can Fulaf Divanbegi'dir. Onlar uzun süre Nadir Muhammed'e karşı direnmişler ve oğlu Abdülaziz'i desteklemişlerdir. Bu bağımsız eylemler ve itaatsizlik Subhankulu Han ve oğlu II. Ubeydullah Han döneminde zirveye ulaşmıştır. Bu beylerin nüfuzları ve etki alanlarını kırmak için II. Ubeydullah Han çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Beyler arasındaki güç dengelerini bozmak için bazı önemli makamlara soylu olmayan kimseleri getirmiştir. Kural dışı bu atamalar sonucunda yeni makam sahipleri II. Abdullah zamanında kaideleri belli olan süreli ve şartlı toprak tevcihlerini süresiz ve ırken intikal eden bir miras sistemine dönüştürmek istemişlerdir²⁰⁴.

Bu beylere karşı başlatılan mücadeleler sonuçsuz kalmış, hatta hanedanın sonunu getirmiştir. Bir süre sonra hanlıkta hanedan değişmiş ve Cengiz soylu olmayan Mangıt sülalesi yönetimi ele geçirmiştir. Zamanla hanlığın iç politikasında büyük bir sorun haline gelen, yeni bir nüfuz alanı oluşturan ve iç çatışmalara neden olan bu beyler yıkılış sürecine değin varlıklarını hissettirmişlerdir²⁰⁵. İmamkulu Han döneminde karşımıza çıkan en önemli ve güçlü isim Yalangtuş Bey'dir. Alçin boyundan atalık unvanına sahip Yalangtuş Bey 12 yaşında Din Muhammed Han'ın hizmetine girmiştir²⁰⁶. Atalık görevini ifa ederken Gazne ve Kandahar'a kadar olan bölgeyi tasarrufuna almıştır. Zamanla Semerkand bölgesinin hakimi olmuştur²⁰⁷. 1619 yılına

²⁰³ M.A. Abduraimov, *Očerki Agrarnih Otnoşeniy v Buharskom Hanstve v XVII Pervoy Polovine XIX Veka*, C.I-II, İzdatelstv "Fan" Uzbekskaya Sovetskaya Sotsialističeskaya Respublika, Taşkent, 1966, s.68.

²⁰⁴ Abduraimov, a.g.e., C.II. s. 123.

²⁰⁵ Mir Muhammed Emin Buhari, *Ubeydullahname*, s.229. Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s.15

²⁰⁶ Alekseev, a.g.e., s.116.

²⁰⁷ Barthold V.V., "Uzbetskie Hanstva", V.V. Soçinenia, C.II/I, izdatelstvo Vostočnoy Literaturı, Moskva 1963, s.271. Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s.15.

gelindiğinde Semerkand'ı neredeyse bağımsız bir şekilde yönetmeye başlamıştır²⁰⁸. Tarihi kronikler bu toprakların ona sağladığı maddi gücün devletteki hazineye eş değer olduğunu belirtmektedir. Yalangtuş Bey handan sonra devlette en zengin kişi olmuştur. Maddi gücün ve askeri başarıların sağladığı saygınlık neticesinde komşu ülke liderleri her yıl kendisine değerli hediyeler göndermişlerdir. Yalangtuş Bey edindiği serveti bayındırlık faaliyetleri ile birlikte orduyu beslemek için de kullanmıştır. Bu askeri güç sayesinde 3 kez Taşkent ve Türkistan'ı topraklarına katmayı başarmıştır²⁰⁹. İmamkulu Han'ın saltanatının son bulmasından altı yıl önce Semerkand'ın göbeğinde görkemli bir medrese inşa ettirmiştir²¹⁰.

Yalangtuş Bey merkezi otoritenin menfaatlerine uygun faaliyetlerde bulunmuş olmasına rağmen zaman zaman bireysel hareket etmiştir. Yalangtuş çoğu zaman dilediği yere asker gönderip sınır saldırıları düzenlerken zaman zaman da asker göndermek ya da göndermemek noktasında inisiyatif almıştır²¹¹. Bu nüfuzlu bey çok büyük bölgelerde beslediği askerleri sayesinde muazzam bir orduya sahip olmuştur. Elde ettiği vergi muafiyeti ile önemli bir ekonomik gelirin de sahibi durumuna gelmiştir²¹².

Bu imkanlar sayesinde çoğu zaman merkezden bağımsız hareket edebilmiştir. Yalangtuş gibi yarı bağımsız statüye sahip beylerin etki alanları bilhassa XVII. yüzyıldan itibaren Astrahanî döneminde güçlü ve yoğun bir biçimde hissedilmiştir. Bu beylerin yükselişleri karşında han yönetimi ve başta Belh'i yöneten şehzadeler olmak üzere han sülalesi mensupları giderek güçlerini kaybetmiş hatta bu beylerin nüfuzu etkin olmuştur²¹³.

Elbette Yalangtuş içlerindeki en güçlü ve en büyük servetin sahibi olarak öne çıkmaktaydı. Bu büyük güç onun merkeze karşı sadakatini zedeleyecek hanın yönetimine başkaldırıp, itaatten vazgeçmesine neden olmuştur. Bir süre gücünü merkezin menfaatine kullanarak önemli seferlerde ciddi başarılar elde eden Yalangtuş Bey daha sonra merkezi karşısına alarak kendi adına kararlar vermiştir²¹⁴. İmamkulu Han'ın saltanatı boyunca geniş yetkilere ve büyük bir servete kavuşan Yalangtuş Nadir

²⁰⁸ *Dokumenti K İstorii Agrarnih Otnoşeniy v Buharskom Hanstve*, İzdatelstvo Akademii Nauk Uz SSR, Taşkent 1954, s.8-9

²⁰⁹ Mir Muhammed Emin Buhari, *Ubeydullahame*, s. 224.

²¹⁰ Muhammed Talib, *Matlabu't-Talibin*, s.260.

²¹¹ Yalangtuş'un Horasan ve Hindistan sınırında yaptığı bazı ani baskınlar merkezin izni olmadan yapıldığında İmamkulu Han ve Nadir Muhammed bu eylemlerin kendi izinleri dışında gerçekleşmiş olduğunu söyleyip Yalangtuş'un bağımsız hareket ettiğini vurgulamışlardır.

²¹² Ahmedov, "İkta v Sredney", s.21.

²¹³ Ziyoy, *a.g.e.*, s.125.

²¹⁴ Mutribiy Semarkandi, *Tezkiretü's-Şuara*, Fars Tiliden Tercüme: İsmail Bekcanov, Taşkent, 2013, s.93.

Muhammed'in oğlu Abdülaziz döneminde de Semerkand bölgesini soyurgal olarak almış ve yarı bağımsız konumunu sürdürmüştür²¹⁵.

Örneğin Taşkent ve Türkistan'da Kazaklara karşı girişilen mücadelelerde muazzam bir başarı sağlamış ve Hindistan sınırında kendi bölgesine yakın olan yerlerin güvenliği için bireysel bazı eylemlere girişmiştir. Oysa bu sırada Buhara Hanlığı, Babür Devleti ile iyi ilişkiler tesis etmek istediğinden barışçıl bir politika izlemekteydi. Görünüşte bütün sınır bölgesi boyunca hakim olmaya kararlıydı. Hanlığı bir tampon bölge ile korumak gibi bir gayretle yola çıktığını ifade ederek eylemine geçerli neden bulmak istemiştir. Olası bir Babür saldırısını engellemek ve sınır bölgelerde yaşayan halka Buhara Hanlığı'nın egemenliğini kabul ettirmek için bireysel olarak harekete geçmiştir. İlk olarak tanınmış bir Afgan isyancı Ahdad Bad Nahad'a kendisinin Gazne'ye saldırması karşılığında onun da eş zamanlı olarak Tirah olarak bilinen Celalabad'ın güneyindeki dağlık bölgeye saldırması konusunda ısrarcı olmuştur. Bu meşhur isyancı Kabil için daima bir sorun teşkil etmiş ve Kabil valisi Zafer Han Yalangtuş'un planlarını suya düşüren kişi olmuştur. Yalangtuş'un üzerine geldiğini haber alan Zafer Han büyük bir ordu toplamış ve Yalangtuş Bey'e karşı yürüyüşe hazırlanmıştır. Büyük bir silahlı çatışmaya karşı yeterince hazırlıklı olmayan Yalangtuş bölgeyi ve müttefiki Ahdad Bad Nahad'ı terk etmek zorunda kalmış ve özür dileyerek geri çekilmiştir. Daha sonra Zafer Han ordusunu Ahdad Bad Nahad'ın üzerine göndererek bu meşhur isyancıyı öldürmüştür.

İmamkulu Han'ın kardeşi Nadir Muhammed kendisinin bu eylemden habersiz olduğunu belirterek Yalangtuş'un bağımsız hareket ettiğini bildirmiştir. Özür mahiyetinde 50 bin rupi değerinde hediyelerle dostça bir mektup göndermiş ve bu barış teklifi nezaketle kabul edilmiştir²¹⁶. İmamkulu Han ve kardeşi Nadir Muhammed sık sık sınır bölgelerine saldırılar düzenleyen Yalangtuş'un eylemlerinden kendilerini muaf tutmuşlardır. Bağımsız hareket ettiğini belirterek dengeli bir politika izlemeye gayret etmişlerdir.

4.2. CUYBARÎ HOCALARIN STATÜKOSU

İslam dininin son peygamberi Hz. Muhammed'in vefatının (632) ardından ön plana çıkan Dört Halife ve Hakk'a Eren Sufiler ile onların başlattığı sufilik hareketi

²¹⁵ Mukminova, *The Janids*, s.49-50.

²¹⁶ Burton, a.g.e., s. 169.

İlhanlılar döneminde (1256-1335) İran'da ve Orta Asya'da hızla yayılmıştır. XIII. yüzyıldan itibaren sufizim bölgede tarikatların yürüttüğü faaliyetler ile gelişmiştir. Merv, Tirmiz, Buhara şehirleri bu faaliyetlerin yürütüldüğü önemli şehirlerdir. Orta Asya'da en güçlü üç tarikat Yeseviyye, Kübreviyye ve Nakşibendiyye olmuştur. Bunlar dışında Aşkıyye, Kalenderiyye ve Kadiriyye mensupları da varlık göstermiştir²¹⁷. Sufi liderler arasında en etkin olan Yesevîlik akımının kurucu ismi Hoca Ahmet Yesevî olmuştur²¹⁸.

Sufilerin devlet yetkilileri ile ilişkileri XV. yüzyıldan itibaren iki şekilde tezahür etmiştir. Bazı tarikatlar tasavvuf ehli yetiştirerek halka dini hususlarda yol gösterirken, bazıları da kalabalık kitleleri etkisi altına almanın verdiği özgüvenle siyasete müdahale etmek istemiştir. İkinci grup güçlü bir tarikat olmak için yöneticilerle yakın ilişkiler geliştirmeyi önemli görmüştür. Örneğin Nakşibendiyye Tarikatı Şeyhi Hoca Ubeydullah Ahrar (1404-1490) mazluma yardım edebilmenin yolunun yönetici ile temas kurulması ile mümkün olabileceğini savunmuştur²¹⁹. Böylece tarikatlara bağışlar yapılmaya başlanmış ve bu durum zamanla siyasi otoriteler için normal bir tutum halini almıştır. Timur döneminde de Tarikat şeyhleri ile iyi ilişkiler kurulmuş ve yönetime dahil edilen dini uygulamalarla bu durum meşruiyet kazanmıştır. Bu dönemin en önemli tarikatı şüphesiz Nakşibendiyye'dir. Tarikat Maverâünnehir'de kurulmuş ve Buhara Nakşibendîlerin ilk merkezi olmuştur. Daha sonra Horasan'a kadar ulaşmış ve Herat merkez olmuştur. C. Sadri, Nakşibendiyye Tarikatının bir Horasan ve İran tarikatı olduğunu ve şeyhlerin tamamının İranlı olduğunu ifade eder. Ayrıca onların İran-Turan ilişkisinin bir halkası olduğunu ve şeyhlerin bu diyarlarda çok sevildiğini belirtmektedir²²⁰. Sufi tarikatlar içerisinde Nakşibendiyye Tarikatı, Buhara Hanlığı'nın kuruluşundan yıkılışına kadar, kuşkusuz siyasi ve sosyal mühim bir rol üstlenmiştir²²¹. Esasen Nakşibendiyye Tarikatının yükselişi dikkat çekicidir. 1501'de Safevî hanedanının ortaya çıkışı, Şîî İran ve Sünnî Özbekler arasında sürekli bir savaşa yol açmıştır. Özellikle Orta Asya'nın diğer iki ana tarikatı olan Kübreviyye ve Yeseviyye

²¹⁷ Necdet Tosun, "Orta Asya'da Tasavvuf", *Orta Asya'da İslam Temsilden Fobiye*, Ed. Muhammet Savaş Kafkasyalı, C.I, Ankara-Türkistan 2012, s.492.

²¹⁸ Zhanbolat Sambetov- Kemaleddin Taş, "Orta Asya'da Sûfliğin Yayılmasına Katkıda Bulunan Mutasavvıflar", *KutBilim Journal of Social Sciences and Arts*, Vol.1, No.2, 2021, s.107-108.

²¹⁹ Lawrence G. Potter, "Moğollar Sonrası İran'da Sufiler ve Sultanlar", (Çev. Hanifi Şahin), *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, C.28, S.2, 2011, s.218.

²²⁰ Cemşid Sadri, "Timurlular Dönemi Horosan'da Etkili Tarikatlar", (Çev. Mustafa Altunkaya) *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.4., S.2, 2013, s.246.

²²¹ . Narzulla Yo'ldoshev, *Buxorodagi Ayrim Avliyolar Tarixi*, Buhoro Nashriyati, Buhoro, 1993, s.68. Svat Soucek, *a.g.e.*, s.111.

ile rekabet halinde olan Nakşibendiyye, Şiîzme²²² karşı mücadelede büyük yararlılıklar göstermiştir²²³. Nakşibendî Tarikatı daha görünür bir hale gelmiş, sosyal ve politik bir güç kazanmıştır. Maverâünnehir elinde tutan Şeybanî Han en çok Nakşibendîler'e güvenmiştir²²⁴. Sık sık bu tarikatın şeyhlerini isyancı boylara karşı siyasi arabulucu olarak kullanmıştır.

XVI. yüzyılın sonunda, Maverâünnehir'deki Nakşibendî manevi otoritesi, Hoca Ubeydullah Ahrar, Hoca Ahmed Hasani ve Hoca Muhammed İslam Cuybarî'nin soyundan gelen üç şeyh hanedanıyla devam etmiştir²²⁵. İslami geleneğin temsilcileri olan ulema siyasi otoriteden nispeten bağımsız bir tavır sergilerken, hanın kararları üzerinde de ciddi anlamda etkin olmuşlardır²²⁶. Her şeyden önce, bu şeyhler, hanlara danışman ve İslami rehber olarak hizmet etmişlerdir. Buna karşılık, bir kısmı şeyhülislamlık gibi itibarlı mevkilere atanmıştır. Hükümdarın emirlerini yerine getirmeyen şeyhler ise ya görevden alınmış ya da sürgüne gönderilmiştir. Hükümdarların şeyhleri himayesi, görkemli türbelerin yapımı veya süslemesi şeklinde kendini gösterirken Şeybanî, Astrahanî, Mangıt hükümdarlarının pek çoğu bu önemli türbelerin yanına defnedilmişlerdir²²⁷. Nakşibendî Şeyhleri toplum ve devlet arasında bir köprü konumunda olmuş, toplum içerisindeki problemlerin çözümüne yönelik aracılık yapmışlar ve kimi zamanda önemli kararların alınmasına öncülük etmişlerdir²²⁸. Ülke içinde her türlü çatışma ve gerginliklerin çözümünde huzur ve sükuneti sağlayan

²²² Şah İsmail 1501 yılında Tebriz'de taç giydiği sırada İsnâaşeriyye Şiîliğini resmi mezhep olarak kabul ettiğini bildirmiştir. Safevî Devleti Oniki İmam Şia inancı üzerinde temellenmiş hükümdarlar dini ve siyasi otoriteyi bünyesinde taşımaya başlamışlardır. Resmi olarak Şah İsmail ile başlayan bu süreç Şah Abbas döneminde güçlü bir pozisyona ulaşmıştır. Safevî liderleri Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olarak görülmüşlerdir. Gülay Çınar, "Safevî Devleti'nde Dini Otoritenin Temsilcisi Şahlar Ve Şiî ulemayla İlişkileri", *İran Çalışmaları Dergisi*, C.I. S.1, 2017,s.17.

²²³ Welsford, a.g.e., s.94

²²⁴ Bu devirde Buhara'da Cuybarî Hocalar, Kermine'de Kasım Şeyh Azizan, Semerkand'da Şeyh Hudadad Vali ve Mahmud Azam tasavvuf vekilleri olmuş ve faaliyet yürütmüşlerdir. Anvar Kandaharov, *Buhara Hanlığı ve Unde Kerminelik Şeyhler Faaliyeti*, Tafakkur Qanodi Nashriyoti, Taşkent, 2018, S.31

²²⁵ Hoca İslam Cuybarî'nin oğlu Hoca Said (1531-1589) babasının ölümüne müteakip maddi ve manevi mirasını devralmıştır. Muhammed Talib, *Matlabu't Talibîn*, s.11. Ivanov, *Hozyaystvo Djujbarskih Şeyhov*, s.128.

²²⁶ Cuybarî hocalar memleketteki, yüksek dini, siyasi ve iktisadi mevkinin temsilcileri olmuş bu süreç Hoca Muhammed İslam Cuybarî devriyle başlamıştır. Muhammed Talib, *Matlabu't Talibîn*, s.10.

²²⁷ Ivanov, *Hozyaystvo Djujbarskih Şeyhov*, s.123.

²²⁸ Şeybanî Han Özbek Sultanları ile topladığı kurultay sonrası hem soydaş hem de dindaşları olan Kazak seferine çıkmadan önce Ulemadan fetva almak istemiştir. Bahhaddin Nakşibendî'nin başında bulunduğu ulema bu fetvayı vermek için Kazak seferini şer'en meşru kılacak gerekçeyi Hanefî ve Şafî mezheplerinin kaideleriyle Kazakların bazı uygulamalarının uyusmuyor olmasında görmüştür. Kazakların eski adet ve geleneklerini devam ettirip, puta ve güneşe secde etmeleri kelimeyi şahadet ve kurban amellerini terketmeleri ve hatta müslümanları köleleştirmeleri gibi uygulamaların din dışı uygulamalar olduğu vurgulanmıştır. Bu sebeple onlarla savaşılması hem farz hem vacip sayılmıştır. Bkz. Fazlullah bin Ruzbehan-ı Huncî, *Mihamannâme-i Buhara (Tarih-i Padişahi Muhammed Şibani)*, yay,haz. Menuçehr Stude, İntişarat-ı İlmi ve Ferhangî, Tehran 1341, s.180-183.

barışçıl bir rol üstlenmişlerdir. Sadece Özbek sultanları arasında değil Sünni dünyanın temsilcileri olan iki sünni ülke hükümdarı arasında da anlaşmazlıkların çözümüne dair elçilik vazifelerini üstlendikleri görülmüştür²²⁹.

Özellikle Hoca Ahrar ve Mahdum-ı Azam Hoca'nın kendi dönemlerinde çeşitli arabuluculuk görevleri üstlendikleri bilinmektedir. Onlar Sünni liderlere bilhassa ortak düşmana karşı birlikte hareket etmeleri gerektiğini telkin etmişler, cihat ve gaza fikrini benimsetmeye çalışmışlardır. Bunun yanı sıra toplumda ilahi gücün yansıması olarak bir takım mucizelerin gerçekleştircileri olarak da görülmüşlerdir²³⁰. Özbek hanlarının hemen hepsi bu şeyhlerle yakın ilişkiler yürütmüş, toplumun farklı kesimlerinden destek sağlamak için onları manevi otoriteler olarak kabul etmiştir. Hanlar İslam inancına sıkı sıkıya bağlıydılar²³¹. N. Kılıç, Şeybanî Han'ın onların politik ve ekonomik açıdan güç kazanmalarına izin verdiğini ve iktidarı paylaşan unsurlar olarak güçlenmeleri için gerekli ortamı hazırladığını ifade etmektedir²³².

Şeybanîler döneminde, Buhara'daki Bahaüddin Nakşibendî'nin türbesine bir dizi yapı (cami, medrese, şifahane, darülaceze) eklenmiştir. Bu türbe şehir için kutsal bir sembol olmuş ve şehrin koruyucusu halini almıştır. Bu türbeye hac resmi yapılmıştır. Buhara şehri Müslümanların ikinci kabesi gibi görülmüştür. Bu türbede olduğu gibi zamanla kutsal yerlerin idaresi, genellikle merhumun soyundan gelenlerin veya mensup olduğu tarikat şeyhlerinin kontrolüne bırakılmıştır. Ubeydullah Ahrar zamanından itibaren Nakşibendî şeyhleri, siyasi ve sosyal eylemleri, manevi arayışlarının önemli bir parçası olarak görmüşlerdir²³³.

XVI. yüzyılda bazı Nakşibendî ve Yesevî şeyhleri çok yakın olmalarına rağmen ilerleyen yıllarda Nakşibendîler, birçok Yesevî inancını ve geleneğini kınamışlardır²³⁴. Zikir ve şeyhlerin kalıtsal ardılığı eleştirilerin odağını oluşturmuştur. XVI. ve XVII. yüzyıllarda Yesevî şeyhleri ve tüm Yesevî cemaatler (Harezmi'de) Nakşibendiyye'ye katılmıştır. Böylece Nakşibendîler politik ve ekonomik olarak güçlü bir pozisyona

²²⁹ Gulchekra Agzamova, "The Role of Islam ad Muslim Clergy in Economical Life of Central Asian Khanates", International Journal on Integrated Education, Volume 4, Issue, 11, Nov 2021, s.2.

²³⁰ Welsford, a.g.e., s.96.

²³¹ Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s.31.

²³² Kılıç, a.g.e. , s.245.

²³³ Itzhak Weisman, The Naqshandiyya: Orthodoxy and Activism in a Worldwide Sufi Tradition, Routledge Taylor & Francis Group, London and Newyork ,2007, s.3. Ubeydullah Ahrar'ın müridi ve izdaşı Mevlana Muhammed Kadı, Ahrar modelinin sürdürmüştür. Mevlana Muhammed Kadı, *Hükümdarga Ogıtlar*, Naşra Hazırlayan, Sözbaşı ve izahlar Müellifi: Asimiddin Yurinbaev, Şark Naşriyatı Matbaa, Taşkent, 1999, s.1.

²³⁴ Hafız Taniş Buhari, *Şerefname-yi Şahi*, C.I s.147.

ulaşmışlardır. Bunlar içerisinde özellikle Nakşibendiyye'ye bağlı Hoca İslam'ın soyundan gelen Cuybarî Hocalar hanlıkta ağırlık kazanmıştır²³⁵. Cuybarî hocaların ilk defa II. Abdullah Han döneminde büyük bir nüfuz elde ettiklerini görmekteyiz. Bu dönemde Muhammed İslam Cuybarî(1493-1563) tarikatına ve ailesine sağlam maddi temeller sağlanmış ve zenginliği garanti edilmiştir²³⁶. Sadece birer dini kişilik oldukları için değil ekonomik gücün getirdiği nüfuza sahip oldukları için de iktidarı belirleyen güç olmuşlardır²³⁷. Görünen o ki bu manevi otorite zamanla babadan oğla kalıtımsal olarak aktarılmıştır²³⁸.

Buhara Hanlığı'nda İmamkulu Han döneminde iç politikaya yön veren büyük güçlerden birisi de olan Cuybarî Hocalar Nakşibendiyye'nin Hoca Muhammed Cuybarî soyundan gelen şeyhleridir. Cuybarî Şeyhler olarak da bilinen bu manevi otoritenin onayını almak zamanla bürokratik bir gerekliliğe dönüşmüştür. Her hanedan döneminde hanlık tahtına oturan yönetici, bu manevi otoritenin meşru onayını almak zorunluluğunu kabul etmiştir. Bu kişiler Sünni mezhebin temsilcileri olmalarının yanı sıra şer'i mahkemelerde görev alan, fonksiyon ve sorumluluk bakımından çeşitlilik gösteren ve toplumda saygınlığı olan bir kurum olarak hareket etmişlerdir²³⁹. Kadıları denetleyen, vakıfların idaresi ve denetiminden sorumlu olan hocalar Astrahanîler döneminde pek çok geniş haklar(vergi muafiyeti gibi) ve mülkler elde ederek nüfuz ve güçlerini artırmışlardır. Astrahanî hanedanının sonuna doğru şeyh ve hocalardan vergi alınmaması durumu halk nezdinde huzursuzluğa yol açmıştır. Çünkü bu durum reayadan daha fazla vergi alınması anlamına gelmektedir. Fakat yine de meşruiyetin sağlanması onlara bir takım ayrıcalıklar sunulması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Bu yüzden başlangıçtan itibaren İmamkulu Han bu hoca ve şeyhlerin soyurgallardan ciddi oranda faydalanmasını sağlamıştır²⁴⁰. Dolayısıyla bu şeyhlerle ters düşen taht sahiplerinin

²³⁵ Kandaharov, *a.g.e.*, s.153.Cuybarî Hocaların mevki Astrahanî hanedanı döneminde yüksek olduğundan dini görevliler bilhassa Cuybarî Hocalar içerisinde atanmıştır. N.A.Abdurahimova, M.S. İakova, Z.M. Suleymanova, *Davlat Muassasalari Tarixi*, O'zbekistan Respublikası, Oliy ve O'rta Maxsus Ta'lim Vazirligi, O'rta Maxsus Kasb-Hunar Ta'limi Markazi, Sharq Nashriyot-Matbaa Aksiyadorlik Kompaniyasi Bosh Tahririyati, Taşkent, 2007,s.36.

²³⁶ Muhammed Talib, *Matlabu't Talibin*, s.11.Cuybarî şeyhlerden Kalan Hoca'nın hizmetine on bin işçi vermiştir. Juvonmardiyeve,a.g.e., s.44.

²³⁷ Kılıç, a.g.e., s.254.

²³⁸ Soydan aktarım Yesevî Tarikatı içinde uzun süredir var olan bir durumdur. XVI. yüzyılda Nakşibendî Hocalar buna şiddetle karşı çıkarken XVII. yüzyılda benzer modeli benimsemişlerdir. Kandaharov, a.g.e. s.35.

²³⁹ Ivanov, *Hozyaystvo Djuybarskih Şeyhov*, s.87.

²⁴⁰ Ulemeden kişilere bağışlanan topraklar soyurgal, askerlere verilenler Tanha olarak adlandırılmıştır. B.A. Ahmedov, "İkta v Sredney", s.16. Soyurgal ve Tanha kavramları üçüncü bölümde toprak tevcihi olarak ayrıntılı bir şekilde ele alınacağından burada yalnızca genel tanımı açıklanmıştır.

yönetim süreci zora girerken, mümkün mertebe onların iltifatına mazhar olanlar halkın ve askerin nezdinde destek görmüştür²⁴¹. Sonraki süreçlerde de iktidara gelen her han döneminde bu tarikat liderleri ile bağlar devam ettirilmiştir. Hanlar zamanla Nakşibendiyye'ye bağlı birer mürid haline gelmişlerdir. Elbette bu bağlılık manevi bir bağlılıktan öte politik bir mecburiyetin sonucudur. Şeyhlerin soyuna olan bağlılık sonraki hükümdarlar döneminde de devam etmiş ve bu aileye kıymetli mülkler ihsan edilmiştir²⁴².

Böylece XVI. yüzyılının sonlarından itibaren belirli bölgelerde varlıklı tarikat liderleri ve aileleri ortaya çıkmış ve Cuybarî ailesi Buhara'da merkezi konumunu güçlendirmiştir. Buhara bölgesinde Muhammed İslam Cuybarî desteklenmiştir²⁴³. Hoca İslam ve onun halefleri uzun süre hanlığı her yönden etkilemişlerdir. Tahta oturacak ya da tahtan indirilecek olanın kaderini belirlemede etkin olmuşlardır²⁴⁴. Şeybanîler ve Astrahanîler yönetiminde elde ettikleri manevi gücü XIX. yüzyıl ortalarına kadar sürdürmeyi başarmışlardır²⁴⁵.

Devlet içindeki müntesipler, kadılık görevlerine atanma, tahta geçme merasiminde kılıç kuşandırma, karşılıksız tahıl yardımlarından, tüm idari bölgeler üzerinde yetki verilmesine kadar çeşitli maddi ve manevi gücü ellerinde tutmuşlardır²⁴⁶. Kendilerine hem zengin hem de fakir taraftan tanınan çeşitli haklardan yararlanmışlardır. Bunun yanı sıra vakıf akarlarından elde edilen parayı medrese, mescit ve mezarlıkların yapımına, medreselerde ders veren müderrisler ve imamların maaşına aktarmışlardır²⁴⁷. Daha önce de belirttiğimiz gibi İmamkulu Han tahta ilk çıktığı yıllarda Cuybarî şeyhleri ile önceki hükümdarlara nazaran daha az dostluk kurabilmiştir.

²⁴¹ Abdullajon Juvonmardiyev, *XVI.- XIX. Asırlarda Farg'onada Yer-suv Masalalariga Doir*, Uzbekistan SSR FAN Neşriyatı, Taşkent, 1965, s.123

²⁴² Burton, a.g.e., s. 462.

²⁴³ II.Abdullah Han, Hoca İslam Cuybarî'ye Merv vilayetinde bir bölgeyi soyurgal vermiştir. Juvonmardiyev,a.g.e., s.46.

²⁴⁴ Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s.44.

²⁴⁵ Yo'ldoshev, a.g.e., s.79. Cuybarî hocaların hükümdarlar, hakimler ve başka şeyhler ile mektup yazışmalar faal ve muntazam şekilde gerçekleşmiştir. Muhammed Talib, Astrahanîler döneminde Cuybarî şeyhlerden Hoca Said'in oğlu Taceddin Hasan'a gelen mektupların sayısının on bini aştığını belirtmektedir. Muhammed Talib, *Matlabu't Talibîn*, s.13.

²⁴⁶ Welsford, a.g.e., s.99.

²⁴⁷ J. M. Shodiyev, *Buxoro Amirliği Davlatchiligining Rivojlanishi*, Özbekistan Respublikası Adliya Vazirligi Taşkent Davlat Yuridik İnstituti, Taşkent, 2010, s.76.

Cuybarî şeyhi Abdürrahim Hocayı(1575-1628) amcasını desteklediği için Hanlıktan kovup mallarına el koyarak cezalandırmıştır²⁴⁸.

Diğer şeyhlerin de desteğini kaybedince iktidarı için onların manevi gücü ve nüfuzuna ihtiyacı olduğundan bu negatif tutumundan vazgeçmiş ancak ona karşı hiçbir zaman muhabbet beslememiştir. Abdürrahim Cuybarî önemli bir manevi otorite olduğundan İmamkulu onun ilişkilerini kullanmıştır. Ona hanlık adına önemli diplomatik görevler tevdi etmiştir. Misal İmamkulu Han adına İran hükümdarı Şah Abbas'a sulh için elçilik görevinde bulunmuştur²⁴⁹. Bilhassa Babürlü sarayında iltifata mazhar olmuştur²⁵⁰.

İmamkulu Han, Cuybarî şeyhlerden Hoca Taceddin'e(1574-1646) karşı büyük bir saygı ve muhabbet beslemiş hatta en küçük kız kardeşini Hoca Taceddin'e nikahlamıştır. Onun fikir ve düşüncelerine büyük önem vermiş bazı devlet görevlerine atanacak kişileri onun yararına olacak kişilerden seçmiştir²⁵¹.

Cuybarî hocalardan Muhammed Yusuf Hoca(1593-1651) ile İmamkulu Han'ın ilişkileri son derece güçlü olup onun şerefine meclisler düzenlenmiş ve hediyeler sunulmuştur²⁵². İmamkulu Han'ın yakınlık kurduğu bir başka isim Hoca Haşim olmuştur. Bu kişi Hoca Muhammed Emin olarak bilinen Hoca Kelan'ın büyük oğludur. Han, ona maddi yardım ve ihsanlarda bulunmuştur. Hoca Haşim, Kazaklarla İmamkulu arasında sulh akd edilmesini sağlamıştır. Tursun Muhammed ile İmamkulu Han'ın arasında barış imzalanmasına ön ayak olmuştur²⁵³. Hoca Haşim İmamkulu Han'ı amcası ile giriştiği mücadelede de desteklemiştir²⁵⁴. Bunu dışında İmamkulu, Cuybarî hocası Şeyh Cuman'ı divanbeyi görevine atamıştır²⁵⁵. Nadir Muhammed döneminde onun hizmetine giren Cuybarî şeyhlerden İbadullah Hoca Abdürrahim Hoca'nın damadıdır²⁵⁶.

²⁴⁸ İmamkulu Han ile Abdürrahim Hoca arasındaki ihtilaflar sonunda Abdürrahim Hoca Hacca gitmeye mecbur olmuş ve İmamkulu Han onun tüm mal ve mülkünü müsaadere etmiştir Muhammed Talib, *Matlabu't Talibîn*, s.278. Burton, a.g.e., s.135.

²⁴⁹ İskender Bey Münşi, *Târih-i Âlem-i Âra-yı Abbâsî*, C.III (1-2-3. Kısımlar), s.60.

²⁵⁰ Muhammed Talib, *Matlabu't Talibîn*, s.278. Abdusattar Jumanazar, a.g.e., s.296.

²⁵¹ Hoca Taceddin İmamkulu Han'ın bir av gezisi sırasında bölge halkı ile yaşadığı problemde arabuluculuk etmiş ve sorunu çözmüştür. Muhammed Yusuf Münşi, *Mukim- Hanskaya İstoria* s. 83.

²⁵² Muhammed Yusuf Hoca İmamkulu Han için bir meclis düzenlemiş ve onu konuk etmiştir. Hana layık sofralar hazırlanmış, değerli kumaşlar ve atlar hediye etmiştir. İmamkulu Han da onu sık sık ziyaret etmiştir. Muhammed Talib, *Matlabu't Talibîn*, s.219.

²⁵³ İskender Bey Münşi, *Târih-i Âlem-i Âra-yı Abbâsî*, C.III (1-2-3. Kısımlar), s.60.

²⁵⁴ Muhammed Yusuf Münşi, *Tezkire-yi Mukim* s.134.

²⁵⁵ Ivanov, *Hozyaystvo Djuybarskih Şeyhov*, s.77.

²⁵⁶ Muhammed Talib, *Matlabu't Talibîn*, s.198.

II. Ubeydullah Han döneminde Cuybarî şeyhlerden vergi alınmak istenmesi Buhara'da güçlü bir pozisyonda olan bu hocaların sert tepkisi ile karşılanmıştır²⁵⁷.

Cuybarî şeyhler Buhara'nın iktisadi gelişimine de katkıda bulunmuşlar mescit ve medreseler inşaa ettirmişlerdir. Özellikle Hoca Muhammed İslam ve Hoca Sadi'nin faaliyetleri ticareti canlandırmıştır²⁵⁸. Onlar sayesinde Semerkand'da inşaa edilen medreselerden bazıları şunlardır: Said Ahmed Hoca Medresesi, Gazi Saki Medresesi, Şirdar Medresesi, Tillakari Medresesi²⁵⁹. Zamanla ellerinde bulundurdıkları maddi ve manevi güç ile Cuybarî hocalar kendilerine ait serveti diledikleri gibi tasarruf edebilen dini liderlere dönüşmüşlerdir²⁶⁰.

Bu dini liderler adına meclisler düzenlenmek ve onlara değerli hediyeler sunmak adet olmuştur²⁶¹. Aynı zamanda tahta geçen yeni hükümdara da bu şeyhler çeşitli hediyeler sunmuşlardır. Bu hediyelerden onların sahip olduğu muazzam servetlerini de görmek mümkündür. Örneğin hediyeler içerisinde en dikkat çeken Nadir Muhammed Han'a Muhammed Yusuf Hoca tarafından sunulanlar olmuştur. Muhammed Talib'in aktardığına göre hanın tahta çıkışının şerefine 10 bin tenge para verip kırmızı halılar döşemiş, altın bıçak ve eğrlenmiş değerli atlar ile değerli kumaşlar sunmuştur. Devlet erkânına ve memleket ayanlarına değerli kumaşların yanı sıra taze meyveler ve şerbetler hazırlatmış, cömert sofralar ikram etmiştir.²⁶² Bu maddi ve manevi gücün tesiri Nadir Muhammed Han ve oğullarının saltanatı süresince de kendisini göstermiştir²⁶³.

²⁵⁷ Nitekim çeşitli ekonomik sorunların da oluşmasına neden olan Ubeydullah Han bu hareketi sonucunda bir komplo ile öldürülmüştür. Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s.17.

²⁵⁸ *Buxoro Şarq Durdonasi*, Birleşken Milletler Teşkilatının Talim Fen ve Medeniyat Meseleleri Bilen Şufulanuvic Teşkilatı, Şarq Neşriyat, Taşkent, 1997, s.54.

²⁵⁹ Ebu Tahirhoca Semerkandi, *Samariya*, Farsça'dan Tercime:Abdalmümin Sattari, Mesul Muharir: Sadriddin Aniy- B.A. Ahmedov, Neşre Hazırlayanlar: B.A. Ahmedov, A. Juvonmardiyeve Taşkent, 1969, s.26-27. İmamkulu Han döneminde yaptırılan medreseler; Hanagan Divanbegi Medresesi, Tursuncan Atalık Medresesidir. Bkz. Muhammed Ali Baljuvoniye, *Tarixi Nofeyi*, Akademia Neşriyat, Taşkent, 2001. s.94.

²⁶⁰ Hasanhoca Nusari, *Müzekkirü'l-Ahbar*, Tercüman, Sözbaşı ve izahlar müellifi İsmail Bekşan, A.Kadiri Namındagı Halk Mirası Neşriyatı, Taşkent, 1993.

²⁶¹ Muhammed Talib, *a.g.e.*, s.217-218. Mevlana Muhammed Kadı Hükümdara Öğütler adlı eserinde hükümdarın vazifeleri arasında ulemayı ziyaret etmesi gerektiğini vurgulamıştır. Mevlana Muhammed Kadı, *a.g.e.*, s.15.

²⁶² Muhammed Talib, *a.g.e.*, s.210-211.

²⁶³ Abdurahimova vd., *a.g.e.*, s.35.

5. BUHARA HANLIĞINDA DIŞ POLİTİK GELİŞMELER VE TEMEL PARAMETRELER

5.1. KALMUKLAR

Kalmuklar Cengiz Han zamanında Baykal gölünün batısına kadar uzanan ormanlarda ve Altay dağlarının eteklerinde yaşamaktaydılar. Daha sonra Cengiz'in torunu Hülagü zamanında İlhanlı Devleti'nin kuruluşunda etkili olmuşlardır. Kubilay Han döneminde başkent Pekin'e taşındıktan sonra Moğol imparatorluğu'nun anavatanı ile bağları kopmuş Moğol halkı batı ve doğu olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bu kopma hadisesine müteakip halkın doğu kısmına Moğol batı kısmına ise Oyrat²⁶⁴ denilmiştir. Oyrat Konferedasyonu içinde kalan Torgutlar için kullanılan Kalmuk adı ise zamanla Rus ve Türk halkları tarafından Oyrat boylarının hepsi için kullanılmaya başlanmıştır²⁶⁵.

Kalmuklar Kubilay yönetiminde Çin'e kadar yapılan fetihlerde rol almış ve akabinde Moğolistan'da Oyrat veya Kalmuk Hanlığı adıyla anılan bir göçebe imparatorluk kurmuşlardır²⁶⁶. XV. yüzyılın ortalarına doğru Çağataylar üzerinde baskı kurup Çin topraklarına saldırarak siyasi varlıklarını ortaya koymuşlardır²⁶⁷. 1416 yılında bütün Oyratları bir devlet otoritesi altında toplayan Togan Han olurken oğlu Esen Tayşı, Çin İmparatorluğu'nun topraklarına karşı akınlar düzenlemiştir. Oyratlar 1447'de Türkistan'a yönelmiş ve Özbeklerle ilk kez temasa geçmişlerdir. Esen Tayşı, Özbek hükümdarı Ebulhayr Han'ı vergiye bağlamıştır. 1457 yılında Oyratların tayşisi (lideri), Ebulhayr Han'ın büyük bir servet topladığını söyleyip bunu ele geçirmek için komutanlarına emir vermiştir. Oyrat baskını sonucu ağır bir darbe alan Özbeklerin Yesi, Şahruihi ve Taşkent gibi önemli şehirleri Oyratlar tarafından yağmalanmıştır²⁶⁸.

Ayrıca 1594 yılında Kazak Hanı Tevekkel'in Çar Feodor'a gönderdiği mektuptan Kalmuklar'ın Kazak idaresinde olduğu anlaşılmaktadır. Tevekkel namesinde kendisinden Kazak ve Kalmuk Hanı olarak bahsetmiştir. Kalmuklar artan baskı

²⁶⁴ Batı Moğolistan'da Çoros, Torgut, Hoşut ve Dörbet boylarının bir araya gelmesiyle oluşan birliğe Oyrat Birliği adı verildiğinden Kalmuklar için Oyrat ifadesi de kullanılmıştır. Kalmuk adı Oyrat birliğini meydana getiren dört boyu ifade etmektedir. Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Attila, Cengi Han, Timur*, Çev. M. Reşat Uzman, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017, s.477-478.

²⁶⁵ Oktay Berber, "Kalmuk İstilas ve Türk Dünyasına Etkileri", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2014, s.26-27.

²⁶⁶ Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkî (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, Enderun yay, İstanbul, 1981, s.158.

²⁶⁷ Oktay Berber, a.g.t., s.43-44.

²⁶⁸ Timurlan, a.g.m., s.8.

nedeniyle İrtiş Nehri'nin²⁶⁹ doğusuna çekilmişler ve 1621 tarihinde Sibirya etrafına yerleşmeye başlamışlardır. Daha sonra kendi aralarındaki çekişmeye son veren Kalmuklar Ho-Urluk etrafında birleşmişlerdir²⁷⁰.

O tarihten XVII. yüzyıla gelinceye değin çeşitli bölünmeler yaşasalar da Buhara Hanlığı'na aralıklı olarak saldırılarda bulunmuşlardır²⁷¹. İmamkulu Han'ın iktidarının başlarında onu en çok uğraştıran dış tehlikelerden biri yine Kalmuklar olmuştur. Kalmuklar hırsızlık ve eşkıyalık yapmaya alışık olduklarından ani baskınlarla ülkenin çeşitli yerlerine saldırılar düzenlemişlerdir. Bunun üzerine İmamkulu Han 1612 yılında harekete geçerek Kalmukları cezalandırmıştır²⁷².

Özellikle 1630 sonbaharında gerçekleşen iki önemli olay, hanlığın tarihi üzerinde büyük bir etki yaratmıştır. Bunlardan birincisi Torgut Kalmuk'ın faaliyetleri olmuştur. Emba Nehri yakınına sefer yapmaya başlayan Torgut Kalmuk, seferlerini hanlığa daha da yaklaştırmıştır. Şefleri Ho- Urluk ve takipçilerinden binlerce kişi, sonbahar seferlerini Sibirya'dan Karakum çölüne taşımıştır. Artık iyice dikkat edilmesi gereken bir güç olan Kalmuklar, neredeyse tüm Buhara elçileri ve Moskova'ya seyahat eden tüccarlar için tehdit oluşturmıştır. Aynı zamanda, Eylül 1630'un başlarında, Taşkent ile bağlantılı olarak daha fazla sorun yaşanmış, bölge valisi Pir Muhammed Sultan öldüğünde, büyükbabası Ebuli Sultan idareyi devralmaya çalışmıştır. İmamkulu bu duruma öfkelenmiş ve bu bölgeye bir ordu göndermiştir. Ebuli Sultan mağlup edilip esir alınmış, affedilmesi için yalvarmıştır²⁷³.

İkinci olarak 1633 yılının ilkbaharında, yaklaşık bir yıldır Turgay ve Yayık / Ural nehirlerinin tepelerine sefer yapan Torgut Kalmuk yaptığı baskınlarla Yayık nehri çevresindeki tüm toprakları kapsayacak şekilde egemenlik alanını genişletmiştir. Torgut daha sonra Taşkent ve Sabran'a yapılan bir saldırıda Kazaklarla güçlerini birleştirmiştir. Ho Urluk'un oğulları her iki şehri kuşatmışlar ve ele geçirmişlerdir. Birçoğu Buhara'ya kadar nüfuz etmiştir. Bu beklenmedik başarıları sayesinde Sabran'dan 1700 kadar esir almışlar ayrıca bol miktarda ganimet elde etmişlerdir. Bununla birlikte, İmamkulu 1633 Haziranına kadar tam kontrolü ele geçirmiştir²⁷⁴.

²⁶⁹ Kuzey Sinkiang'da (Çin), Altay Dağları'nın batı yamaçlarında doğarak, Saissan Gölü'nden geçip, Kazakistan'ı Kuzeybatı yönünde aşarak, Batı Sibirya'da Omsk bölgesinde Obi nehrine karışan ırmaktır.

²⁷⁰ Oktay Berber, a.g.t., s. 45-46.

²⁷¹ Mualla Uydı Yücel, "Kalmuklar", Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, C.24, İstanbul, 2001, s.267.

²⁷² Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hânî*, s.142.

²⁷³ Süheyl, *İmamkuluname*, s. 89 a

²⁷⁴ Süheyl, *İmamkuluname*, s. 131b. Burton, a.g.e., s.182.

1633 başlarında Ho Urluk ve oğlu Daiçin, Yayık yakınlarındaki Nogay karargâhına saldırmışlar, Moskova birlikleri Nogaylara yardım etmek için gönderilmiştir. Bu birlikler ilk başta mağlup olmalarına rağmen sonunda bölgede huzuru sağlamışlardır. Daiçin bundan sonra, gelecekte Nogay yerleşimlerini koruyacağına dair söz vermiş, bu da hanlıktan yola çıkacak olanların Moskova'ya güvenli karayolu yolculuğu yapmasını sağlamıştır.

1633'ten sonra Torgut Kalmuk varlığını yine güzergâh yolu üzerinde hissetmeye başlamıştır. Moskova ve Sibiry'a seyahat ederken onlarla daha sık karşılaşmışlardır. Ayrıca Kalmuklar sık sık Kazaklarla ittifak halinde, hanlığa yağma akınları yapmıştır²⁷⁵.

1633 Ekim başlarında Torgut Kalmuk, yapılan anlaşmayı bozarak Yayık bölgesine saldırmıştır. Çar Mihail Emba yolunu gezginlere kapatınca, ertesi yıl bir dizi Kalmuk, hanlığın doğu bölgelerine saldırmışlardır. İmamkulu Han askerlerini onlara karşı sevk etmiş ve ezici bir üstünlük sağlamıştır. Ancak İmamkulu, sert bir ders almaları gerektiğine düşünmüş Haziran 1634'ün sonunda, karargâhlarını yıkmak için Kıpçak bozkırlarına iki emir göndermiştir. Taşkent'ten yola çıkan emirler 35 gün yürüdükten sonra Kalmuk karargâhına varmış, direnen herkesi öldürmüş ve birçok esir yakalamışlardır. Bu başarılı seferin ardından hanlığa geri dönmüşlerdir²⁷⁶.

İmamkulu Han'ın son yıllarında(1641-1642) Kazaklar ve Kalmuklar arasında çatışma vuku bulmuştur. İmamkulu Han, Yalangtuş Bey'i Kazaklar'a yardım için 20 bin askerle bölgeye göndermiştir. Kalmuklar'ı berteraf eden Özbek ordusu onların Yedisu bölgesine kadar çekilmesini sağlamıştır. Böylece geçici olarak Kalmuk istilasını engellenmiştir²⁷⁷.

Kalmuklar yalnızca Buhara Hanlığı için değil Moskova, Harezm, Babürlüler ve Safevîler için de büyük sorun teşkil etmiştir. Asya ticaretinin baş aktörü olan, kervanları hırsızlık ve yağma ile ele geçiren bu boy, ticareti sekteye uğratmış yukarıda zikredilen ülkeler için büyük ekonomik kayıpların başlıca sebebi haline gelmiştir. XVII. yüzyıl Türkistan'daki Kalmuk saldırıları devletlere ve bölge halklarına ciddi zararlar vermiştir²⁷⁸.

²⁷⁵ Süheyl, *İmamkuluname*, s. 131b.

²⁷⁶ Burton, a.g.e., s.184.

²⁷⁷ Berber, a.g.t, s.46-47

²⁷⁸ Zeki Velidi Togan, a.g.e., s.152.Harezm'de de sık sık yağma akınları yapan Kalmuklar bölge halkını bezdirmiş ve Müslümanlığın kuvvetli bir düşmanı olarak tanımlanmıştır. Gündoğdu, a.g.t., s.136

5.2. KAZAK SALDIRILARI VE ANDİCAN İSYANI

Kazak ve Özbek terimleri XV. yüzyılın ikinci yarısında iki rakip ulusa verilen isimler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu isimler etnik köken bildirmekten ziyade siyasi içerik taşıyan kavramlardır ve kademeli olarak etnik bir anlam kazanmıştır²⁷⁹. XV. yüzyılda Ebulhayr Han'ın sert politikası ve yönetiminden memnun olmayan bir grup Özbek göç hareketi başlatmış ve başta 200 bin olan katılımcı sayısı ilerleyen süreçte hızla artmıştır. Bu kopma süreci "Kazak" adı verilen toplumun şekillenmesine zemin hazırlamıştır²⁸⁰. Kazaklar Cengiz Han evladı neslinden olup Şeybanîler ile akraba bir ulustur²⁸¹.

Ebulhayr Han döneminde Özbek-Kazak mücadeleleri Kalmuk ve Kazaklar'ı yakınlaştırmıştır. Moğol müttefiklerinin desteği ile güçlenen Kazaklar, Özbeklere taciz akınlarında bulunmaya başlamışlardır²⁸². Ebulhayr Han'ın ölümü ile Özbekler içinde büyük bir kaos meydana gelmiştir. Emniyette olmadıklarını düşünen Özbeklerden bir kitle Giray ve Cani Beg Han'a katılınca büyük bir güce kavuşmuştur. Bu iki sultan etrafında Kazak nüfuzu oluşmuştur²⁸³. Özbeklerin büyük bir kısmı Deşt-i Kıpçak'ta bir kısmı da Semirek'te kalmıştır²⁸⁴. Giray Han'ın ölümü ile oğlu Burunduk Hanlığın başına geçmiştir. Şeybanî Han döneminde Kazak Sultanı Burunduk Han ile mücadeleleri sürmüştür. Her fırsatta saldırıya geçen Kazaklar, Özbekler için büyük sıkıntı oluşturmuş ve artık bu duruma bir nihayet vermek isteyen Şeybanî Han Kazak seferine çıkmıştır²⁸⁵. 1509 yılında tüm Özbek sultanları ile bir araya gelip gaza amacına yönelik bir kurultay toplamıştır. Bu kurultayın ardından Özbek ordusu Kasım Sultan'ın komutasındaki Kazak ordusunu hezimete uğratmıştır. Diğer yandan sık sık Maverayünnehir'de yağma hareketlerinde bulunan ve Buhara Hanlığı'nın düşmanları ile de zaman zaman ittifak kuran Kazaklar sonraki hükümdarlar döneminde de Özbeklere sorun çıkarmaya devam etmişlerdir. II. Abdullah Han ve oğlu Abdülmümin'in aralarındaki anlaşmazlıktan istifa ederek sık sık Türkistan'ı ele geçirme gayretine girişmişler nihayet Abdülmümin'in ölümü ile Türkistan, Taşkent, Semerkand, Andican gibi bölgeleri ele geçirmişlerdir.

²⁷⁹ Huncı, *Mihamanname-i Buhara*, s.20. Haidar, a.g.e., s. 228.

²⁸⁰ D.N. Moldabaeva, "Kazak Hanlığı'nın Kuruluşu" *Türkler*, VIII, editör: Hasan Celal Güzel vd., Yeni Türkiye Yayınlar, Ankara,2002, s.1116.

²⁸¹ Huncı, *Mihamanname-i Buhara* s.41-42.

²⁸² Haidar, a.g.e., s. 83.

²⁸³ Duğlat, a.g.e., s.336.

²⁸⁴ Bregel, a.g.m., s.226-227.

²⁸⁵ Nasrullahi, *Zübdetü'l- Âsâr*, 5368 no'lu yazma vr:472a ve 608 no'lu yazma, vr.213b. Haidar,a.g.e., s.120. Duman-Çınar, a.g.m., s.125.

Baki Muhammed Han döneminde 1600 senesinde Buhara'yı kuşatmışlar ancak kuşatma sonunda Kazak Han'ı Tevekkül'ün yaralanıp vefat etmesinin ardından Kazaklar Taşkent'e çekilmek zorunda kalmışlardır²⁸⁶.

İmamkulu Han saltanatının ilk yıllarında kuzeyde Kazaklar ile birden çok çatışma yaşamış Kazaklar sık sık Taşkent ve Türkistan'a saldırılar düzenlemiştir²⁸⁷. Semerkand ve civar tüccarların mallarına saldıran Kazakları cezalandırmak ve Taşkent'den onları def etmek için harekete geçmiştir. 1621 yılında ise Kazaklar Taşkent halkı ile birlikte hareket edip isyana giriştiklerinde İmamkulu Han hem şehir halkını hem de Kazakları şiddetle cezalandırmıştır²⁸⁸.

1635 yılına gelindiğinde İmamkulu Han'ın Andican'daki savaş sonrasında bazı Kazak Sultanları karşısında muvaffak olmasına rağmen saldırılar yine nihayet bulmamıştır. Kazak Sultanlar'dan Ebuli Sultan'ın yakalanıp öldürülmesinden sonra ordan kaçmışlar ve yakında yaşayan Nazar Sultan'ı kendilerine katılmaları için ikna etmeye çalışmışlardır²⁸⁹. Fakat onlar Nazar Sultan ile anlaşmaya çalışırken İmamkulu, Murad Sultan'ı bertaraf ederek isyancıların geri kalanını saraya getirme emrini vermiştir. Yapılan savaşta Murad Sultan pek çok Kazak esiri yakalamışken Andicanlı bir grup isyancı saldırıya geçmiş, bütün Kazak esirleri kurtarıp çok sayıda Özbek askerini kılıçtan geçirmişlerdir²⁹⁰. Aynı zamanda iki Kazak Sultanı bu isyanlara katılmış hatta Nazar Sultan bile onların lideri olmayı kabul etmiştir. Ayrıca Andican valisi Fazıl Hoca ve ailesini ele geçirmişlerdir. İmamkulu durum karşısında hızla harekete geçmiş, Eylül 1635'te Nasıra Bey Nayman'ın komutası altındaki 100 bin kişilik bir orduyu Andican'a göndermiştir. Ancak Nasıra Bey yolda iken isyan tırmanmış Fazıl Hoca ve ailesi öldürülmüştür. Aslında Fazıl Hoca valilik görevi süresince sevilen bir şahsiyet olmuştur. Hatta görevi süresince yerel halkın isteklerini fazlaca dikkate alması İmamkulu'nun hoşuna gitmemiştir²⁹¹.

Taşkent halkı 1621'de Kazaklarla işbirliği yaptıklarında şiddetle cezalandırılmalarına rağmen Andican isyanını duyduklarında, bu isyancılarla bir olup

²⁸⁶ İskender Bey Münşi, *Târîh-i Âlem-i Âra-yı Abbâsî*, C.II(1-2-3. Kısımlar), s.46.

²⁸⁷ İmamkulu Han saltanat makamına geçmeden önce amcası ile giriştiği mücadede Kazaklardan yardım almıştır. Fakat saltanatı boyunca onu en çok uğraştıran yine Kazaklar olmuştur. Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s.15.

²⁸⁸ İskender Bey Münşi, İmamkulu Han'ın Kazaklar karşısında iki defa mağlup olduğunu ifade eder. İskender Bey Münşi, *Târîh-i Âlem-i Âra-yı Abbâsî*, C.III (1-2-3. Kısımlar), s.59-60.

²⁸⁹ Muhammed Talib, *Matlabu't Talibîn*, s.202.

²⁹⁰ Muhammed Yusuf Münşi, *Tezkire-yi Mukim* s.143. Süheyl, *İmamkulunâme*, vr..119b- 131b-1134a.

²⁹¹ Burton, a.g.e., s.187.

yeni bir isyan çıkarmışlardır. Taşkent'e vali olan ve halk tarafından sevilmeyen İmamkulu'nun oğlu İskender Sultan, durumun tehlikeli olduğunu ve bu isyanın üzerine doğru geldiğini fark etmiştir. Bu sebeple bir gece yarısı atalığını yanına alıp küçük bir grup ile birlikte Taşkent'ten ayrılmıştır. O ayrılır ayrılmaz, asiler Taşkent'in dış surlarını ele geçirmişlerdir. İskender Sultan, Şahruhiye ve Andican için Buhara ordusunun yardımını almayı umduğu yere gelmeye çalışmış ancak Kurama boyunun ordugahında yapılan savaşta öldürülmüştür²⁹².

İmamkulu Han, İskender'in ölümünü duyunca üzülmüş ve tek oğlunun intikamını almaya karar vermiştir. Kardeşi Nadir Muhammed'e Belh'den takviye kuvvet için haber yollamış ve Taşkent'e yürümeye hazırlanmıştır. Ancak Nadir Divanbegi ve Hoca Haşim onu Belh birliğini beklemeye ikna etmiştir²⁹³. Takviye kuvvetler Yalangtuş Bey'in emri altında Taşkent'e vardıklarında Nazar Sultan komutasındaki Kazaklarla savaşarak onları çekilmeye zorlamışlardır. Yalangtuş daha sonra Taşkent'i kuşatmış ama halk teslim olmuştur. Bu nedenle Nazar Sultan'ın, İmamkulu Han'ın affına sığınmaktan başka seçeneği kalmamıştır²⁹⁴. Yalangtuş, Taşkent'teki bütün kilit noktaları güvenceye almakta zorluk çekmemiştir. Ama kısa süre sonra durum tersine dönmüş Nazar Sultan'ın kuvvetleri tarafından kuşatılmıştır. Nazar Sultan, Kalmuk ve ayrıca iki Kazak Sultan'ından takviye güç istemiştir.

Bu Kazak Sultanları İsim Sultan'ın oğlu Cihangir Sultan ve Tursun Sultan'ın oğlu Muhammed Yar Sultan'dır. 1636 Mart'ında takviye güçler geldiğinde Nazar Sultan Taşkent ve Türkistan'a saldırmıştır²⁹⁵. Bu arada, Belh'den İmamkulu Han'ın yeğeni Hüsrev'in önderlik ettiği ilave kuvvetler de gelmiştir. İmamkulu yeni takviyeler aldıktan sonra, ordusunda yaklaşık 200 bin asker ile oğlunun intikamını almak için Semerkand'dan yola çıkmıştır. İmamkulu Han Kazakların Taşkent'in kuzeyindeki Sayram bölgesine yakın yerlerde olduğunu düşündüğünden onları yok etmek için Sayram'a gelmiştir²⁹⁶.

Yalangtuş tüm gücüyle mücadeleye devam etmiş ve sonunda Nazar Sultan ve müttefiklerini kuşatmayı terk etmeye zorlamıştır. Ardından, çok sayıda kadın ve çocuğu esir alıp fazlaca ganimet aldıktan sonra, ana Kazak yerleşimlerini bulmak ve intikam

²⁹² Muhammed Yusuf Münşi, *Mukim- Hanskaya İstoria* s. 86. Süheyl, *İmamkuluname* vr.138a.

²⁹³ Muhammed Talib, *Matlabu't Talibin*, s.201-202. Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s.15.

²⁹⁴ Burton, a.g.e., s.154.

²⁹⁵ Muhammed Yusuf Münşi, *Mukim- Hanskaya İstoria* s.86-88.

²⁹⁶ Süheyl, *İmamkuluname*, vr.134a.

görevini sürdürmek için Deşt-i Kıpçak'a yürümüşlerdir. Deşt-i Kıpçak'a vardığında, yaklaşık 3 bin kişiyi kılıçtan geçirmişlerdir. İntikam konusunda oldukça kararlı olan İmamkulu Han ulemanın fetvası üzerine kitlesel cezalandırmadan vazgeçmiştir²⁹⁷.

Kısa süreli duraksamanın ardından bozkırlara ilerleyerek, daha fazla esir ele geçirmiş ve 500 Kazak askerini öldürmüştür. Daha sonra İmamkulu Han Emir Yalduz'a bölgeden kaçan Kazak Sultanlarını bulması için emir vermiştir. Yalduz oraya vardığında Kazak Sultanları onun affına sığınıp yalvarmışlar ve vergi ödemeyi vaad etmişlerdir²⁹⁸. Belki de ordusunun uzun bir yürüyüşün ardından yorulduğunu ve savaşmayı reddedebileceğini düşündüğünden İmamkulu Han onların itaatini kabul etmiştir. Bu harekâta İmamkulu Han sadece oğlunun ölümünün öcünü almakla kalmayıp, aynı zamanda doğu eyaletleri üzerindeki kontrolünü geri kazanmıştır. Daha sonra, Kazaklarla işbirliği yapan herkesi cezalandırıp Taşkent'e geri dönmüştür. Kardeşi Nadir Muhammed'e sefere katkılarından dolayı minnettarlığını göstermek için, ganimetlerle ödüllendirmiştir. İmamkulu daha sonra 4 bin kişiyle Yalangtuş'u bölgede kontrolü sağlamak için Andican'a göndermiştir. Yalangtuş Ahsiket'e ulaştığında isyancıların temsilcileri karargâha gelmiş, İmamkulu'nun kendilerini affetmesi için Yalangtuş'a yalvarmışlardır²⁹⁹. Fakat Yalangtuş onlara sert davranmış ve hanın onları affetmeyeceğini açıkça belirtmiştir. İmamkulu Yalangtuş'a Andican'a doğru yola devam etmesini emretmiş ve ona yeğeni Hüsrev'in komutası altında 100 bin adam takviye göndermiştir³⁰⁰.

Yalangtuş ve Hüsrev isyancılara karşı bir yıl kadar süren savaşın ardından başarıyla dönmüşlerdir. İmamkulu da nihayet Eylül 1636'da Semerkand'a geri dönebilmiştir. Kontrolü ele aldığını düşünen han, daha fazla sorun çıkmayacağını

²⁹⁷ Welsford, a.g.e., s.89. Müellif Yusuf Münşî, İmamkulu Han'ın ölümlerinin kanı atının üzengisine ulaşana kadar öldürmeye devam ettiğini beyan eder. Hatta Emirleri katliam karşısında dehşete düşmüş ve durması için ona yalvarmıştır. Ancak adeta kan banyosu devam etmiş ve Han'ın Emirleri onu durdurmanın bir yolunu düşünmeye çalışmışlardır. İmamkulu Han ulemanın fetvası üzerine durmuştur. *"Bir sabah vakti kapıları ateşe vererek yaktilar. Oradan gelerek genç ve yaşlıları kılıçtan geçirdiler. Zamanın hatırdan silmeyeceği bir zulüm meydana geldi. O gün öğleye kadar ecel pazarı işlekti. Yüz yaşındaki bir ihtiyar ile bir yaşındaki bir bebeği aynı fiyata alıp satıyorlardı. Öldürülenlerin sayısı aklın tasavvur edeceği alandan daha fazla idi. Ordu Emirleri fakir ve çaresizlerin durumlarına acıyarak Han'dan şefaât dilediler. Han, öfkelenerek "ben Taşkentlilerin kanlarının üzengime yetişmeyene kadar katliamdan dönmeyeceğime dair yemin ettim" dedi. Emirler fetva ehline döndüler. Âlimler şöyle fetva verdi: "Hazret, yüksekliği atının üzengisine yetişecek bir derinlikteki gölete atını atsın ve suya öldürdüklerinin kanını bulaştırsın. Böylece onların kanı zafer sığnağının üzengisine ulaşır. Emirler bu durumu arz edererek öyle yaptılar. Padişahın öfke ateşini, suyun şifası ile sakinleştirdiler". Muhammed Yusuf Münşî, Tezkire-yi Mukim Hani(Şibanlılar Astrahanlılar), s.57-58.*

²⁹⁸ Welsford, a.g.e., s.90.

²⁹⁹ Burton, a.g.e., s.189.

³⁰⁰ Muhammed Yusuf Münşî, Tezkire-yi Mukim Hani, s.143.

umarak Taşkent'e yetenekli ve güvenilir bir emir olan, Bik Ugli'yi atamıştır. Andican isyanının talihsiz ve öngörülemeyen bir sonucu, eski Kaşgar hükümdarının ölümü olmuştur. Kaşgar hükümdarı Sultan Fulad, İmamkulu'na Andican kuşatmasına katılarak yardım etmeye çalışmış ve savaş sırasında öldürülmüştür³⁰¹.

5.3. SAFEVÎ SİYASETİ

Buhara'da İmamkulu Han dış politikada öncelikli olarak baş düşmanları olan Safevî Devleti ile ilişkilerini bilhassa iyi tutmak istemiştir. İmamkulu Han'ın iktidarı döneminde Safevî tahtında 1587 yılında henüz 17 yaşında iken yönetime geçmiş olan Şah Abbas(1587-1629) vardı³⁰².

XVI. yüzyılın sonu ve XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde İran'a baktığımızda Safevî devletinin karmaşa içinden çıkıp yeniden toparlandığı ve topraklarının genişlemeye başladığını görmekteyiz. Bu aralıkta uluslararası arenada saygınlığı olan bir devlet ortaya çıkmış, ekonomik yaşamın canlandığı, siyasi, sosyal ve kültürel alanlarda gelişimin yaşandığı bu süreç Şah Abbas döneminde başlamıştır³⁰³.

İmamkulu Han tahta çıktığı ilk yıllardan itibaren Safevîlere yönelik politikası Horasan bölgesi üzerinde yoğunlaştırmıştır. Ancak amcasının oğlu Rüstem Muhammed'in Şah İsmail'e sığınması ve birlikte hareket etmeleri ihtimaline karşılık sakın kalmayı tercih etmiştir. Şah Abbas, Rüstem Muhammed'in Özbek tahtını ele geçirmek için fırsat kolladığını bildiğinden İmamkulu Han'a karşı denge politikası izlemiştir. Ancak İmamkulu Han vaktiyle amcasına verdiği destekten ötürü Şah Abbas'a kin gütmektedir.³⁰⁴

Safevî Şahı Abbas, Rüstem Muhammed'in Buhara tahtı üzerindeki iddiasını desteklemek için Belh'e gitmesini istememiştir. Çünkü bunun için yerinde bir zaman değildir. Şah, İmamkulu'nun Buhara Hanlığı'ndaki konumundan şimdilik memnundur. Yakın gelecekte oraya gitme niyeti olmadığından, Rüstem Muhammed'in gerçekleştirebileceği herhangi bir saldırıdan uzak durmak istemiştir. Bu davranış ile Şah, Batıda Anadolu ve Gurcistan aleyhine sefer yürütürken, Horasan'a karşı Buhara

³⁰¹ Burton, *a.g.e.*, s.189.

³⁰² İskender Bey Münşî bu tarihi 1588 olarak verir. İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem-i Âra-yı Abbâsî*, C. II (1-2-3. Kısımlar), s.2. Şah Abbas tahta çıktığında devlet iç ve dış politikada zorlu zamanlardan geçmekteydi. İç poltikada Kızılbaş isyanları sürerken dış politikada Osmanlı ve Özbeklerle olan mücadeleler devleti güç duruma sokmuştur. Aydoğmuşoğlu, *a.g.t.*, s.67.

³⁰³ İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem- Ârâ-yı Abbâsî*, C.II (1-2-3. Kısımlar), s.2.

³⁰⁴ Çınar, *a.g.t.*, s.269.

Hanlığı'ndan gelebilecek saldırıları uzak tutmayı tercih etmiştir. İskender Bey Münşî, Rüstem Muhammed'in zaman zaman Horasan'a gerçekleştirdiği seferleri Şah'ın bilgisi veya onayı olmadan üstlendiğini belirtmektedir³⁰⁵.

Fakat Rüstem Muhammed, Şah Abbas'ın desteği ile hanlığa karşı büyük bir sefer yapmak istemiştir. Böyle bir sefere kendi başına girişmeye cesaret edememiştir. Rüstem Muhammed'in beklediği gibi olmasa da Buhara Hanlığı'na karşı Safevî cephesinden ilk saldırı 1614'ün sonunda gerçekleşmiştir. Hanlık ordusunu Yalangtuş Bey komuta etmiştir. Şah Abbas 20 bin adamla Merv'e yürümüş ve bir keşif birliğini yenmiştir. İki taraf daha sonra kuşatma için hazırlanmış ve Yalangtuş, Meşhed yakınlarındaki kırsal bölgeyi tahrip etmek için birlikler göndermiştir. Böyle bir savaş için Buhara ordusunda kaynaklar yeterli olmadığından ve İmamkulu'nun Şah Abbas'a karşı büyük bir savaşa girmeye olumlu bakmamasından kaynaklı saldırılar son bulmuştur. Yalangtuş Bey kuşatmayı büyütse de nihayetinde hanlığa dönmek zorunda kalmıştır. Ancak elleri boş dönmemiş, hanlığa köle olarak çok fazla ganimet taşımıştır³⁰⁶.

Bu saldırının ardından İmamkulu Han genel olarak Safevîlere karşı barışçıl ve dengeli bir politika izlemeye dikkat etmiştir. Safevîler'in batıdaki düşmanları olan Osmanlı'ya yönünü çevirmiş olduğundan Buhara Hanlığı'na beklenmedik bir savaş açmayacağını düşünmüştür. Bunun yanı sıra Şah Abbas'ın Babür İmparatorluğu ile yakınlaşmasından da çekinmiştir.

1615 yılında Babür hükümdarı Cihangir'in Safevî Şahı Abbas ile yakınlığını haber alan İmamkulu Han bunu engellemek ve Cihangir'i yanında tutmak için teşebbüsde bulunmuştur³⁰⁷.

Sonraki yılda ise hanlık ve İran arasındaki ilişkiler barış içinde geçmiştir. Ancak bu sükunet ortamı 1617 Mart ayında sona ermiştir. Buhara Hanlığı Safevîlere karşı üç yönlü ve çok başarılı bir saldırı başlatmıştır. Baskınlardan biri kıdemli bir Özbek emiri olan Muhammed Baki Kalmuk Bey tarafından yapılmıştır. Şah Abbas bu baskınlardan endişe duymakla birlikte kesin ve tatmin edici bir barış çözümü aramıştır. Çünkü Şah bu

³⁰⁵ İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, C. II (4-5-6. Kısımlar), s.649.

³⁰⁶ Aydoğmuşoğlu, a.g.t., s.210

³⁰⁷ Burton, a.g.e., s.144.

sırada yönünü Osmanlılara çevirdiğinden Özbeklere karşı bir misilleme girişiminde bulunamamıştır³⁰⁸.

Özbek saldırılarının arkasındaki neden Osmanlı Sultanı I. Ahmed ve İmamkulu Han arasında 1616 ve 1617'deki mektuplaşmalardır. Bu mektuplarda İran'a karşı ortak hareket etme teklifinin yapıldığı ve İmamkulu'nun babasının Pol-i Salar (Salar Köprüsü)'da öldürülmesinin intikamını alma konusundaki kararlılığı belirtilmiştir. Nameler kısaca her iki devletle de mevcut dostluğun devamını temenni etmekle birlikte üstü kapalı olarak verilen mesaj Osmanlı ordularının İran üzerine gitmeye hazırlandığı bir sırada Sünnî dünyasının ortasında fitneye sebep olan Şîi Safevî Devleti'nin ortadan kaldırılması için ittifak halinde hareket edilmesi yönünde idi³⁰⁹.

Haliyle Şah Abbas bu yazışmalardan haberdar olmuştur. Ancak İmamkulu'nun, Horasan'ı fethederek Şeybanî Hanedanından II. Abdullah'ı taklit etmeye çalıştığını düşünmüştür. Büyük olasılıkla, Mart'taki üç aşamalı Buhara saldırısı oyalayıcı, taktiksel bir amaçtan daha fazlası değildir. Buradaki temel amaç Osmanlı'ya Safevîler'e karşı bir sonraki seferine hazırlanırken bir nefes alma alanı sağlamak ve dolayısıyla Şah'ı, Horasan'a çekerek Ermenistan ve Azerbaycan'dan ayrılmaya zorlamaktır. Bu mektupların ardından şaha karşı ortak bir Buhara ve Osmanlı saldırısı beklenmiş, ancak Sultan Ahmed'in Kasım 1617'de ölümü ile bir Osmanlı-Özbek ittifakı gerçekleşmemiştir³¹⁰.

Haziran 1618'de Safevî sarayını Buharalı elçiler ziyaret etmiştir. Bu elçilere çeşitli hediyeler sunulmuş, onlar vasıtasıyla İmamkulu'na ulaştırılmak üzere bir mektup gönderilmiştir. Bu mektuplardaki mesaj dostluk çağrısı içermekteydi. Şah Abbas mektupta Özbeklerin Safevî askerleri karşısında baskınlar dışında hiçbir başarı elde edemediğini belirtmiş ve Safevî sarayını ziyaret eden Özbek elçilere diğer tüm yabancı elçilere karşı olduğu gibi iyi muamele edileceğine söz vermiştir. Nitekim bu saldırılarda

³⁰⁸ Aydoğmuşoğlu, a.g.t., s.212.

³⁰⁹ Joseph Von Hammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.IV, çev. Mehmet Ata, İstanbul, 1333, s.1302. Özer Küpeli, *Osmanlı-Safevî Münasebetleri(1612-1639)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2009, s.96.

³¹⁰ İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, C. III (1-2-3. Kısımlar), s.10 I. Ahmed dönemi'nden itibaren XVII. yüzyılın başları Osmanlı Devleti için gerek iç politikada gerekse dış politikada ciddi sarsıntılar geçirdiği bir dönem olmuştur. Bihassa ülke topraklarında baş gösteren Celali isyanları Osmanlı Devleti için büyük bir sorun teşkil etmiş olup, Anadolu'nun baştan başa tahrip olmasına yol açmış ve ordunun da yıpranmasına neden olmuştur. Uzun İran ve Avusturya harpleri sırasında gelişen ve Anadolu'nun sosyal hayatını felç eden bu isyanlar sonucu ülke topraklarında açlık baş göstermiştir. Durum bu denli ciddi bir noktaya ulaşınca Osmanlı Devleti dış politikada İran'a karşı ittifak için gereken temasları kurmada yeterli olamamıştır. Bkz. Mustafa Akdağ, "Celali İsyanlarından Büyük Kaçgunluk 1603-1606", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.2, S.2, 1964, s.1,2.

Safevî ordusu çok sayıda Özbek esir elde etmiştir. Şah Abbas mektupda Özbek akınlarını önemsiz saldırılar olarak değerlendirse de çok yönlü bir saldırının ortasında kalmak istemediği aşıkârdır. Görünen o ki Safevî Şahı da dış politikada dengeli ve akıllıca bir siyaset izlemiştir³¹¹.

Şah Abbas bu saldırılar sonucunda ele geçirilen Özbek esirleri ilerleyen zamanda serbest bırakarak Osmanlı saldırısı karşısında Buharalılar'ın Osmanlı'ya yardım etmesinin önünü kesmiştir. II. Osman (Genç Osman) döneminde Osmanlı Safevîler'e saldırmış, bu sebeple Şah Abbas'ın Buharalı esirleri hayatta tutması daha da gerekli hale gelmiştir. Şahın bu tavrı ile İmamkulu'nun doğuda Osmanlıları desteklemek için eş zamanlı bir saldırı yapmaktan alıkoyması beklenmiştir³¹².

Şah Abbas, Buharalı esirleri serbest bırakacağını belirterek İmamkulu Han'a iyi niyetini göstermek istemiştir. Böylece İmamkulu Han'ın kendisine karşı bir ortak saldırının içerisinde yer almayacağını ummuştur. Şah Abbas, Buharalı esirleri serbest bırakmaya karar verdiği sırada Osmanlı tarafından Safevîler'e bir barış talebinde bulunulmuş ve barış görüşmelerinin devam ettiği sırada bu esirleri de serbest bırakmıştır. Şah Abbas barış müzakerelerinin tatmin edici bir sonuca ulaşmasını ve hiçbir şeyin barışı engellememesini istemiştir. Bu sebeple İmamkulu Han ile ilişkilerini de olumlu yönde ilerletmiştir.

Aynı zamanda Şah Abbas, yeni bir ticaret girişimi için Buharalı yetkililerin ve tüccarların işbirliğine de ihtiyaç duymaktaydı. Bu sırada Moskova ve Babürlü saraylarından Safevîler'e elçiler gönderilmiştir. Bu elçiler şaha dostluk mesajlarını iletmişlerdir³¹³. Diğer yandan Çin ile ticaret ilişkilerini geliştirmek isteyen şah, Buhara Hanlığı'ndan oraya bir kervanın yılda bir kez hanlıktan gönderildiğini biliyordu. Buharalı tüccarlar hakkında bilgi sahibi olmasına rağmen İmamkulu ile iyi ilişkiler kurduktan sonra daha güvenilir bilgi alabileceğini düşünmüştür³¹⁴. Şah Abbas'ın dostluk ve barış önerisi İmamkulu Han'a 1619 tarihinde ulaştığında Buharalılar Herat civarında başarısız bir saldırı gerçekleştirmiştir³¹⁵. Bu beklenmedik saldırı şahın

³¹¹ İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, C. III (1-2-3. Kısımlar), s.59.

³¹² II. Osman 1618 yılında tahta çıktığı sırada içerde Celali isyanları devam ederken yanı sıra dışarıda Osmanlı Devleti ile Lehistan arasında Kazaklar yüzünden gerginlik devam etmekteydi. Bkz. Kadir Kazalak- Tufan Gündüz, II. Osman'ın Hotin Seferi 1621, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, S.14, 2003, s.130.

³¹³ İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, C.III (1-2-3. Kısımlar), s.30.

³¹⁴ Burton, a.g.e., s.164.

³¹⁵ Burton, a.g.e., s.165.

hayallerini suya düşürmekle birlikte şah barışçıl politikasından taviz vermek istememiştir.

Buhara tarafından Horasan yönüne gerçekleştirilen bu ani saldırının sebebi Horasan valisi Hüseyin Han Şamlu'nun ani vefatı olmuştur. Halkın onun yönetiminden memnun olmadığı bir gerçektir ve bu korkunç valinin ani ölümü bölgede şok etkisi yaratmıştır. Buhara'nın güçlü Emiri Yalangtuş Bey tarafından bu ölüm haberinin alınmasının akabinde bölgeye ilk saldırı gerçekleştirilmiştir. Yalangtuş, ilk olarak saldırısına Herat çevresindeki alanı tahrip etmekle başlamış ve Sir derya'yı 1000 adamıyla birlikte geçmiştir. Ancak bu sırada Herat'ın eski valisinin oğlu Hasan Han'ın bölgenin savunmasını güçlendirdiğini ve kuşatmaya hazır olduğunu öğrenince hayal kırıklığına uğramıştır. Ani baskın avantajı kaybaldığından ve Herat'ı almak konusunda bir umudu kalmadığı için Yalangtuş, barış teklifi vermek için Guriyan'a çekilmiştir. Sert bir direnişle karşılaşan Yalangtuş bu girişiminde başarısız olmuştur. Daha sonra Yalangtuş hanlığa geri dönmüştür³¹⁶.

Tüm bunlardan sonra Şah Abbas'ın barış teklifi, İmamkulu için beklenmedik bir sürpriz olmuş ve İmamkulu Han olumlu cevap vermeye aşırı istekli olmuştur. Elçinin İmamkulu adına bir barış ve dostluk anlaşması imzalayıp imzalamadığı bilinmemektedir. Bu sırada İran sarayına da Avrupa'dan bir elçi gönderilmiştir. Nisan 1619'da İran'a İspanyol elçi Garcia De Silva gelmiş ve bu elçi İsfahan'da iyi muamele görmüştür³¹⁷. Elçi Silva, Osmanlı ve Babürlü elçilerinin yanında masada yerini almıştır. 1619 yılı Buhara ve Safevî tarafları açısından barışdolu geçmiştir. Görünen o ki her iki taraf da düşmanlıktan kaçınmak istemiştir. Fakat bu barış uzun sürmemiş, 1620'nin sonlarında 1621'nin başlarında Safevî orduları Taşkent'e saldırmıştır³¹⁸.

Esasen Şah'ın amacı büyük bir sefere çıkmaktır. Küçük çaplı Özbek saldırılarından bıkan şah büyük bir saldırı planlamış ve Rüstem Muhammed'in de desteğini almak istemiştir. İlk olarak Belh'e girmeyi amaçlayan şah bu sırada aniden rahatsızlanmış ve planı ertelenmiştir. Bu durumu fırsat gören İmamkulu Han'ın kardeşi

³¹⁶İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, C.II (4-5-6. Kısımlar), s.675.

³¹⁷Şah Abbas dönemi Avrupalılar için İran'a seyahatlerin gerçekleştirildiği rahat bir dönem olmuştur. İspanya Kraliyeti İran'a hem ticari ilişkileri gerçekleştirmek hem de Osmanlı Devleti'ne karşı ittifak kurabilmek maksadıyla pek çok seyyah ve elçi göndermiştir. Bu elçilerden sonuncusu olan Don Garcia de Silva y Figueroa'dır. Bu elçi özenle yazılmış ayrıntılı bir seyahat günlüğü tutmuştur. Renata Vazquez Santamaria, "İspanyol Elçi Garcia De Silva Y Figueroa'nın Gözüyle Safevî Şah Abbas Döneminde Ziyafet Merasimleri ve Kadınların Durumu", Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2015, s.12. İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, C.II (4-5-6. Kısımlar), s.645.

³¹⁸Burton , a.g.e., s.146.

Belh valisi Nadir Muhammed Han hemen bir barış mesajı göndermiş ve Hacı Abdulrahim'i elçi tayin etmiştir. İskender Bey Münşî Nadir Muhammed'in annesinin de Safevî Şah'ına bir mektup gönderdiğini ve affına mazhar olmak istediğini belirtmektedir. Bunun üzerine Şah bu mesajı olumlu karşılamış ve Belh saldırısından vazgeçmiştir. Esasen asıl hedefi Azerbaycan ve Gurcistan yönünde ilerleyip bu bölgede hâkimiyeti tesis etmek olduğundan barış teklifine olumlu yaklaşmıştır³¹⁹.

5.4. MOSKOVA İLE İLİŞKİLER

Rurik Hanedanı'nın Çarı Korkunç İvan'ın ölümü ile birlikte Rus İmparatorluğu'nda bir dönem kapanmıştır. Onun ölümünü müteakip problemlerle dolu sıkıntılı zamanlar, rahatsızlık ve iç çatışmalar yaşanmış ve bu süreç "Smutnoye Vremya(Karmaşa Dönemi)" olarak adlandırılmıştır. Bu süreci genel olarak soylular arasındaki mücadeleler, yabancı istilaları, ekonomik krizler ve kronik istikrarsızlık olarak özetlemek mümkündür(1589-1613). Korkunç İvan'ın oğlu Fyodor'un ölümünün ardından 1589'da Boris Godunov tahta geçmiş ülkede ağır bir kıtlık baş göstermiş ve yaşanan kıtlık ciddi boyutlara ulaşmıştır. Bu durum halk arasında kaos yaratmış ve bunun üzerine Korkunç İvan'ın gizemli şekilde ölen oğlu Dimitri İvanoviç'in aslında yaşadığı ve Romanovların tahtı gaspettiği söylentileri yayılmaya başlamıştır. Soy bağı olduğunu iddia ederek kendisini varis ilan eden Ljedimitri'nin(Sahte Dimitri) Katolikliği kabul edip Polonya Kralı ile anlaşması sonucunda ülkede Godunov ve Leh yanlıları arasında iç savaş başlamıştır. Godunovların bu savaşta ölmesi ile başa geçen Ljedimitri soylu sınıfın rahatsızlığı nedeniyle başgösteren ayaklanma sonucunda ölmüştür. Onun ölümünü müteakip bu karmaşa dönemi Mihail Romanov'un 1613'te çar seçilmesiyle son bulmuş ve Romanov Hanedanı kurulmuştur³²⁰. Bu yeni hanedanın ilk çarı ile ilişkilerini geliştirmek isteyen İmamkulu Han ilk elçi gönderme fırsatını 1614 yılında yakalamıştır.

1614 yılının başlarında Hoca Nevruz, Buhara ve Moskova arasındaki ilişkileri yenilemek için Rusya sarayına gönderilmiştir. Bu elçilik ziyaretinin maksatlarından biri yeni Çar Mihail Romanov Vlademir'in tüm Rusya'yı gerçekten etkileyip etkilemediğini

³¹⁹İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, C.II (4-5-6. Kısımlar), s.649.

³²⁰Vyaçeslav Kozlyakov, *Smuta v Rossii:XVII vek*, Omega, Moskva, 2017, s.51.

tespit etmektedir³²¹. Aynı tarihte Çar ise, Safevî sarayına bir elçi göndermiş hem tahta çıkışını hem de iyi ilişkiler tesis etmek istediğini belirtmiştir³²².

Hoca Nevruz Çar Mihail'e sunduğu mektupta İmamkulu'nun geçmişte ülkeleri arasında var olan dostluk tabanlı ilişkilere benzer ilişkileri yeni dönemde de kurma isteğini dile getirmiştir. Çar, bu mektuba cevaben Çarlık tarafından Hanlığa aynı şekilde elçi gönderileceğini belirtmiş ve elçi Tihanov'u vakit geçirmeden aynı yıl Buhara'ya göndermiştir. Çarlık adına İmamkulu için mektupları taşımıştır. Ancak Hoca Nevruz Moskova'da kaldığı dönem boyunca iyi muamele görmemiş İmamkulu adına aldığı hediyelere el konulmuştur. Bunun üzerine han, Moskova'ya uzun süre elçi göndermeye istekli olmamıştır³²³.

1618 yılında da Moskova'ya gönderilen Adem Bey'in elçiliği hakkında ise kaynaklarda çok az bilgi mevcuttur³²⁴. Yayık nehri yakınında konuşlandırılan Nogay ordugâhı aracılığıyla Astrahan'a seyahat eden Adem Bey Astrahan'dan Moskova'ya doğru yola çıkmıştır. Ağustos 1619'da kardeşi ve on kişilik bir grupla oraya ulaşmıştır. Moskova ile ticari ve diplomatik ilişkilerin geliştirilmesine yönelik İmamkulu'nun ciddi teklifinin olduğu mektubu Çar Mihail'e takdim etmiştir. Bu sırada ekonomik açıdan parlak günlerden geçmeyen Buhara Hanlığı için yeni ticari teşebbüsler önem arz etmiştir. İmamkulu Han artık hanlık için kronik bir hal alan para yokluğundan muzdariptir. Bu ekonomik problem onu borçlandırmaya ve yapay olarak şişirilmiş bir değere sahip yeni paralar çıkarmaya zorlamıştır³²⁵. Bu sebeple ekonomiyi canlandırmak adına iki ülke arasındaki ticaretin teşviki için tüccarların serbest dolaşımına izin verilmesini teklif etmiştir. Moskova Çarına dostluk teklifinde bulunmuştur. İmamkulu

³²¹ Rus İmparatorluğu hem Asya ticaretinin tekeli elinde tutmakta hem de siyasi açıdan diğer devletler nezdinde de tehlike oluşturmaktaydı. Ne İran, ne Babür ne de Buhara devletleri bu imparatorluğu karşısına almaya cesaret edememiştir. Genelde ilişkilerini barış zemini üzerinde ve ticaret endeksli sürdürmüşlerdir. Burton, a.g.e., s.151.

³²² Yeni çarın tahta geçer geçmez İran sarayına ilk elçisini göndermesi bu dönemin güçlü devletleri arasında Safevî Devletini gördüğünü ispatlamaktadır. İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, C.III (1-2-3. Kısımlar), s.31. Aydoğmuşoğlu, a.g.t., s.271.

³²³ Burton, a.g.e., s.152. İmamkulu Han'ın elçisinin Çar Mihail'e Buhara Hanlığı'nın mallarının gümrüksüz satış izni hakkında talepte bulunduğu bilinmektedir. B.A. Kazakov, *Dokumantalii Pamyatniki Sredney Azii*, Akademii Nauk UzSSR, Taşkent 1987, s.78.

³²⁴ Aynı yıl Moskova sarayından İran sarayına bir elçi gelmiştir. İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, C.III (1-2-3. Kısımlar), s.31.

³²⁵ İlk aşamada, tengeler çok saf gümüşten darp edilmişler ancak ikinci aşamada Astrahanî tengeleri daha az saf gümüş içerikli olup bu içerikler yüzde 60 oranında gümüşe tekabil etmiştir. Daha sonra bu oran 35-22.5 oranında gümüş içeriği ile darp edilmiş ve paranın değer kaybettiği ekonomik bir devalüasyon görülmüştür. Bkz. Davidovic, a.g.e., s.443.

Han kendisine Moskova'dan bir elçi gönderilmesi şartıyla Nogay ve Kırımli tüccarlardan satın aldıkları Moskovalı esirleri iade edeceğine dair söz vermiştir.

Çardan hediye olarak dört akdoğan kuşu istemiştir³²⁶. Adem Bey, bir önceki elçi Hoca Nevruz'un aksine burada iyi mauamele görmüş, para ve yiyecek yardımı almıştır. Ayrılırken kendisine gümüş kadeh kürk ve para ile birlikte yünlü kıyafetler verilmiştir. Ayrıca Çar Mihail, İmamkulu'nun isteği üzerine kendi elçisini de hanlığa göndermiştir. İlerleyen süreçte çarlık elçisi Ivan Danilaviç Hohlov'u Özbek sarayına varmıştır. Bu elçi çok tecrübeli bir görevlidir. Daha önce Şah'ın sarayına giden elçi onun üzerinde çok iyi bir etki bırakmıştır³²⁷. Elçi İmamkulu'nun istediği akdoğan kuşları ve aynı zamanda Çar'ın İmamkulu'nun isteklerini kabul ettiğini beyan eden mektup ile hanlığa gelmiştir. Tüccarların serbest dolaşımı isteği de kabul görmüştür. Elçi gecikmeksizin esirlerin Moskova'ya iadesini istemiştir³²⁸.

Moskova Çar'ı elçiyi göndermede üç temel amaç gözetmiştir. Öncelikli amacı çarın isminin Orta Asya'da saygıyla kabul görmesi idi³²⁹. Hohlov'un görevinin ikinci konusu Çar Mihail Romanov'un tüm Moskova'yı kontrol altında tuttuğu ve Nogay boylarını ve Kafkasya'daki Kabarda bölgesinin boylarını tamamen kontrol ettiği konusunda bilgilendirmede bulunmaktı. Üçüncü görevi ise mümkün olduğunca hanlık hakkında bilgi toplaması bilhassa hanlığın askeri büyüklüğü ve İmamkulu'nun mevcut yöneliminin ne olduğunu saptaması, Osmanlı, İran, Gurcistan ve Harezm ile olan ilişkileri hakkında bilgi toplaması idi. Hohlov'un görevini genel olarak başarıyla tamamlamış ve hanlıkta topladığı bilgilerden uzun bir rapor hazırlamıştır. Hohlov, 1620 Temmuz başlarında Adem Bey ve Harezm elçisi Kazan'dan yola çıkmışlar, Buhara'ya ulaşmak için altı ay yol gitmişlerdir. Bu süre zarfında Hazar denizinde batma tehlikesi atlatmışlar ve daha sonra Kalmuk saldırısına uğramışlardır. Kalmuklar bu saldırılarda Adem Bey'in yanında taşıdığı bütün eşyalarını çalmışlar ve Adem Bey'i öldürmüşlerdir.

³²⁶ Burton, a.g.e., s.152. Doğaniller familyasından iri ve geniş gövdeli bir kuş türü olan Akdoğan kuşunun hediye olarak talep edilmesi ilk bakışta görüldüğü gibi garip bir istek değildir. Bu kuş ender bulunan bir tür olup o zamanın dünyasında hükümdarların birbirlerine verdikleri değerini önemini vurgulamak adına gönderilmektedir. Altın ve gümüş dışında ender bulunan hediyeler göndermek bir adet olduğundan. Akdoğan kuşu da böyle nadide bir hediye değeri taşımaktadır. Gündoğdu, a.g.t., s.244. Kaynaklar elçilerin getirdiği hediyeleri sayarken yırtıcı av kuşlarını ayrıcalıklı hediyeler olarak takdim etmektedir. İskender Bey Münşi, *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, C.III (1-2-3. Kısımlar), s.31.

³²⁷ İskender Bey Münşi, *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, C.III (1-2-3. Kısımlar), s.127.

³²⁸ Burton, a.g.e., s.153.

³²⁹ Bu nedenle Hohlov, Çar'ın sağlığını sorarken İmamkulu'ya ayağa kalkılması gerektiğini söylemiştir. İmamkulu bunu başaramayınca elçi ona bunu göstermiştir. Ve tüm Hristiyan Müslüman Türk İran yöneticiler farketmeksizin hepsinin Çar'ın adı söylendiğinde sevgiyle yükselip ayağa kalkmaları gerektiğini belirtmiştir. Burton, a.g.e., s.153.

Sibirya ve Urallara seyahat ederken Buharalı tüccarlara Sibirya ve Urallar'a seyahat ederlerken sık sık Kalmuklar'ın saldırılarına maruz kalmakta ve ticaret sekteye uğramaktaydı. İmamkulu Han elçisine reva görülen bu saldırı sonucu gerçekleşen ölüm haberinin ardından Kalmuklara karşı harekete geçerek saldırılar başlatmış ve Kalmukları defalarca cezalandırmıştır. Çar Mihail 3 Kasım 1622'de İmamkulu Han'ın sarayına gönderdiği elçi vasıtasıyla Kalmuklar ve Buhara Hanlığı arasındaki problemleri anlamaya çalışmıştır. Çubak Balıkov olarak bilinen bu elçi, İmamkulu Han'ın elçisi Adem Bey'in Harezm'deki ölümünün ve Hohlov'un yaşadığı zorlukların duyulmasının ardından Sibirya'ya karadan gönderilmiştir. Fakat Tobolsk gölünden öteye gitmesine izin verilmemiştir. Çarın elçisi Çubak, 1623 Haziran'ında Rus sarayına geri dönmüş ve ancak İmamkulu'nun düşmanları Kalmuklar hakkında en son haberleri içeren görev raporunun yalnızca bir bölümünü tamamlayabilmiştir³³⁰.

5.5. BABÜRLÜ-ÖZBEK REKABETİ

Buhara Hanlığı ile Babür İmparatorluğu arasında ilk temas 1615'te Safevî-Babürlü ittifakından çekinen İmamkulu Han tarafından dolaylı olarak gerçekleştirilmiştir. İmamkulu Han tarafından Babürlü sarayının ilk resmi elçisine hediye edilen değerli akdoğan kuşu Babür Devleti'nin himayesi altındaki Nadir Muhammed-i Özbek tarafından ele geçirilmiştir. Bu durum İmamkulu Han'ın İmparator Cihangir ile olan ilişkilerini ciddi şekilde tehlikeye atmıştır. Bu yanlış anlaşılmayı Nadir Muhammed bir özür mektubu ile çözmeyi ummuştur. Bu sırada Babürlü Devleti için Safevî tehlikesi söz konusu olduğundan Cihangir, Nadir Muhammed'in özür talebini kabul etmiştir³³¹. Böylece Kandahar bölgesini ele geçirmek isteyen Safevîler karşısında Babürlü Şah Cihangir yalnız hissetmemiştir³³².

Şah Abbas 1595'te kaybettiği Kandahar'ı tekrar ele geçirmek istemiştir. Başarılı olacağından emin olan Şah, Babür İmparatoru tarafından kendisine yakın zamanda bir elçi gönderilmesine aldırış etmemiştir. Esasında büyük Kandahar seferi için zaman ve şartlar lehineydi. Safevîler batıdaki sınırlarını nihayet güvene almış, Osmanlı tehlikesi

³³⁰ Burton a.g.e., s.153.

³³¹ Cihan Oruç,"Şah Cihan Döneminde Babürlü-Osmanlı Diplomatik İlişkileri", *Vakanivüs-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* V.2/2 2017, s.193.

³³² Ziyo, a.g.e. 262.

sona ermiştir³³³. Bu mevcut Safevî tehlikesi Buhara Hanlığı ile Babür Devleti'ni yakınlaştırmıştır³³⁴.

İmamkulu Han oğlu İskender'in ölümü üzerine Taşkent'e gitmiş intikamını aldıktan sonra Şah Cihangir'e bir elçi göndererek dostluğunu beyan etmiş hediye ve armağanlar sunmuştur. Şah Cihangir elçiyi hürmetle kabul ederek ona ikramlarda bulunmuştur. Fakat Şah Cihangir ile İmamkulu Han'ın elçisi arasında geçen diyalog oldukça ilgi çekicidir. Müellfi Yusuf Münşî'nin aktardığına göre ;

*Mezkur Padişah Han'ın elçisine Han'ın ahvalini sordu. Elçi "Hazreti Han kendini dünya muhabbetinden kurtararak hiçbir zaman dünyevi işlerle meşgul olmamaktadır" dedi. Padişah tebessüm ederek " Sizin Han'ınız dünyanın neresini görmüş ki ona meyletmiyor?" diye cevap verdi. Nitekim elçi geri dönerek o padişahla aralarında geçen konuşmaları Han'a arz etti. O şehriyar bu sözleri gönlünde sakladı.*³³⁵

Şah Cihangir karşılık olarak gönderdiği elçi Hekim Hazık ile birlikte değerli kumaşlar ve mücevherler sunmuştur³³⁶. Bu elçi tam altı ay bekletilerek hanın huzuruna kabul edilmemiştir. Bunun yerine av esnasında tazim yapılması kendisine buyrulmuştur. Elçi av otağının önünde hediyeleri çıkardığı sırada İmamkulu Han bu hediyeleri emirlerinden Rahim Bey Pervaneci'ye bağışlamıştır. Bu sırada elçi el çabukluğu ile hassa kılıcı eteğine saklamış ve sarayda tekrar huzura çıktığı sırada İmamkulu Han'a sunmuştur. Han kılıcı alarak kemerine bağlamış ancak kılıcın kılıfı sıkışık olduğundan kınından çıkaramamıştır. Bunun üzerine elçi bunun barış kılıcı olduğunu o yüzden kınından çıkmadığını söylemiştir³³⁷.

³³³ İskender Bey Münşî, , *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, C.III. s.44

³³⁴ Cihangir, *The Tuzuk-ı Jahangiri or Memoirs of Jahangir*, Çev:A.Rogers, Yay. Haz: Beveridge, Munshiram Manoharlal Publishers Pvt, Ltd, New Delhi, 2003. C. II, s.93-94.

³³⁵ Bu ifadelerden anlaşılan Şah Cihangir İmamkulu Han'ı zayıf bir yönetici olarak değerlendirmekte siyasi ve askeri yönden kendisi ile denk görmemektedir. İmamkulu Han'ın bu sözlere gücenmekle birlikte herhangi bir eylemde bulunmadığı görülmektedir. Ancak Şah Cihangir'in Buhara sarayına gönderdiği elçiyi huzura kabulünde gereken dersi vermiştir. Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hani(Şibanlılar Astrahanlılar)*, s.58. M. Alpargu'ya göre de İmamkulu Han'ın barışçıl ve siyasi çalkantılardan uzak maneviyata ve uhrevî hayata dönük yönü onu rakipleri karşısında güçlü, siyasi bir karakter olarak göstermemektedir. Vaktini daha çok şeyh ve şairlerin meclislerinde geçirmesi asayiş ve sükûnetten yana olan tavrı da bunu n delilidir. Alpargu, " Türkistan Hanlıkları", s.15.

³³⁶ Bu hediyelerin değeri Hindistan'ın bir yıllık vergisi kadardır. Altın işlemeli aletler, altın kumaşlarla dikilmiş kırmızı bir otağ ve yakut ve elmaslarla süslenmiş mücevherli bir testere balığı dışı. Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hani(Şibanlılar Astrahanlılar)*, s.58.

³³⁷ Bu sırada yayılan bir söylenti Şah Cihangir'in hanlık toprağı olan Bedeşan'ı ele geçirmek için hareket edeceği yönündeydi. Esasen elçi bunu kastederek ve Şah Cihangir'in böyle bir niyeti olmadığını vurgulamak için bunun bir barış kılıcı olduğu için kınından çıkmadığını, savaş kılıcı olsa kınından çıkacağını söylemiştir. Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hani(Şibanlılar Astrahanlılar)*, s.59.

İki ülke arasında 1620 ve 1621’de karşılıklı elçilikler gidip gelmiştir. Bu şartlar altında, Azerbaycan ve Gürcistan sıkı bir şekilde Safevîler’in kontrolü altında olduğundan, Şah Abbas’ın Kandahar seferinin önünde herhangi bir engel kalmamıştır. Bu nedenle, büyük bir ordunun sefere hazırlanması için Nişabur’da toplanması emrini vermiştir. Şah Abbas 1621 kışını Mazenderan’da geçirmiş ve o yıl için Meşhed’e³³⁸ haca gitmemiştir. Şah, son yıllarda Buhara orduları tarafından yapılan baskınlar sebebiyle Buhara Hanlığı’na ciddi bir mukabelede bulunmadan Meşhed’e ayak basmak istememiştir. Nişaburda toplanan ordu hanlıktaki yöneticileri endişelendirmiştir. O sırada İmamkulu ve kardeşi hanlığın kuzey doğusunda Kazaklarla mücadele etmekteydi. Bu sebeple Nadir Muhammed, şaha elçi göndermek için acele etmiştir³³⁹.

Elçi’nin Kandahar’a yapılacak sefer sırasında Belh’e saldırı olması durumunda Nadir Muhammed’in misillemeye bulunacağını söylemesi üzerine Şah Abbas saldırmaktan vazgeçmiştir. Şah, Belh’e girmeden Kandahar seferini başlatmış ve 15 Şubat 1622’de İsfahan’dan ayrılmış, oradan Fara ve Kandahar’a geçmiş ve 20 Mayıs’ta kentin kuşatmasına başlamıştır³⁴⁰. Cihangir, Şah Abbas’ın yolda olduğu konusunda uyarılmış olmasına rağmen, yeterince hızlı hareket edememiş, Kandahar bir ay süren kuşatmanın ardından 22 Haziran’da düşmüştür. Kısa süre sonra Zemindaver de İran kuvvetlerinin eline geçmiş ve Şah Abbas, ordusunun bu başarısından memnun kalmıştır. Şah, bir aydan fazla bir süre boyunca Kandahar’da kalmış, bu sırada Cihangir’e gönderdiği mektupta burasının kendisine Cihangir’den bir hediye olduğunu ifade etmiştir³⁴¹.

Her ne kadar Cihangir başlangıçta Kandahar’ın kaybını kabul etmiş gibi görünse de, hemen harekete geçerek Buhara Hanlığı’ndaki birliklerin yardımı ile kenti kurtarmaya çalışmıştır. Babürlü hükümdarı Cihangir için ittifak noktasında çok fazla

³³⁸ İran’ın kuzey doğusunda Horasan eyaletinin başkenti olan Meşhed Şehri Şii dünya için kutsal kabul edilen bir yerdir. Burada İmam Rıza’nın türbesi büyük bir külliye içerisinde yer almaktadır. İmam Rıza İmamiye Şiilerinin 8. İmamıdır. Onun kabrinin olduğu bu bölge defnedilen yer anlamında Meşhed adını almıştır. Ortaçağ boyunca İranlılar Meşhed’i mukaddes şehir olarak görüp şehrin imarına önem vermişlerdir. Böylece Şiilik’in merkezi haline gelmiş ve Kızılbaşlar için burayı ziyaret hac vazifesi olarak görülmüştür. M.R. Rahnama, “Reconstruction of Iranian City Center After The Islamic Revolution(1979-2005): Case Study Of Mashhad”, International Journal Of Sustainable Development and Planning, Vol. 6, No:2 2011, s.2.

³³⁹ Aydoğmuşoğlu, a.g.t., s.213.

³⁴⁰ Şah Abbas’ın Kandahar’ı almak için harekete geçeceğine ihtimal vermeyen Cihangir oğlu Şah Cihan’a maiyetidenki, ordu ile huzura gelmesini emretmiştir. Bu sırada Safevî orduları saldırıya başlamıştı. Şah Cihan babasının huzuruna gelmek yerine gerekli hazırlıkları yapmak için beklemek istediğini bildirmiştir. Şah Cihan’ın bu cevabı Cihangir’i kızdırmıştır. Oruç, Şah Cihan Dönemi Babürlü Devleti’nin Dış politikası, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,(Doktora Tezi), Sakarya, 2019, s.39

³⁴¹ Percy Sykes, *A History Of Afghanistan*, London, Macmillan&Co. Ltd, 1940, s.312.

seçeneği olmadığı da aşıkardır. İmamkulu ile iyi ilişki geliştirmeye kararlı olan Cihangir'in Nadir Muhammed'in çalınan akdoğan kuşu ile ilgili özürlerini kabul etmesi bu yaklaşımının bir göstergesidir. Zira oğlu Cihan ile muhalefet halinde olduğundan durumu oldukça kritiktir. Kendi oğluna güvenmeyen imparator, Şah Cihan'ın aslında Şah Abbas'ın Kandahar'ı almasını kolaylaştırdığını tahmin etmiştir. 1622'de Cihangir, Mir Birkah'ı elçi olarak İmamkulu'na göndermiştir, Hoca Abdürrahim Cuybari'ye de hediyeler ileten, Mir Birkah görevinde başarılı olmuştur. Mir Birkah, İmamkulu Han'ı da Babür sarayına tam teşekküllü bir elçilik göndermesi için ikna etmeye çalışmıştır. Hanlıktaki olaylar hakkında daha fazla bilgi edinmek isteyen Cihangir, Mir Birkah'dan en kısa sürede Babürlü sarayına dönmesini istemiştir. 1623 baharında, Buhara sarayından, İmparator Cihangir'in sarayına bir elçi gönderilmiştir. Bu görevi hanlık adına gerçekleştiren kişi Özbek Hoca olmuştur³⁴². Şah Cihan bu sırada babasına karşı ittifak arayışı münasebetiyle Osmanlı sarayına bir mektup göndermiştir³⁴³.

Buhara sarayına dönen Özbek Hoca, Cihangir'den Safevîler'e karşı ortak bir sefer öneren mektup getirmiştir. Cihangir mektubunda iki devlet arasında ilişkilerin güçlendiğini ve anlaşmazlıkların son bulduğunu belirtmiştir. Ayrıca Kızılbaş isyanına karşı İmamkulu Han'ın gerçekleştirmiş olduğu başarıdan duyduğu memnuniyeti de dile getirmiştir³⁴⁴.

Mektubun devamında Sünni dünya lehine iki devletin Şiilere karşı ortak hareket etmesi gerektiğini vurgulamış, Sünni Sultanların birbirini her zaman desteklemesi gerektiğini söylemiştir. Dinin güvenliğini sağlamak ve bu tür bir belayı dünyadan kaldırmak bütün Müslümanların görevi olduğundan ve İmamkulu Han'ın bu görevde kendisine katılacağını umduğunu belirtmiştir³⁴⁵.

Bu mektup hanlığa ulaştığında İmamkulu Han çoktan Şah Abbas ile barış antlaşmasını imzalamıştır. Bu nedenle Safevîler'e yönelik amaçlanan sefer fikri gerçekleşmemiş, durumu Cihangir'e bildirmiştir. Bu olaydan sonra Buhara Hanlığı'ndan Babürlü sarayına birkaç yıl elçi gönderilmemiştir. 1623'ün sonunda İmamkulu Han'ın, Safevîler ve Babürlüler ile ilişkileri dengeli seyretmiştir. 1625'de İmamkulu, Cihangir'e büyük bir elçilik göndererek Safevîler'e ortak bir saldırı çağrısı

³⁴² Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hânî*, s.147.

³⁴³ Oruç, a.g.m., s.196.

³⁴⁴ Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hânî*, s.148.

³⁴⁵ Burton, a.g.e., s.171.

yapmıştır³⁴⁶. Elçinin getirdiği mektupta İmamkulu Han, Horasan ülkeleri arasındaki payını alacağını söylemiştir. Babası Din Muhammed'in intikamını almak, kutsal yerlere giden yolu açmak gibi ailevi ve dini nedenlerle Safeviler ile savaşma görevini üstlendiğini belirtmiştir. Şah Cihangir'i oğlu Cihan'ın muhalefeti dolayısıyla teselli etmeye çalışmış, gençlerin isyan etmesinin normal olduğunu ama bunun çaresinin genç hükümdarın babasının düşmanlarıyla savaşması ve kutsal yerlere giden yolu temizlemesi olduğunu belirtmiştir. Bu mesaj, Cuybari tarafından Cihangir'e götürülmüştür³⁴⁷. Ayrıca Abdürrahim Hoca'ya İmparator'a teslim etmek üzere kıymetli hediyeler verilmiştir.³⁴⁸

Abdürrahim Hoca 1626 -1627 tarihlerinde Lahor'da kalmış, kendisi burada onurlandırılmış ve iyi muamele görmüştür³⁴⁹. Ancak Cihangir, Hoca Abdürrahim'e emanet edilen mesajdan memnun olmuş olsa da, İmamkulu Han'ın önerisini kabul edecek durumda değildir. Keşmir'de hastalığından dolayı tedavi gördüğü sırada sağlığı daha da kötüye gitmiş 1627 Kasımında İmamkulu Han'ın elçisine cevap veremeden vefat etmiştir. Onun ölümünden sonra torunu Daver Bahşi, üç aydan daha az bir süre tahtta kalmıştır³⁵⁰.

30 Ocak 1628'de İmparator unvanını alan Şah Cihan, kardeşi Şehriyar'ı kör edip ve diğer bazı akrabalarının da ölümüne yol açarak olası tüm rakiplerini ortadan kaldırmış ve Daver Bahşi'yi devirmiştir. Cihangir Şah'tan sonra Babürlü Hükümdarı olan Şah Cihan Belh ve Bedaşan'ı almak için harekete geçmiş ve Kabil'e ulaşmıştır. Bu gelişme üzerine Nadir Muhammed hemen İmamkulu Han'a elçi göndermiştir. İmamkulu Han harekete geçerek Belh sarayına varmıştır. Sefere çıkmadan önce Şah Cihan'ın huzuruna elçi Mansur Hacı Dahdah'ı göndermiştir. Geçmişten beri tarafların ataları arasında barış olduğunu bunu devam ettirmezse hanlığın savaşa hazır olduğunu

³⁴⁶ Aydoğmuşoğlu, a.g.t., s.122.

³⁴⁷ İmamkulu Han bu sefer için dini nedenlerini açıklarken şanlı soyunun iki büyük İslami figüre dayandığını iddia etmiştir. Bunlar dördüncü Halife Ali ile altıncı İmam İmām Rıza'dır. Ivanov, a.g.e., s.92.

³⁴⁸ Bu hediyeler arasında çok sayıda değerli el yazması vardı. I.G.Nizamutdinov, *Iz İstorii Sredneaziatsko -indiiskie otnesheniya (IX.-XVIII v.v)*, Taşkent, 1969, s. 84.85

³⁴⁹ 1626 Eylül ayında ilk olarak Kabil'e gelen Abdürrahim Hoca Kabil hakimi Zafer Han tarafından hoş karşılanmıştır. 1627 yılı Mart ayında Şah Cihangir'İN huzuruna çıkmış ve izzet ve hürmet ile karşılanmıştır. Şah, Abdürrahim Hoca'ya 3bin rupi para bir adet fil hediye etmiştir. Nevruz bayramından sonra Hoca Abdürrahim Keşmir'e Şah Cihangir ile gelmiştir. Burada 4 Kasım 1627'de Şah Cihangir rahatsızlanmış ve vefat etmiştir. Abdussattar Jumanazar, a.g.e., s.296

³⁵⁰ Burton, a.g.e., s.171. Muhammed Yusuf Münşi, *Tezkire-yi Mukim Hani(Şibanlılar Astrahanlılar)*, s.60.

bildirmiştir. Bunun üzerine Şah Cihan hareketinden vazgeçmiştir. İmamkulu Han ise Buhara'ya geri dönmüştür³⁵¹.

Bu sırada Nadir Muhammed'in oğlu Abdülaziz, askeri yeteneğini göstermek için bir fırsat aramış ve Cihangir'in ölümünden bir süre sonra Kabil'e karşı bir sefer önermiştir³⁵². Şah Abbas ise Şah Cihan'ın isyanından yararlanarak 1628'de Kabil'e yürümeye karar vermiştir. Abdülaziz her ne kadar o zaman on üç yaşında olsa da, babasıyla birlikte, Şah'ı engelleyerek bölgedeki Babür çıkarlarını korumak için Kandahar'a yürümek gerektiği konusunda ısrar etmiştir. Nadir Muhammed, hanlığın Babürlüler ile olan iyi ilişkilerine zarar vermek istemediği için bu sefere katılmakta isteksiz davranırsa da daha sonra harekete geçmeyi kabul etmiştir. Kabil, Bedaşan'a yakın olduğundan Safevîler'in buraya sokulmasını engellemek için yola çıkmıştır³⁵³.

Nadir Muhammed, 15 bin askerle Dukak'a yürümüş, bu kasabayı alamayıp Kabil'i üç ay kuşatma altında tutmuştur. Üç ay sonra, Şah Cihan'ın 20 bin askerle Kabil'e ilerlediğini duymuştur. Bu sırada Buhara ordusu'nun 15 bin kadar askerinden yaklaşık 7 bini bu savaş için ayrılmıştır. Bunlar Alaman³⁵⁴ olarak adlandırılan mevsimlik savaşçılardır. Bu mücadelede şehir halkı şiddetle direnmiş, uzun ve kanlı bir mücadeleden sonra, Şah Cihan sonunda tüm rakiplerini etkisiz hale getirmiştir. Safevî ordusu Kandahar'a geri dönmüştür³⁵⁵. Durum böyle olunca Özbek ordularının da bölgede kalmasına artık gerek kalmamış ve hanlığa geri dönmüşlerdir.

Daha sonra Nadir Muhammed İmamkulu Han'ın önerisiyle Şah Cihan'a elçi göndermiştir. Nadir Muhammed'in elçisi Vakkas Hacı 1632 yılı sonlarında Ekberabad'a atlar, develer, hediyelerle ve ayrıca Nadir Muhammed'in yeni imparator ile ilişkilerini

³⁵¹ Muhammed Yusuf Münşî, *Mukim- Hanskaya İstoriya*, 90-92. Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hânî*, s.138. Elçinin mektubu Şah Cihan'a ulaşınca Şah Cihan Kabil'i ziyarete geldiğini ifade ederek şöyle yanıtlamıştır: *Biz kendi padişahımızı görmeye geldik. Şayet kardeşlerimiz nazarında bu hareket keder oluşturduysa, geri dönüp başkentimize döneriz.* Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hani(Şibanlılar Astrahanlılar)*, s.60.

³⁵² 1630'un sonlarına doğru Özbekler Hazaracat ve Kabil üzerinde yoğunlaşmıştır. Ziyo, a.g.e., s.260

³⁵³ Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hânî*, s.162. Burton, a.g.e. s.172.

³⁵⁴ Faruk Sümer Buhara Hanlığı'ndaki söz konusu birliği "Alaman" olarak isimlendirmektedir. Bkz. Faruk Sümer, *Oğuzlar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1999, s.463. Karaçerik ve bağlı unsurlardan sağlanan askerler dışında, Buhara ordusunda yardımcı kuvvetler olarak muhtelif devirlerde görev yapan alaman veya alamancı adı verilen bir askeri grup bulunmuştur. Alaman tabiri Kazak-Kırgız bozkırından, Özbek ve Türkmen sahasına kadar geniş bir coğrafyada rastlanan, geçimini yağmadan sağlayan, bağımsız bir güce tabi olmak istemeyen göçebe karakterli halk grubu. Kervan yağması, yerleşim yerlerine baskınlar ve at ticaretinden başka, belli dönemlerde hakim devletlere ganimet karşılığında hizmetlerini sunarak geçimlerini sürdürmüşlerdir. Buhara ordusundaki Alaman birlikleri Özbeklerle aynı soya mensup, göçebe olarak kalmış, Amu derya güneyinde dağlarda veya erişilmez yerlerde bağımsız olarak yaşayan, hanların askeri hizmet için yardımlarına başvurduğu 5 bin il 6 bin arasında sayıları değişen bir topluluktu. Bkz. Ükten, a.g.e., s. 137.

³⁵⁵ İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, C.II (1-2-3. Kısımlar), s.254.

geliştirmeyi teklif ettiği bir mektup ile gelmiştir. Ayrıca Kabil kuşatması için özür dilemiş, Şah Cihan'ın katılımından habersizken üstlendiğini açıklamış ve Safevîler'e karşı ortak sefer önermiştir. Buhara elçisi Vakas Hacı yedi ay sonra, yanına Babür elçisi Tarbiyyat Han'ı alarak Nadir Muhammed'e İmparator'dan uzun ve ayrıntılı bir mektup getirmiştir³⁵⁶. Bu mektupta ittifak teklifini kabul ettiğini belirten Şah Cihan kendisinin de aynı niyette olduğunu bildirmiştir.

Tarbiyyat Han'ın gelişi, Nadir Muhammed'i memnun etmiştir. Çünkü bu ziyaret yalnızca Nadir Muhammed'in özrünün kabul edildiği anlamına gelmemekte aynı zamanda, Şah Cihan ile dostça ilişkiler kurmaya da vesile teşkil etmektedir. Nadir Muhammed Şah Cihan'ın büyük kuzeni Baysungur'un muhalif girişimlerine destek vermeyerek iyi niyetini ortaya koymuştur. Mektupta Şah Cihan, Nadir Muhammed'i etkilemek için son askeri başarılarını anlatmış, dört ay süren çatışmaların ardından Portekiz korsanlarını Bengal'den kovmakla kalmayıp, Deccan'da birliklerinin 35 bin düşman kuvvetini ezdiğini ve 500 bin rupi tutarında önemli bir gelir elde ettiğini belirtmiştir³⁵⁷.

Şah Cihan tahta çıkma haberlerinin Belh'e geç ulaştığından haberdar olduğunu belirtmiş ayrıca Nadir Muhammed'in Safevîler'e karşı ittifak çağrısına mektupta cevap vermediğini elçisinin konuyu sözlü olarak Nadir Muhammed ile tartışacağını söylemiştir. Elçi, Şah Cihan'ın Horasan'a karşı harekete geçme planlarını onayladığını bildirmiştir. Mayıs 1633'te Merv valisi Murtaza Kulu, Özbek-Babür ortaklığı ile Horasan'a büyük bir saldırı olacağından şüphelendiğini söyleyerek Şah Abbas'a haberi iletmiştir³⁵⁸. Kısa bir süre sonra Buhara ordusu harekete geçmiş ve ilk olarak Özbek Emiri Yalangtuş, Serahs'ı ele geçirmiştir. Yalangtuş bu bölgede 1000 kişilik bir ordu bırakmıştır. Bunun üzerine büyük bir ordu toplamış ve onu Halaf Bik ve Rüstem Muhammed'in komutası altındaki bölgeye göndermiştir. 1629'da dedesi Şah Abbas'ın ölümünü müteakip Safevî tahtına oturan Şah Safi, Eylül ayında ele geçirdiği yaklaşık 200 Özbek esirini liderleri hariç öldürtmüştür. Buradaki sağ kalan liderlerden biri de Yalangtuş Bey'in yeğenlerinden biriydi. Şah Safi ordusunun başarısından memnun bir şekilde geri dönmüştür.³⁵⁹

³⁵⁶ Aydoğmuşoğlu, a.g.t., s.116.

³⁵⁷ 2.500.000 Buhara tengesine eşittir. Davidovich, ,a.g.e., s.448.

³⁵⁸ İskender Bey Münşi, *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, C.IV (1-2-3. Kısımlar), s.87.

³⁵⁹ Burton, a.g.e., s.181.

5.6. ÖZBEK –SAFEVÎ HATTINDA OSMANLININ KONUMU

Osmanlı Devleti'nde Sultan III. Mehmet'in vefatının akabinde tahta I. Ahmed geçmiş ve 1603 yılında Safevîler üzerine ordu sevk etmiştir. Bu sefer sırasında Özbekler ile ittifak arayan I. Ahmed, Özbek Hanı Baki Muhammed'e bu isteğini bir mektup ile iletmiştir. Astrahanîler dönemi ilk Osmanlı-Özbek teması olarak değerlendirebileceğimiz bu adımın akabinde Buhara hükümdarı İmamkulu Han'ın da Osmanlı Sultan ile görüşme isteği hâsıl olmuştur. 1611 yılında İmamkulu Han elçi Hacı Ömer vasıtasıyla I. Ahmed'e bir mektup göndermiştir. Mektubunda hanlık tahtının yeni sahibi olduğunu ve babası Baki Muhammed'in Safevîlerle giriştiği mücadeleden bahsederek dostluk ve ittifak dileklerini iletmiştir. Bu mektuba oldukça geç bir tarihte yani 1617'de I. Ahmed tarafından olumlu cevap verilmiştir³⁶⁰.

1612'de Osmanlı-İran sulhunun bozulması üzerine savaş çanları çalmış ve I. Ahmed İran üzerine ordu gönderirken İmamkulu Han'dan askerlerini yardıma göndermesini istemiştir. Bu yardımı Osmanlı topraklarında bulunan İmamkulu Han'ın amcası Ay Muhammed vasıtasıyla talep etmiş ancak bu ittifaka gerek kalmadan İran barış istemiştir³⁶¹. Osmanlı Hanedanlığında sıkça taht değişikliğinin yaşandığı bu dönem tam bir kargaşa halini almış ve dolayısıyla bu durum dış ilişkileri de etkilemiştir. Bu sırada tahta geçen Genç Osman İran ile barış siyasetini yürütmüş ve yeniçerilerin ayaklanması sonucu hazin ölümüne müteakip yerine Sultan I. Mustafa geçmiştir³⁶².

Esasen I. Mustafa ikinci kez tahta çıkıyordu. Daha evvel tahtı sağlık sorunları yüzünden bırakmak zorunda kalmıştır. İkinci kez tahta geçtiğinde ise yine akıl sağlığının yerinde olmayışı hasebiyle devlet ricali kardeşi Sultan Murad'ı saltanat kürsüsüne oturtmaya karar vermişlerdir³⁶³.

³⁶⁰ Hammer, a.g.e. C.IV. ,s.1302.

³⁶¹ Osmanlı Devleti'nde bu sırada taht değişikliği gerçekleşmiş ve yeni gelen padişah Genç Osman'ın tahta çıktığı sırada ülkede yaşanan iç sorunlar ve Celali İsyanlarının devam etmesi ekonomik sıkıntıları beraberinde getirmiştir. Bu sebeple bu barış teklifine Osmanlı Devleti sıcak bakmıştır. İbrahim Peçevi, *Tarih-i Peçevi*, C.II, çev. Murat Uraz, İstanbul, 1969, s.455. Hammer, a.g.e. C.IV. ,s.13

³⁶² İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, C.III (1-2-3. Kısımlar), s.125..Mustafa Naima, *Tarih-i Naima*, C.II, çev. Zuhuri Danışman, Ankara, 1986, s.783.

³⁶³ Osmanlı Devleti'nde I. Ahmed ile başlayan Kafes Usulü sistemi sonucu şehzadelerin sancağa çıkma uygulaması ortadan kalkmış ve genç şehzadeler hayatları boyunca sarayda odalarda hapis hayatı yaşamışlardır. Kardeş katli bu sistemle tamamen ortadan kalksa da bu durum şehzadelerin yönetim tecrübesinden ve eğitilden yoksun büyümelerine neden olmuştur. Bunun yanı sıra akıl ve ruh sağlıklarını da kaybetmelerine neden olmuştur. Nitekim II. Mustafa'nın da kafes sisteminde geçen yıllar boyunca her an öldürülme korkusu ile akıl sağlığı gittikçe zayıflamıştır. İskender Bey Münşî bu durumu şu şekilde izah etmektedir: “*Sultan Mustafa'nın rahatsızlığı daha fazla ilerleyip, akıl dairesinden hariç bazı işlere*

I. Mustafa Eylül 1623'te tahttan indirilirken yerine 10 yaşındaki yeğeni IV. Murad geçmiştir³⁶⁴. Bu sırada kısa bir süre önce Bağdad İran tarafından ele geçirilmiştir. Sultan IV. Murad'ın danışmanları, hanlıkla bağlantılarını yenileme ve İran'a ortaklaşa bir saldırı düzenleme konusunda hem fikir olmuşlardır. Onlar 1624 ve 1625 yıllarında İmamkulu'ya iki mektup yazmışlardır³⁶⁵. Bu sırada Belh valisi olan İmamkulu Han'ın kardeşi Nadir Muhammed Han da İran sarayına bir elçi göndermiş ve Nedir Mirza Baş isimli bu elçi iki ay kadar İran sarayında konuk edilmiştir. Görünen o ki Buhara Hanlığı bir taraftan dindaşları ve Sünni dünyanın temsilcilerinden biri olan Osmanlı Devleti ile dostluk münasebeti kurmak niyetinde iken diğer taraftan da olası bir İran saldırısına karşı da önlem almak niyetiyle temkinli davranmışlardır³⁶⁶.

Osmanlı tarafından gönderilen Ay Muhammed'in, mektubu teslim etmesi çok uzun zaman almıştır. Çünkü hanlığa Mısır üzerinden seyahat etmiş ve Osmanlı Sultanının emri ile Hindistan üzerinden geçerek Cihangir'den de benzer bir yardım talebinde bulunmuştur. Bu yüzden İmamkulu Han'a gönderilen mektup 1627'de Buhara sarayına ulaşmıştır. Bu sırada Osmanlılar Bağdat'ı tekrar almayı denemiş, 8 ay süren şehir kuşatmasından sonra başarısız olup, bölgeyi 1626 Temmuz ayı başlarında terketmişlerdir³⁶⁷.

İmamkulu 1627'den önce Ay Muhammed'den haber alamamasına rağmen, 1625 veya 1626'da Osmanlı'nın ilk mektubunu aldığıında bu teklife olumlu yaklaşmıştır. Yine de, kardeşi Nadir Muhammed'in İran'a bir elçi göndermesine müsaade etmiştir. Bu elçi Eylül 1626 yılında Şah Abbas'ın Bağdad'dan döndüğü sırada Kazvin'e ulaşmıştır³⁶⁸. Elçinin amacı Şah'ı Bağdad seferi sonrası hanlığa saldırmaması konusunda ikna etmektir. Bu arada Osmanlı tarafından Babür ve Özbek Sarayına gönderilen ittifak mektupları olumlu netice ile sonuçlanmamıştır³⁶⁹.

başvurmağa ve mantığa sığmaz hareketler yapmağa başladı". İskender Bey Münşî, Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî, C.III, s.125

³⁶⁴ İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, C.III (1-2-3. Kısımlar), s. 126. Osmanlı padişahlar içerisinde sert mizacı ve otoritesi ile bilinen IV. Murad en az 1617'den beri devlete sanki el koymuş olan askeri zorbalara ve onları kullanan öteki ricale karşı savaş açmış ve sağladığı otorite ile devletin dizginleri ölümüne kadar kendi elinde kalmıştır. Bkz. Mustafa Akdağ "Genel Çizgileri İle XVII.Yüzyıl Türkiye Tarihi", s.220.

³⁶⁵ Aydoğmuşoğlu, a.g.t., s.158.

³⁶⁶ İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, C.III (1-2-3. Kısımlar), s. 127.

³⁶⁷ Ay Muhammed Han Özbek-İran savaşı sırasında Safevîlerin eline esir düşmüş ve sekiz yıllık esaret hayatından sonra, Hafız Ahmed Paşa'nın Bağdad Kuşatması sırasında esaretten kurtulup Osmanlı'ya sığınmıştır. Bkz. Küpeli, a.g.t., s. 107.

³⁶⁸ İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, C.III, s.127.

³⁶⁹ Küpeli, a.g.t., s. 107-108.

Nadir Muhammed başarısızlıkla sonuçlanan Maruçak seferi sonrası Şah Safi'ye bir mesaj göndermiş ve barış talebinde bulunmuştur. Bu mesajda Osmanlıların Bağdat'a saldırmaya hazır olduklarını bildirmiştir. Şah Safi bundan endişelendiğinden, Nadir Muhammed'in özürlerini kabul etmek durumunda kalmış, iyi niyet göstergesi olarak 27 Kasım 1629'da kendisine ulaşan tutsakları serbest bırakmıştır. İmamkulu da bunu takiben yakın zamanda iki İranlı esiri serbest bırakmış ve en azından 18 ay boyunca sınır bölgesinde bir kez daha barış hüküm sürmüştür. Şah Safi'nin yeni kazanılan bu barışa güven duymuş hatta Osmanlılara karşı kullanmak için Horasan'daki Özbek ordusundan bir alayı bile maiyetine almıştır. Bu durum ordusunu güçlendirmeye yardımcı olduğu gibi 14 Kasım 1630'da Bağdat'ı alma girişiminde olan Osmanlıları da bu işten vazgeçirmiştir³⁷⁰.

6. İMAMKULU HAN'IN AHİR YILLARI

6.1. SON HORASAN SEFERİ

Nadir Muhammed, 1637 yılının sonlarında Horasan'a sefer için hazırlık yapmış ve bölgeye birlikler göndermiştir. Bu girişime değin bölgede yaklaşık 18 ay barış hakim olmuştur. Bu sefer için üç neden sayılabilir. Birincisi Hacca gitmek için hazırlanan Nadir Muhammed'in yol güvenliğini sağlamak istemesi. İkincisi müttefiki olan Şah Cihan'ait Kandahar'ı ve Osmanlı Sultan'ı IV. Murad için değerli olan Bağdad bölgelerini Safevî tehlikesinden kurtarmak istemesidir³⁷¹. Nadir Muhammed, kendisine karşı İran tarafından gerçekleştirilecek bir saldırıda Şah Cihan ve IV. Murad'ın yardım edeceklerini de düşünmüştür. Şah Cihan 1635'te Mirak Hüseyin'i Belh'e gönderdiğinde İran'a karşı Buhara sarayının harekât girişiminden haberdar olmuştur. Bunun üzerine 1637'de IV. Murad'a yazdığı bir mektupta, Nadir Muhammed'in bu planından bahsetmiştir³⁷².

Seferin üçüncü ve belki de en önemli nedeni, Horasan ordusunun başkomutanı Emir Han'ın ani ölümüdür. Osmanlılar zaten Bağdat'a sefer yaptıklarından Safevî

³⁷⁰ Küpeli, a.g.t., s.124.

³⁷¹ Esasen Nadir Muhammed'in anne tarafından İmam Rıza'nın akrabası olması ve seyyid soyundan gelmesi İran ile ilişkilerini dengeli yürütmesini sağlamıştır. Şah Abbas Nadir Muhammed'in mansıbı dolayısıyla her daim ona saygı göstermiştir. İskender Bey Münşî de Nadir Muhammed ile olan ilişkilerden bahsederken onun için daima saygıdeğer ifadeler kullanmaktadır. İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*, C. III (1-2-3. Kısımlar), s. 127.

³⁷² Küpeli, a.g.t., s.166.

kuvvetlerinin büyük bölümü o bölgede yoğunlaşmıştır³⁷³. Bununla birlikte takviye kuvvetin Horasan'ı korumak için gelmesi olasılığı da düşüktür³⁷⁴. Tüm bu nedenler birleşince Nadir Muhammed Sünni dünyanın desteğini alacağını da düşünerek bu harekâtı planlamıştır. Nadir Muhammed orduyu bizzat kendisi idare etmeyi istemiştir. Ancak emirleri Nadir Muhammed'i, kendisinin değil oğlu Abdülaziz'in orduyu komuta etmesi için ikna etmiştir. İlk olarak Abdülaziz'in komutasındaki ordu Badgis bölgesine girmiştir. Ardından güneye Herat'a doğru ilerlemişlerdir³⁷⁵. Ancak askerleri saldırı emrini beklemeden harekete geçtiklerinde ve çok sayıda asker kaybı yaşandığında Abdülaziz çok sert tepki göstermiştir³⁷⁶. Bu durumu cezasız bırakmayan Abdülaziz askerleri disipline etmek ve ihtiyatsızlıklarına bir cevap vermek üzere daha önce görülmemiş bir uygulamaya gitmiştir. Burada ölen askerlerin gömülmesini yasaklamış ve cesetleri herkesin görmesi için develerin arkalarına asılmasını emretmiştir. Bu sorumsuzluğa verilen cezadan ibret alınmasını istemiştir³⁷⁷.

Daha sonra, Abdülaziz Horasan'daki tüm Safevî valilerinin Meşhed'de toplandıklarını ve Herat nöbetini devralmaya hazırlandıklarını haber almıştır. Bu yüzden birlikleri için azami hız ve yoğun çaba gerektiren cesur bir harekât planına karar vermiştir. Ancak bir kez daha Özbek askerleri kontrolden çıkmıştır³⁷⁸. Öncelikle Özbek komutanlardan Allah Birdi Bey komutasında sevk edilen askerlerin çoğu ölmüştür. Safevî askerleri onlardan önce dağılmış gibi davranıp Özbek askerlerini pusuya düşürmüştür. Şiddetli bir savaşın ardından iki ordunun da komutanları da ölmüştür. Daha sonra Abdülaziz olay yerine gelmiş, emirlerin cesetlerini Belh'e göndermiştir. Meşhed'i kuşatmaya hazırlanmış, ancak durumun dikkatlice incelenmesinden sonra, kentin uzun bir kuşatma olmadan alınamayacak kadar istihkâm edildiğini anlamıştır. Böyle bir kuşatma ağır kayıplara neden olacağından, bu fikirden vazgeçmiş ve gönülsüz bir şekilde kış için hanlığa geri dönmüştür³⁷⁹.

³⁷³ İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, C. IV (1-2-3. Kısımlar), s.175.

³⁷⁴ Aydoğmuşoğlu, a.g.t., s.127. Küpeli, a.g.t., s.167.

³⁷⁵ İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, C. IV (1-2-3. Kısımlar), s. 125.

³⁷⁶ Burton, a.g.e., s.191. Hazinelelerini, aletlerini, mal ve malzemelerini geride bırakan Özbekler kaçarak savaş alanını terketmişlerdir. Ele geçirilen ganimetler içerisinde Abdülaziz Han'ın kütüphanesi ve hususi eşyaları da vardır. İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, C. IV (1-2-3. Kısımlar), s. 126

³⁷⁷ Burton, a.g.e., 192.

³⁷⁸ İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, C. IV (1-2-3. Kısımlar), s. 167

³⁷⁹ Aydoğmuşoğlu, a. g.t., s.116.

6.2. KANDAHAR SEFERİ

1638 yılına gelindiğinde Nadir Muhammed ile Şah Cihan arasındaki ilişkiler oldukça iyi görünüyordu. 1638 baharında Babür elçisi Mirak Hüseyin Hafî Buhara sarayından imparatorun sarayına geri dönmüştür³⁸⁰. Hanlıktan birçok kişi ona eşlik etmiş hepsi imparatora saygılarını sunup, karşılığında İmparator'dan para ve çeşitli hediyeler almışlardır. Emir Yalangtuş adına Muhammed Zaman 10 bin rupi değerinde hediyelerle gelmiş ve gelişi, imparator tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Nadir Muhammed'in önderliğini takiben Yalangtuş, Babürlülerle barış içinde yaşamayı amaçlamış ve cevaben İmparator Şah Cihan, Yalangtuş'a 20 bin rupi göndererek ve elçisine 3 bin rupi vererek cömertliğini göstermiştir³⁸¹.

Şah Cihan'ın Kızılbaş isyanlarına karşı Özbek-Babür güçlerini birleştirme fikrine sıcak bakması Nadir Muhammed'i mutlu etmiştir. Şah Cihan özellikle Nadir Muhammed'in planının ayrıntılarını tartışmak üzere sarayda yetkili çok yetenekli bir emir olan, Mansur Hacı'yı Babür sarayına göndermesini istemiştir. Bu talebin üzerine Nadir Muhammed, 700 bin tenge (175 bin rupi) değerinde hediyelerle Emir Mansur Hacı'yı Kabil'e göndermeyi hazırlanmıştır³⁸². Nadir Muhammed kısa sürede hata yaptığını anlamış ve Şah Cihan'ın dostluğuna güvenmemesi gerektiğini anlamıştır. Büyükbabası Ekber gibi Şah Cihan da az bir çabayla Kandahar'ı Safevîler'den geri almayı başarmıştır. Bu sebeple tıpkı büyükbabasının 1595'te yaptığı gibi, İran'a karşı Buhara hükümdarının desteğine artık ihtiyaç duymadığını hissetmiştir. Hassas dengelerin kurulduğu siyasi bir konjüktür söz konusuydu. Bununla birlikte Şah Şafi'nin yakın bir zamanda Kandahar'ı ele geçirmeye kalkmayacağını tahmin etmiştir. Çünkü Safevî hükümdarı Şah Abbas Bağdat'ı savunmak için ordusunu yola çıkarmış buna karşılık Osmanlı şehri ele geçirmek için kararını vermiş gibi gözükmekteydiler³⁸³.

Nadir Muhammed'in olasılıkları dikkate aldığında Kandahar konusunda endişesinin ve şüphesinin yersiz olmadığı açıktır. Kandahar'ın Safevîler tarafından ele geçirilmesi ihtimali üzere Nadir Muhammed Mayıs veya Haziran ayının başlarında Horasan'a bir sefer yapıp yapılmayacağını araştırmak üzere Kandahar'a elçi göndermiştir. Ayrıca, İmparator'u Kandahar'ı geri aldığı için tebrik etmek ve ona Horasan'a karşı başlatacağı seferde yardım teklif etmek için mektup yazmıştır. Bu

³⁸⁰ Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hânî*, s.149.

³⁸¹ Küpeli, a.g.t., s.169.

³⁸² Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hânî*, s.152.

³⁸³ Aydoğmuşoğlu, a.g.t., s.124.

sırada Hazaraların³⁸⁴ Babürlere karşı isyan içinde olması, Kandahar'a giden yolun güvenliğini tehlikeye atmıştır. Özbek elçi Hacı Mansur, hanlığa dönüş için Kabil ve Gazne üzerinden alternatif bir rota denemek istemiştir. Fakat Kabil'de olduğu sırada beklenmedik bir tavırla karşılaşmıştır. Yola çıkmaya hazırlanan elçi Hacı Mansur, İmparator Şah Cihan'ın en büyük oğlu Şah Şuca tarafından önce dört ay boyunca Kabil'de gözaltında tutulmuştur³⁸⁵. Belh'e dönmesi kasten geciktirilmiştir.

Bu yüzden Nadir Muhammed'in umduğu gibi, Kandahar ve çevresindeki birliklerin konuşlandırılması üzerine rapor verememiştir. Elçi, Nadir Muhammed'in, İmparator'un Horasan'daki seferine yardım teklifi konusunda olumlu ya da olumsuz bir cevap alamamıştır. Ancak Nadir Muhammed elçisinden Babürlerin, Buhara Hanlığı'na yönelik herhangi bir harekât planı olmadığını öğrenmiş ve onların Hazaraları kontrol etmeye çalışmakla meşgul olduklarını duyduğunda rahatlamıştır. Daha sonra, Şah Cihan'ın Horasan'da ortak eylem öneren mektubunun gelmesi de endişesini hafifletmiştir³⁸⁶.

Nadir Muhammed, hanlık dışındaki nüfuzunu arttırmaya yönelik iki girişimde bulunmuş, Horasan'a saldırmış ve Çar Mihail'e elçi göndermiştir. Herat'ın güneyindeki dağlık alanda kuvvetli bir keşif seferi gerçekleştirmiştir. Bu hamleler Herat valisi tarafından etkisiz hale getirilmesine rağmen Safevîlere Horasan'da kalmaları gerektiğini gösteren uyarı mahiyeti taşımaktadır. 1638 yılında Nadir Muhammed tarafından Moskova'ya gönderilen elçi Hoca İbrahim olmuştur. Hoca İbrahim Moskova'dayken büyük bir kriz çıkmış ve Buharalı Özbekler Babürlüler ile savaşa hazır hale gelmiştir. Şah Cihan Buhara Hanlığı'ndaki Kazak isyanını duyunca harekete geçmek istemiştir³⁸⁷. Şah Cihan emirleri tarafından Hanlığa bir saldırı için teşvik edilmiştir. Şah Cihan saldırı zamanının olgunlaştığına ikna olmuş ve hemen harekete geçmek istemiştir. İmamkulu'nun doğudaki Kazak isyanlarıyla bir süre boyunca meşgul olacağından Nadir Muhammed'e yardım gönderemeyeceğini tahmin etmişlerdir. Ancak tahmin ettikleri

³⁸⁴ İskender Bey Münşî bu boyu sefil ve sergerdan(avare, aylak) olarak ifade etmektedir. İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, C.IV, s.6. Ağırlıklı olarak Afganistan'ın Hazaracat bölgesinde yaşayan Hazaralar'ın soyları ile ilgili Moğol, Türk veya Moğol-Tacik karışımı olduklarına dair farklı görüşler mevcuttur. Gul Mohammad Sultanoghli, *Afganistan'da Şiîlik Tarihi ve Hazaralar*, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2018, s.17. Abdullah Mohammadi, Hazaralar'ın Türk kökenli olduğunu ve bugün Afganistan'ın %25'lik nüfusunu oluşturduğunu ifade etmektedir. Bkz. Abdullah Mohammadi, "Tarihten Günümüze Hazaralar (Tarih, Dil, Folklor ve Etnografya)" Belgü, C.2, S.2, Ekim 2015, s.29-30.

³⁸⁵ Sykes, a.g.e., s.288.

³⁸⁶ Burton, a.g.e., s.194.

³⁸⁷ Oruç, a.g.t., s.77.

gibi olmamıştır. Çünkü İmamkulu Han 1639 yılında Taşkent ve Türkistanlı Kazak valileri ile asi Kırgız, Kalmuk gibi diğer boyları etkisiz hale getirmiş ve bu boylar İmamkulu Han'ın itaatini kabul etmek zorunda kalmışlardır³⁸⁸.

İstihbarat ağı Babür Devleti'ne kıyasla daha iyi olan Nadir Muhammed, 1639 Mayıs'ında Şah Cihan tarafından Agra'dan Kabil'e 100 bin adamın gönderildiği hakkında bilgilendirilmiştir. Bu ordunun başına Şah Cihan'ın oğlu Dara Şikuh geçmiştir. Durumun ciddiyetinin farkına varan Nadir Muhammed bir ordu toplayıp, yürümeye hazırlanmıştır. Bu durum üzerine İmamkulu Han, Şah Cihan'ın oğlu Dara Şikuh'un Babür ordusuna önderlik edeceğini duyunca Nadir Muhammed'in oğlu Abdülaziz'in ordunun başına geçmesini önermiştir. Üstelik Abdülaziz böyle bir görev için oldukça istekli olduğundan hemen emri uygulayarak ordunun başına geçmiştir. Şah Cihan Kabil'den Lahor'a doğru hareket etmiştir³⁸⁹.

Abdülaziz birkaç gün sonra 2 bin Kırgız, Kalmuk ve 10 bin Alaman birlikleri dahil olmak üzere 20 bin asker ve diğer birlikler ile Hindukuş yönüne doğru yola çıkmıştır. Buhara ordusunda tecrübeli bir asker olan Emir Abdurrahman Ushun bu sefer için bir dizi Kazak toplamıştır. Bunun yanı sıra Taşkent'ten toplanan Yalangtuş Bey komutasındaki ordu Belh'e gelmiştir. 12 Haziran 1639'da Şah Cihan'ın oğlu Dara Şikuh tarafından bir elçi Belh'e yani Nadir Muhammed'in huzuruna gönderilmiştir. Elçi Muzaffer Hüseyin, Şah Cihan'ın 28 Mayıs'tan bu yana Kabil'de olduğunu açıklamıştır³⁹⁰. Bu açıklama ile Nadir Muhammed'e güven aşılama çalışmış imparatorun hanlık aleyhinde bir faaliyette olmadığını göstermek istemiştir. Ancak Muzaffer Hüseyin'in gelişinden iki hafta sonra Nadir Muhammed, casuslarından Dara Şikuh'un Kabil'den 50 bin'den fazla adamla ayrıldığını öğrenmiştir³⁹¹.

Nadir Muhammed, Dara Şikuh'un güneybatıda, Berberiler ile Kandahar bölgesinde saldırılar gerçekleştiren Hazaralarla mücadelesini görmekle birlikte ordu çok geniş olduğu için, keşif gezisinin başka bir amacı olması gerektiği düşünmüştür. Dara Şikuh'un keşif seferi görmezden gelinmemiştir. Nadir Muhammed, durumu araştırmak ve Babür ordusunu durdurmak için 3 bin'den fazla kişiyle Yalangtuş Bey'i Berberilerin olduğu bölgeye göndermiştir. Fakat Yalangtuş'un ayrılmasından sonra Kabil'den daha da rahatsız edici bir haber gelmiştir. Babür birlikleri Hindukuş ve Gurbend bölgesine

³⁸⁸ Burton, a.g.e., s.195.

³⁸⁹ Oruç, a.g.t., s.78.

³⁹⁰ Oruç, a.g.t., s.79

³⁹¹ Burton, a.g.e., s.198

gönderilmiştir³⁹². Şah Cihan açıkça hanlığı istila etme planını ortaya koymuştur. Bu sebeple Nadir Muhammed, mevcut bütün birliklerini Belh'e çağırmıştır. Bunun üzerine İmamkulu Han, hanlık ordusunun savunma faaliyetlerini denetlemek için Belh'e gitmeye hazırlanmıştır³⁹³.

Öncesinde 30 bin asker göndermiş ve kardeşinden, harekete geçmeden önce onu beklemesini istemiştir. Nadir Muhammed, talimat üzere beklemiş, 20 Temmuz 1639 tarihinde İmamkulu Han, Belh'den çıktığı sırada Nadir Muhammed onunla buluşmak için yola koyulmuştur. Bu aşamada Kahmard'da bulunan ve harekete geçmeye hazırlanan Abdülaziz'e takviye ve para gönderilmiştir. Bu arada, Belh'ten ayrıldıktan dört gün sonra 2 Temmuz 1639'da Helمند nehrine ulaşan Yalangtuş Bey, Babür ordusuna saldırmıştır³⁹⁴.

İlk çatışmada Yalangtuş'un adamları 80 Babür askerini öldürmüş ve pek çok esir ele geçirmiştir. Esirler ve askerleri ile birlikte Yalangtuş 14 Temmuz'da Belh'e ulaşmıştır. Ancak bu başarısına rağmen beklediği gibi bir tebrik ve cesaret mesajı ile karşılanmamış aksine Yalangtuş'a herhangi bir savaştan kaçınması Nadir Muhammed'in en son Babür sarayına gönderdiği elçi Mansur Hacı'dan Şah Cihan'ın seferi bıraktığını bildirdiği uzun ve ayrıntılı bir mektup almıştır. Mansur Hacı, Şah Cihan için Maveraünnehir seferinin kolay olmayacağı ve ülkenin her santimi için savaşmak zorunda kalacağını aktarmıştır. Şah Cihan'ın ordusunun hanlığa gitmesi için uygun yollar bulunmadığını, oğlunun seferi yürütmekte isteksiz olduğunu söylemiş bu sebeple Şah Cihan'ın kararını yeniden gözden geçirmeye başladığını bildirmiştir. Bu sırada Kabil bölgesinde korkunç bir kıtlık meydana gelmiş, 12 bin asker ile at, deve ve filin olduğu 3 bin hayvan ölmüş ve talihsiz durumun akabinde ordudaki disiplinin tamamen dağılmıştır³⁹⁵. Bu kıtlık durumunun yarattığı acziyet ve dehşet yalnızca orduyu etkilememiştir. Babür askerleri bölge halkını yağmalamaya başlamışlar üstelik bu harekete üstlerinin emri ile girişmişlerdir.

Askerlerin, üstlerinin çağrısı üzerine yerel halkı yağmaladıklarını duyan Şah Cihan çok sayıda yüksek rütbeli subayı görevden almıştır. Fakat tüm bunlar bir seferi başlatmak için kötü bir zaman olduğunu açıkça göstermiştir. Bu yüzden saygınlığını kaybetmeden geri çekilmenin bir yolunu aramıştır. Kayıp prestijini yeniden kazanma

³⁹² Burton, *a.g.e.*, s.199.

³⁹³ Muhammed Yusuf Münşi, *Tezkire-yi Mukim Hânî*, s.150.

³⁹⁴ Hammer *a.g.e.* C.IX., s.310.

³⁹⁵ Sykes, *a.g.e.*, s.289

fırsatı bulmayı umarak Kabil’de kalmıştır. Şah Cihan Buhara sarayından gönderilen Mansur Hacı’nın vasıtasıyla hanlık ile olan ilişkisini düzeltmek için fırsatı iyi değerlendirmiştir³⁹⁶. Elçi özel bir sıcaklıkla karşılanmış ve Şah Cihan ona hanlık ile olan anlaşmaları yenilemek istediğini söylemiştir. Fakat kısa bir süre sonra, hanlıktan Abdülaziz’in önderliğinde başka bir ordunun Hindukuş ve Kahmard’a ulaştığını öğrenince imparator çok endişelenmiştir³⁹⁷.

Şah Cihan danışmanlarından elçi ile konuşmasını istemiş, Özbek ordusunu durdurmak ve derhal geri çekilmesini sağlamak için elçinin nüfuzunu kullanmasını talep etmiştir. Ayrıca, Şah Cihan Agra’ya geri dönüp, elçi Şad Han’ı hanlığa göndermek istediğini iletmıştır. Böylece tüm sorunların üstesinden gelebilecek ve iki ülke arasındaki eski anlaşmaları doğrulayabileceklerini bildirmiştir. Sonunda Mansur Hacı ikna edilmiştir. Eğer hanlık ordusu geri çekilirse krizin sona ereceğini bildirmiştir. İmamkulu ve kardeşi Nadir Muhammed, Mansur Hacı’nın mektubunu alınca rahatlamışlardır³⁹⁸. Böylece iki ülke arasında tekrar bir sulh sağlanmış ve taraflar eski anlaşmaları yeniden aralarında kabul etmişlerdir. Böyle bir karar her iki tarafa da nefes aldırılmış ve zaman kazandırmıştır. Çünkü iki tarafın ordusu da ciddi kayıplar vermiş, üstelik ordularda baş gösteren disiplinsizlik ve isteksizliklerin de önüne geçilmiştir. Bu barış her ne kadar kalıcı olmasa da bölgede sükunet ve istikrarı bir süre için sağlamaya yardımcı olmuştur. Şah Cihan’ın hanlık ile yaptığı anlaşmaya uymuş ve tekrar istilaya hazırlanması birkaç yıl sürmüştür. Şah Cihan elçisi Şad Han’ı Belh’e göndermiştir. Elçi 29 Ekim 1639’da Mansur Hacı ile gelmiştir. Mansur Hacı hediyeler, imparatorun sevgi dolu bir mektubu ve hanlıkta satılması beklenen büyük miktarda mal ile dönmüştür. Şah Cihan mektubunda birlik ve beraberlik içerisinde hareket etmek istediğini bildirmiş ve dostane mesajlar iletmıştır. Ayrıca İmamkulu Han ve kardeşi Nadir Muhammed’den Horasan, Sistan ve batıdaki diğer bölgeleri ele geçirmek için yardım istemiştir. Bu sırada Safevîlerin genel vaziyeti çok iyi değildir. Aralık 1638’de Bağdad’ı Osmanlılara kaybetmişler ve bu kayıp, 1639 Mayıs’ında İran-Osmanlı anlaşmasıyla doğrulanmıştır³⁹⁹. Bu durum İran’a karşı ittifak oluşturmak için beklenen bir fırsatı doğurmuştur.

³⁹⁶ Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hânî*, s.153.

³⁹⁷ Burton, *a.g.e.*, s.197.

³⁹⁸ Burton, *a.g.e.*, s.198..

³⁹⁹ Kasr-ı Şirin Antlaşması 17 Mayıs 1639 yılında Osmanlı ve İran sınırını belirleyen bir antlaşma olmuştur. Mustafa Naima, *Tarih-i Naima*, C.II, s.926-927.

Şah Cihan, hanların yardımını ummuş ancak onlar yardım etmek istememişlerdir. İmamkulu Han, Elçi Şad Han'ın, hanlığa getirdiği köleleri gümüş ve altın eşyaları satmasına izin vermiş olsa da Horasan'a saldırmak için hiçbir eğilimde bulunmamıştır. Bununla birlikte her iki kardeş de, Şah Cihan ile yeni kurulan dostluklarını güçlendirmek için Babür sarayına elçilerini göndermiştir. Bu görev için İmamkulu Han daha önce 1623'te eski hükümdar Cihangir'e gönderilen yetenekli ve deneyimli bir görevli olan Özbek Hoca'yı seçmiştir. Elçi Özbek Hoca 1640 yılının Nisan ayında imparatorun sarayına gelmiş, maiyeti ile ve sıcak bir şekilde karşılanmış ve kaldığı süre boyunca iyi muamele görmüştür. Özbek Hoca'ya sunulan armağanların değeri ve çeşitliliği çok büyük olmuştur⁴⁰⁰.

Özbek Hoca Babür sarayında sadece dört ay tutulmuş bu süre zarfında Şah Cihan'ı dört kez görmüştür. 19 Ağustos 1640'ta Babür sarayından ayrılıp Belh'e vardığında, hanların Şah Cihan ile ilişkilerin geleceğine yönelik iyimser olmadıklarını görmüştür. İmamkulu ve kardeşi imparatorun samimiyetine güvenmemekteydiler.⁴⁰¹

Nitekim Herat valisi ile iki büyük Babürlü görevlisi arasında birkaç mektup geliş gidişi olmuştur⁴⁰². Bu mektuplarda Safevîler ve Babürlülerin Hanlığa karşı ortak eylem fikrinden defalarca bahsettikleri haberini almışlardır. Şah Cihan oğluyla birlikte Kabil'e yürümeyi ve daha sonra oğlunu Bedahşan'ın fethi için göndermeyi planlamıştır. Bu mektuplar aslında hanların dikkatini çekmiş olsa bile, imparator'un planları Özbek Hoca'nın Babürlü sarayında kaldığı süre boyunca onlar tarafından tahmin edilmiştir. İlk önce 1640 yılının sonlarında Şah Cihan'ın en küçük oğlu Murad Bahşi'nin bir orduyla güneybatı bölgesine gittiği öğrenilmiştir⁴⁰³. Hanlar hemen harekete geçip Yalangtuş Bey'i bölgeye göndermişlerdir. Sonra, 1640 sonbaharında büyük bir savaş başlamadan sona ermiştir. 1640-1641 yıllarında karşılıklı olarak elçiler gidip gelmiştir. Babür sarayına hanlıktan gelen elçiler memnuniyetle karşılanmıştır. Buhara'dan Babür sarayına 23 Mart 1641'de gönderilen elçi ise Bagavul İbrahim olmuştur⁴⁰⁴.

Şah Cihan'ın Buhara'ya gönderdiği elçi ise Cihangir döneminde, Babürlü-Buhara ilişkilerini geliştiren Mir Birkah olmuştur. 1641'in başlarında Belh'e gelmiş ve

⁴⁰⁰ Şah Cihan, İmamkulu adına 87 at, 100 deve, 9 şahin ve 9 Kalmuk köle, bir mücevher, iki mücevherli hançer, bir inci ve zümrüt mücevherle süslenmiş iki Iraklı at, 60 bin rupi, bir altın kabzası olan kılıç, bir fil vermiştir. Küpeli, a.g.t., s.173.

⁴⁰¹ Muhammed Yusuf Münşi, *Tezkire-yi Mukim Hânî*, s. Burton, a.g.e.,s.201

⁴⁰² İskender Bey Münşi, *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, C. III (1-2-3. Kısımlar), s.204

⁴⁰³ Burton, a.g.e., s.199.

⁴⁰⁴ Burton, a.g.e.,s.200.

yaklaşık Haziran'a kadar orada kalmıştır. Bu süre elçi için İmamkulu'nun görme yetisini kaybettiği zamana denk geldiği gibi hanlıkta ortaya çıkan zorluklara tanık olacak kadar da uzun olmuştur. Hanlık elçileri Babür sarayında ağırlandırken, hanlar hem hanlık içinde hem de dışında birçok sıkıntı ile mücadele etmek zorunda kalmışlardır⁴⁰⁵.

Bu sıkıntılardan birisi 1640 baharında Kırgızlar'ın Kulab bölgesine saldırması ve bölgeyi iki ay boyunca kuşatmış olmalarıdır. Bir başka problem ise aynı yılın sonuna doğru Buhara Hanlığı'nda yaşanan sert kış olmuştur. Bu durum hanlık halkının açlık çekmesine ve çeşitli hastalıklar sonucu büyük oranda kayıplar vermesine neden olmuştur. Dolayısıyla iç isyanlar baş göstermiştir. Bu isyanları tetikleyen etkenlerden biri de Şah Cihan'ın oğlu Murad Bahşi'nin casuslarının teşvikidir. Bu casusların provakasyonları ile Bedahşan'da büyük bir isyan çıkmıştır. Tüm bunların yanı sıra hanlık dışında, Kalmuklar, Moskova'ya giden ticaret yolunu kesmişler özellikle tüccarlara yönelik ciddi saldırılar düzenlemişlerdir. Buhara-Moskova ticaret yolunu tehlikeye sokan bu eylemler üzerine Nadir Muhammed, Çar Mihail Romanov'a onlara karşı ortak askeri harekât öneren bir mektup yazmıştır⁴⁰⁶.

6.3. NADİR MUHAMMED'İN YÖNETİME GELMESİ

İmamkulu Han'ın saltanatının son yılları hanlık içinde ve dışındaki sorunları çözmekle geçmiştir. 1641 yılına gelindiğinde İmamkulu Han'ın sağlık durumu kötüye gitmeye başlamıştır. Bu durum onun daha fazla yönetimde kalamayacağını göstermiştir. Astrahanî Hanedanında taht daima mücadele yoluyla ele geçirilirken İmamkulu Han ilk kez gerçekleştirdiği icraat ile tahttan feragat etmiştir. Böylece kendi isteği ile saltanat makamını kardeşi Nadir Muhammed'e bırakmıştır⁴⁰⁷. Yegane oğlu İskender'in kaybının ardından bu makama en uygun aday kardeşi Nadir Muhammed olmuştur. İmamkulu Han, ağır göz iltihabının bir sonucu olarak görme yetisini kaybetmiş ve kör bir hükümdar İslam yasalarına göre hükmetmeye uygun olmadığından, kardeşinin lehine iktidarı devretmeye etmeye karar vermiştir⁴⁰⁸.

⁴⁰⁵ Oruç, a.g.t., s. 80.

⁴⁰⁶ Muhamed Yusuf Münşî, *Mukim-Hanskaya İstoria*, s.90-92.

⁴⁰⁷ Hocam Kulu Belhi, *Tarih-i Kıpçak Hânî*, vr.271b.

⁴⁰⁸ *İmamkulu Han'ın gözleri(alemin körişi) nuridan mahrum bolgan, Nadir Muhammed Han üzenğising ayı Belhden çıkıp Hisar vilayeti tumun yulaldı Mezkur vilayetining hakimi Devlet Biy İstikbal geçikdi ve kalamı unge hediye kıldı Hasanbek Rafi üz tabiden kuyudegi rubaiyi icad kıldı: Ey Şah Keftingge asman kalası tuşdı, Sening Bahting asmandan hem ziyada boldı, Devlet Bey Kaladaumid bilen utirgen idi, Kelgenigin işitdiyi(kaladan) teşkeri çıkdı (Şah, göğün kalesi(kutsal kale) avucuna düştü Senin mutluluğun gökten büyüktü Devlet Biy kalesinde umutla oturuyordu Geldiğini duyduğunda(Devlet*

Han'ın bu kararı halk arasında rağbet görmemiş ve olumlu karşılanmamıştır. İmamkulu Han bu kararını önce beylerini ve sultanlarını topladığı bir mecliste beyan etmiştir. Tahtı kardeşi Nadir Muhammed'e devretmek istediğini açıklamıştır⁴⁰⁹. Beyler İmamkulu Han'ın kendilerine serbestlik tanıyan politikasından oldukça memnun olduklarından İmamkulu Han'ın kör olmasının saltanatına engel olmayacağı konusunda ısrar etmişlerdir. Kardeşini Belh vilayetinden çağıran İmamkulu Han Cuma günü Buhara Cami'ne namaz kılmaya gitmişlerdir. İmam hutbede İmamkulu Han'ın adını zikredeceği sırada ona hutbeyi kardeşi adına okumasını buyurmuştur⁴¹⁰.

Devir gerçekleşmeden birkaç ay önce iletişim içinde olduğu birçok hükümdar tarafından ise büyük ilgi görmüştür. İmamkulu'nun son demlerinde Babür hükümdarı Şah Cihan ile olan ilişkileri yolunda gitmiş birkaç kez elçilikler karşılıklı gidip gelmiştir. Ancak diğer bir büyük Sünni hükümdar olan Osmanlı Sultanı ile temasına dair henüz bir belge tespit edilememiştir. Bunun için iki sebep vardı. İlk olarak, yeni Osmanlı hükümdarı Sultan İbrahim dış ilişkiler gibi meselelerle ilgilenmemiş vaktini ruhsal sorunlarını çözmeye ayırmıştır⁴¹¹. Osmanlılar artık Safevîler'e doğudan saldıracak bir müttefike ihtiyaç duymamıştır. Bunun sebebi merhum IV. Murad'ın Bağdad'ı fethini müteakip barış antlaşması ile devletin güvenliğini sağlamış olmasıdır. IV. Murat döneminde Girit adasına sığınan Malta ve Floransa korsanları Osmanlı ticaret gemilerine saldırmış ve Akdeniz'in güvenliği için Girit hâkimiyeti önemli hale gelmiştir. Venedik'in Avlonya'ya saldırması Osmanlı için gereken fırsatı yaratsa da IV. Murad'ın Bağdad Seferi'ne çıkması Girit Seferi'ni ertelemiştir. Sultan İbrahim Dönemi'nde Girit sorunu devam etmiş olup Osmanlı'nın dış politikada esas sorununu oluşturmuştur. Bu dönem iç kargaşanın yanı sıra Girit meselesinin yaşandığı yoğun bir dönemdir. Girit Sorunu Venediklilerle uzun soluklu bir savaşın başlamasına yol açtığından Sultan İbrahim'in doğudaki gelişmelerle ilgilenememiştir⁴¹².

Biyy), kaleden dışarı çıktı. Bkz. Hoca Semender Tirmizi, Destru'l-Muluk, s.56. Muhammed Yusuf Münşî, Tezkire-yi Mukim Hânî, s.154.

⁴⁰⁹ Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hani(Şibanlılar Astrahanlılar)*, s.62 Ziyo, a.g.e., s.263.

⁴¹⁰ Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hânî*, s. 155.

⁴¹¹ Sultan İbrahim Osmanlı Devleti'ndeki Kafes sistemi sebebiyle akli dengesinde bozukluk yaşamış, 1640 yılında tahta geçmesiyle sosyal düzensizlikler ve iç karışıklıklar öncesinden daha da artmış biçimde yine devlet hayatını sekteye uğratmıştır. Bkz. Mustafa Akdağ, *XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi*, s.222. Bu dönem iç kargaşanın yanı sıra Girit Savaşı'nın yoğun olduğu bir dönemdir.

⁴¹² Girit Osmanlı için Akdeniz hakimiyeti açısından önemli bir bölge idi. Sefer Sultan İbrahim döneminde 1645 tarihinde başlamıştır. Ancak beklenenden daha uzun süren bu seferin maddi ve insani kayıpları Osmanlı Devleti açısından sarsıcı olmuştur. Hasan Ali Cengiz, "Osmanlı Kaynaklarında Girit Seferi", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Dergisi*, C.9, S.17, 2019, s.107.

Bu son dönemde Buhara Hanlığı ile Harezmi arasındaki ilişkiler de olumlu seyretnemiştir. Harezmi hükümdarı Ebülğazi(1643-1663)⁴¹³ hanlık için potansiyel bir tehlike oluşturmuştur. Buhara tüccarlarının Moskova'ya geçişini engelleyerek hanlığın uluslararası ticaretini durdurmuştur. Ebülğazi'nin kardeşi İsfendiyyar⁴¹⁴, İmamkulu'na ve Nadir Muhammed'e karşı iyi ilişkiler tesis etmek istemiştir. Bu yüzden, Mart ve Ağustos 1641'de Moskova'ya iki elçisi Nazar Malik ve Emin Bahadır'u göndermiştir. Hazar'a giden ticaret yolu hala güvensiz olduğundan bunu Moskova Çarı'na bildirmiştir. Aslında İsfendiyyar gelecekteki Buhara-Moskova ilişkileri üzerindeki kontrolü ele geçirme niyeti taşımıştır. Çar-ı Buhara bağlantısından tamamen vazgeçirmek ya da Buhara ticaretinden gelecek kârdan büyük bir pay almak için ikna etmek istemiştir⁴¹⁵.

Bu arada Çar Mihail ise Buhara'ya elçi göndermeye karar vermiştir. Hohlov'un 1621'de yaşadığı zorluklardan dolayı Buhara sarayına elçi göndermek konusunda isteksiz olsa da İmamkulu'nun son yıllarında hanlık hakkındaki gelişmelere dair bilgi toplamak gereksinimi hissetmektedir. Dahası Moskova-Buhara ticaretinin son yıllarda sekteye uğramasından da büyük rahatsızlık duymuştur. Hanlıkla ticarete yaşanan son kesintilerin dış kaynaklı sebeplerinin de araştırılmasını istemiştir. Çünkü bu olumsuz gelişmeler hazineyi kötü yönde etkilemiştir. Bu nedenle, İmamkulu ile dostça ilişkileri yeniden tesis etmek için ideal bir zaman olduğunu düşünmüştür.⁴¹⁶ İran hükümdarı Şah Abbas'ın vefatı ile Buhara'ya İran üzerinden herhangi bir sefer beklenmemektedir⁴¹⁷.

Ayrıca Rus vatandaşlarının Buhara köle pazarındaki durumundan endişe etmiştir⁴¹⁸. Bununla birlikte hanlığın askeri potansiyeli ve İmamkulu Han'ın gelecekteki niyetleri hakkında da endişelenmiştir. Elçisi Anisim Gribov'a, görevinin hanlıktaki Moskova kölelerinin serbest bırakılmasını sağlamak olduğunu söylemiştir. Gribov, hem İsfendiyyar Han'a hem de İmamkulu'na bu esirlerin serbest bırakılmasının, çarın

⁴¹³ Muhammed Yusuf Münşi, *Tezkire-yi Mukim Hânî*, s. 172. Esasen Ebülğazi ve kardeşi Şerif Muhammed Sultan İsfendiyyar Han'ın tahta oturmasının ardından İmamkulu Han'dan izin alarak Ürgenç'e gelmişlerdir. Başlangıçta Buhara Hanlığı'na sığınan Ebülğazi, İsfendiyyar Han'ın ölümü ile tahta geçmiş, İmamkulu Han'ın yönetiminden sonra Abdülaziz döneminde hanlığa karşı Subhankulu lehine saldırı düzenlemiştir. Ebülğazi Bahadır, *Şecere-yi Türk*, mesul muharrir ve sözbaşı müellifi B.A. Ahmedov, Çulpan, Taşkent, 1992, s.169. Gündoğdu, a.g.t., s.166.

⁴¹⁴ İsfendiyyar, 1623 yılında kardeşlerini cezalandırıp Harezmi ülkesinin tahtına oturmuş ve hanlık tahtına oturmasında desteğini gördüğü Türkmenleri yanına alarak Özbeklere karşı düşmanca bir siyaset izlemeye başlamıştır. Abdullah Gündoğdu, a.g.t., s.147-148.

⁴¹⁵ Burton, a.g.e., s.204.

⁴¹⁶ Burton, a.g.e., s.204.

⁴¹⁷ İskender Bey Münşi, *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, C. III (1-2-3. Kısımlar), s.205.

⁴¹⁸ B.A.Ahmedov, *Gosudarstvo Koçevih Uzbekov*, Nauka, Moskva, 1965, s.85.

sevgisini güvence altına alacağını söylemiştir. Bu esirler için nasıl yeterli taşıma sağlanabileceği konusunda ayrıntılı talimatlar vereceğini açıklamıştır. Elçiden Buhara ordusunun gücü, hanlığın Harezmi ile olan ilişkileri ve her şeyden önce Buhara-Osmanlı ilişkileri hakkında mümkün olduğunca fazla bilgi edinmesi istenmiştir. Çar Mihail bu sırada olası bir Osmanlı saldırısından korkmaktaydı. Azak'ın Kazaklar tarafından ele geçirilmesi ve alıkonulmasından korktuğu için Buhara'nın Osmanlı'yı Moskova'ya karşı desteklememesini istemiştir. Anisim Gribov, bu görev için dikkatlice seçilmiş yetenekli biriydi. Daha önce Orta Asya'da bulunduğu için yerel dilleri biliyordu ve çarın bilmek istediklerini ona sağlayabilecekti. Kendisi bir tüccardı ve hanlığın ticaret potansiyelini araştırmakta hiç zorlanmamıştı. Gribov, 1641 baharında görevine başladığında, Buhara yönetimi İran ile barış içerisindeydi. Her ne kadar Yalangtuş Bey 1641 Şubat'ında Horasan'a yapılan sefer için bir ordu toplamışsa da, bu sefer emirin Bedahşan ve Taşkent'deki yerel isyanları bastırmak içindi. Bu arada Kalmukların Buhara'ya karşı saldırı politikası değişmiş ve hanlığa baskın yapmak yerine, 1641'de Çin ile ticari ilişkilerini geliştirmek istemişlerdir⁴¹⁹. İmamkulu Han'ın hanlıktaki son yıllarında dış gelişmelerde genel vaziyet bu şekilde olmuştur.

Ancak hanlığın iç krizine geri dönüldüğünde, birçok sorunun olduğunu görmek mümkündür. İmamkulu belki de bu olumsuzluklar neticesinde tahtan çekilmek zorunda kalmış, sağlığının kötü gitmesi de aradığı gerekçe olmuştur⁴²⁰. 1641 Haziran'ının sonunda İran hükümdarı Şah Safi, İmamkulu Han'ın Merv'e gittiği ve hanlığı terk edip tahtan çekildiği konusunda bilgilendirilmiştir. Buharalı emir ve beyler İmamkulu'nun tahttan çekilmesine olumlu bakmamışlardır. Çünkü İmamkulu Han onların diledikleri gibi hareket etmesine imkan sağlamış ve ekonomik nüfuzlarını genişletmiştir. Kendi bölgelerini istedikleri gibi yönetmelerine izin vermiştir⁴²¹.

Buhara'nın soyluları ve emirleri tarımı geliştirmek ve Maveraünnehir'in gelirini arttırmak için vergilerin ödenmesinde ısrar edilmesinden müzdarip idiler. Bu durum onların bazı ayrıcalıklarını ortadan kaldırıyordu. Kendi çıkarları için han danışmanlarının çoğu İmamkulu'nun tahta kalmasını istemişlerdir. Çünkü onun politikası ve vergisiz toprak ihsanları, ülkeyi yoksullaştırırken onları zenginleştiriyordu. Ülke de yaşanan devalüasyon gittikçe gümüş içeriği azalan yeni sikkelerden kaynaklanıyordu. Memurların ve askerlerin maaşlarını ödemek için kullanılan bu

⁴¹⁹ Burton, a.g.e., s.206.

⁴²⁰ Muhammed Talib, *Matlabu't Talibîn*, s.211.

⁴²¹ Mukminova, "The Janids", s.47.

madeni paralar genellikle piyasada reddedilmiştir. Yalnızca vergi amaçlı kullanılmıştır⁴²².

Emirler, İmamkulu'yu tahttan feragat etmemesi için ikna etmeye çalışmışlardır. Görme kaybının sorun olmayacağını, bilgeliğini engellemeyeceğini, devlet işlerini idare etmeye devam edebileceğini ve ona bu konuda memnuniyetle yardımcı olacaklarını söylemişlerdir. Bununla yetinmeyip kendisi hala hayatta iken kardeşi Nadir Muhammed'e hizmet etmeyi reddedeceklerini ve Nadir Muhammed tahta geçmekte ısrar ederse ülkenin ikiye bölüneceği konusunda uyarıda bulunmuşlardır. İmamkulu bu şartlarda acele etmemeye karar vermiştir ve Nadir Muhammed'in Belh'te kalmasını emretmiştir. Hanlıktaki durum, 1641 yazında görüldüğü gibi ciddi bir şekilde kötüleşmiştir. Tabibler şifa bulamamıştır. İmamkulu görme yetisini kaybettiğinde Yalangtuş Bey Taşkent'ten Buhara'ya gitmiştir. Bunu duyunca Nadir Muhammed, Buhara'ya bir elçi göndermeyi düşünmüş, ancak daha sonra oraya kendisi gitmeye karar vermiştir. Nadir Muhammed'in kararını aniden değiştiren ve onu endişelendiren gelişme Buhara'ya giden Yalangtuş Bey'in kendi iktidarını ilan edebileceği ihtimalidir. Çünkü Yalangtuş Bey'in hanlıktaki en zengin ve en güçlü emirlerden biri olduğundan İmamkulu Han'ın saltanatı boyunca iktidarı ele geçirecek kadar nüfuz alanı oluşturmuştur⁴²³.

O sırada Nadir Muhammed'in bazı düşmanları Sufi Sultan'ın taht için daha uygun bir aday olduğunu iddia etmişlerdir. Sufi Sultan uzaktan İmamkulu ile akraba olan biridir. Safevî hükümdarı Şah Safi 7 Eylül'de Buharalı Emirlerin Sufi Sultan'ı tahta geçirdiğini öğrenince, Rüstem Muhammed adına harekete geçmeye karar vermiştir. Bir ay sonra, Rüstem Muhammed önderliğinde ordunun toplanmasını ve Horasan'a bir keşif seferi hazırlanmasını emretmiştir⁴²⁴.

Bu arada Yalangtuş Bey, Nadir Muhammed'i desteklemeye karar vermiştir. Onu Buhara'ya acele bir şekilde çağırmıştır. İmamkulu'nun da kararı netleşmiştir. Emirlerini kardeşi Nadir Muhammed'i bir sonraki yönetici olarak kabul etmeye zorlamıştır. Böylece Semerkand'a gitmiş ve kardeşinden mümkün olan en kısa sürede kendisine katılmasını istemiştir. Bu devir işlemi gerçekleşmeden önce Hoca Ahrar'ın mezarında kardeşi ile beraber dua etmek istemiştir. Nadir Muhammed'in Semerkand'a Hisar

⁴²² Davidovic, *a.g.e.*, s.238.

⁴²³ Muhammed Talib, *Matlabu't-Talibîn*, s.260.

⁴²⁴ Burton, *a.g.e.*, s.208.

üzerinden gitmesi özellikle tavsiye edilmiştir. Şehrisebz üzerinden Semerkand'a giden Nadir Muhammed önce Hicaz için yola çıkmak üzere olan İmamkulu'dan aldığı mektupla kendisini acele etmeye çağıran mesajlarından cesaretlenmiştir⁴²⁵. İmamkulu Han hac ziyareti için yola çıkmıştır. İmamkulu Han Hac vazifesi için yolculuğunu tamamlamış ve ömrünün kalan yıllarını burada geçirmiştir. Hacı kabileleri Arafat'ta toplandığı bir gün İmamkulu Han vefat etmiş ve cenaze namazı kabile tarafından kılınmıştır⁴²⁶. İmamkulu Han Bâki mezarlığına defnedilmiştir⁴²⁷.

Nadir Muhammed Han nihai olarak iktidarı kardeşi İmamkulu Han'dan devralarak hanlık tahtına oturmuştur(1642)⁴²⁸. Safevî ve Babürlü hükümdarları, Kazak Sultanları Nadir Muhammed'e elçiler göndermiş dostluk ve birlik mesajlarını iletmişlerdir⁴²⁹. Nadir Muhammed Han tahta çıktığında cömert davranmış ve Belh vilayetinde hüküm sürdüğü dönemde sahip olduğu malların çoğunu insanlara bağışlamıştır⁴³⁰. Nadir Muhammed iki sene boyunca çeşitli hediyelerle halk ve beyleri itaat altına almak istemiştir. Bu duruma iki buçuk yıl katlanmışlar ve sonrasında Kazak baskınlarını bahane ederek Nadir Muhammed'in oğlu Abdülaziz'i tahta oturtmak istemişlerdir. Oğullarının muhalefeti ile karşılaşan Nadir Muhammed bu süre zarfında Şah Cihan'a bir mektup yazarak yardım istemiştir⁴³¹. Bu sırada Harezmi'den de güzel bir haber gelmiş İsfendiyar Han'ın(1623-1643) ölümünden sonra onun oğulları atalarının vasiyetine göre Ürgenç'te Nadir Muhammed Han adına hutbe okutmuşlardır⁴³². Tahta geçer geçmez oğulları ve akrabaları arasında toprak taksimini gerçekleştiren Nadir Muhammed Han oldukça cömert davranmıştır. Ancak buna rağmen beyler ve emirler arasında kendisine taraftar bulamamıştır⁴³³. Kaynaklarda seyyid kimliği ile öne çıkan

⁴²⁵ Hocam Kulu Belhi, *Tarih-i Kıpçak Hânî*, vr..274b.. Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hânî*, s.154.Cenab-ı İmamkulu Han ukesi Cenab-ı Nadir Muhammed Hannı Belh vilayetiden çıkarıp, öz istegi ve rağbeti bilen hutbe ve tengeni ukesining namığa kılıb, özi Beytullhaga atlandı. Muhammed Talib, *Matlabu't-Talibîn*, s.211.

⁴²⁶ Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hânî*, s.157. İmamkulu Han Mekke'ye İran üzerinden gitmiştir. İran'a geldiği sırada burada bir portresini yaptırmıştır ve bu portre bugün Moskova'daki Doğu Halkları müzesinde bulunmaktadır. Mukminova "The Janids" s.47. Muhammed Talib, *Matlabu't-Talibîn*, s.210.

⁴²⁷ Cennetü'l Bâki Medine'deki Müslümanların ilk mezarlığıdır. Mescid-i Nebevi yakınındadır. Mustafa Fayda "Cennetü'l Baki", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.7, İstanbul, 1993, s.387.

⁴²⁸ Alekseev, a.g.e., s.128.

⁴²⁹ Ziyo, a.g.e., s.264.

⁴³⁰ Muhammed Yusuf Münşî, Nadir Muhammed'in serveti hakkında altı yüz deve yükü kervan sekiz bin at, seksen bin koyun ve dört yüz sandık frenk kumaşı olduğunu aktarır. Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hani*, s.154.

⁴³¹ Hocam Kulu Belhi, *Tarih-i Kıpçak Hânî*, vr. 274a.

⁴³² Ziyo, a.g.e., s.265. Gündoğdu a.g.t., s.155.

⁴³³ Alpargu çalışmasında Nadir Muhammed Han'ın kibirli aç gözlü ve zalim olduğunu bu yüzden genel olarak hoşnutsuzluk yarattığını belirtmektedir. Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s.15.

Nadir Muhammed anne tarafından Hz. Peygamber'in ve İmam Rıza'nın akrabası olduğunu ifade etmektedir. Bu bakımdan diğer Turan hükümdarları arasında ayrılır. Onun bu mensubiyeti İran Şahları arasında da saygınlık kazanmasını sağlamıştır⁴³⁴.

Nadir Muhammed Han, Abdülaziz Sultan'a Semerkand, Hüsrev Sultan'a Bedeşan ve Kunduz, Behram Sultan'a Taşkent, Subhankulu Sultan'a Belh ve Kutluk, Muhammed Sultan'a Hisar, Abdurrahman Sultan'a Şibirgan ve Endehod, torunu Kasım Sultan'a Hisar, Yeğeni Muhammedyar Sultan'a Şehrisebz, Sufi Sultan'a Talikan'ı vermiştir⁴³⁵.

Nadir Muhammed Han oğullarının muhalefetini sebebiyle iktidardan feragat ederek abisi İmamkulu Han gibi hac vazifesini yerine getirmek üzere yola çıkmıştır. Hac vazifesini yerine getiremeden Simnan(İran) şehrinde vefat etmiştir. Naaşı Medine-i Münevvere-i Nebevi'ye götürülmüş ve Baki mezarlığında İmamkulu Han'ın yanına defnedilmiştir⁴³⁶.

⁴³⁴ Abdülmümin'in Meşhed muhasarası sırasında ele geçirilenler arasında İmam Rıza'nın soyundan gelen Şehr Banu Begüm isimli İranlı bir kadın ele geçirilmiştir. Bu kadını nikahına alan Din Muhammed'in ondan dünyaya gelen oğlu Nadir Muhammed Han'ın anne tarafından seyyidlik derecesine sahip olduğu beyan edilmiştir. Muhammed Yusuf Münşi, *Tezkire-yi Mukim Hânî*, s.164.

⁴³⁵ Ziyo, a.g.e., s.265. Bu çocuklardan yalnızca Abdülaziz ve Subhankulu hükümdar olabilmıştır. Alekseev, a.g.e., s.129.

⁴³⁶ Muhammed Yusuf Münşi, *Tezkire-yi Mukim Hânî*, s.169.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BUHARA HANLIĞI'NDA DEVLET TEŞKİLATI VE SOSYAL DÜZEN

1. HÂKİMİYET ANLAYIŞI

Konar-göçer bir yapıdan yerleşik yaşama geçen Özbekler mevcut Moğol gelenek ve göreneklere üzerine siyasi bir düzen tesis etmiştir⁴³⁷. Konar-göçer yaşam büyük ölçüde Şeybanî Muhammed Han ile sona ermiş ve teşkilatlı devlet yapısı Maverâünnehir'de yüzyıllar boyu yeni katmanlar eklenerek devam etmiştir⁴³⁸.

Buhara Özbek Hanlığı'nda hâkimiyeti elde etmek ancak Cengiz soyundan gelmekle mümkün olmuş ve meşruiyetin kaynağını Cengiz Han'a dayandırmak büyük ölçüde zorunlu kılınmıştır. Bu sebeple Şeybanî Hanedanı sona erdiğinde yönetime gelen yeni aile Astrahanî Hanedanı da bu soy dayanağı çerçevesinde kabul görebilmiştir. Yine de Cengiz soylu olmak zamanla tek başına meşruiyetin sağlanması için yeterli olmamıştır. Zira Astrahanî Hanedanının ilk hükümdarı seçilen Canî Bey'in tahttan feragat etmesi bunun en net göstergesidir. Abdülmümin Han'ın ölümünden sonra Buhara'da bir araya gelen emirler tahta Cengiz soylu Canî Bey'i oturtmak istemişler ancak o tahtın gerçek varisinin oğlu Din Muhammed olduğunu ifade etmiştir⁴³⁹. Çünkü Din Muhammed aynı zamanda Şeybanî Hanedanından İskender Han'ın torunu ve II. Abdullah Han'ın da yeğenidir. Böylece tahta çıkacak kişinin hem Cengiz hem de Ebulhayr ailesi ile akrabalık bağı bulunmasına özen gösterildiğini görmekteyiz. Bu akrabalık bağı ile tesis edilen taht hakkı, meşruiyeti sağlam temellere oturtmuştur. Ayrıca ilerde hâkimiyetinin kaynağı noktasında çıkabilecek herhangi bir engelin de önünü keserek kuvvetli bir dayanak oluşturmuştur. Bunun dışında Buhara Hanlığı'nda her dönem dini kaynaktan beslenen ve hâkimiyete etki eden unsurlar da meşruiyete temel olmuştur. Hanların Sünnî İslam'a sıkı sıkıya bağlı ve onun temsilcisi güçlü birer yönetici olmaları zorunluluğu vardır. Dinin hâkimiyet telakkisine etkisini yöneticilere verilen *Allah'ı Halifesi, Zamanın İmamı* gibi dini unvanlarda görmek mümkündür. İmamkulu Han adına basılan paralarda *El hakanü'l-adil vel melikü'l kamil Ebulgazi*

⁴³⁷ Amir Said Alimhan, *Buhara Hanlığının Hasreti Tarihi*, Fan Naşriyatı, Taşkent, 1991, s.2. Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s.31.

⁴³⁸ Mukminova, a.g.e., s.38. Ziyov, a.g.e., s.236

⁴³⁹ Muhammed Yusuf Münşî eserinde Canî Bey'in şu ifadesine yer verir: "Her ne kadar ben Cengiz soylu olsam da Buhara saltanatının mülküne Şeybanî padişahları ve sultanlarının soyuna bağlı olanlardan bir kimse layıktır". Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hani(Şibanlılar Astrahanlılar)*, s.46.

İmamkulu Han ifadesi de bu tezahürün bir yansımasıdır⁴⁴⁰. Hükümdarlar nezdinde Şiî İran karşısında önemli bir gücü temsil eden dini meşruiyet hâkimiyet anlayışının olmazsa olmazıdır. Bununla birlikte hâkimiyetin ana unsuru olan töreye bağlılık da esas kuraldır. Fakat zamanla dini kuralların törenin önüne geçtiği uygulamalar sıklıkla görülmüştür. Nikâh, miras ve yeme-içme konularında daha çok İslam hukukuna bağlı kalınmıştır. Hanlıkta siyasi, askeri ve sosyo-ekonomik konularda karar almak için toplanan meclise Kengeş/Kurultay adı verilmektedir. Aynı yapı meclis-i âlî ya da meşveret-i hanî olarak da ifade edilmekte ve bizzat han bu meclise başkanlık etmektedir. Özbek Sultanları, sivil-askeri rütbeliler ve dini grevliler bu mecliste yerini almaktadır⁴⁴¹.

Kengeş ülke için önem arz eden meselelerin görüşüldüğü bir danışma ve karar meclisidir. Savaş zamanı sefere çıkma kararının alındığı kurultay harp meclisi olarak görev yapmaktadır. Ayrıca kriz dönemlerinde yani tahta çıkacak olan kişiye karar verilmesi için de kengeş toplanmaktadır. Astrahanî Hanedanının ilk temsilcisi Canî Bey'in taht adayı olarak gösterilmesi Buhara emirlerinin toplandığı bir kurultayda mümkün olmuştur⁴⁴². Fethedilen toprakların han sülalesi arasında paylaştırılması da yine kurultayda gerçekleştirilmektedir. Hanın yanında mecliste bulunan sultanlar ülkenin genel siyaseti hakkında görüş bildirmek ve karar vermekle yükümlüdürler. Bu sultanlar, toprak paylaşımının getirdiği destekle kendi bölgelerinde tek idari güç haline geldikleri için “Han” sanını da kullanmışlardır⁴⁴³. Zamanla hakim oldukları bölgelerde kendi adlarına para bastırarak, diğer devlet yöneticilerine elçi gönderip onlardan elçi kabul etmişlerdir.

Hanlıkta veraset sisteminde babadan oğula baba-soylu bir geçiş zorunluluğu II. Abdullah Han'a kadar görülmemiştir. Ancak Astrahanî Hanedanı döneminde bu uygulama devam ettirilmemiştir. Din Muhammed'den sonra tahta kardeşleri Baki ve Vali Muhammed Hanlar çıkmışlar aynı şekilde gibi İmamkulu Han da tahtı kardeşi Nadir Muhammed'e bırakmıştır. Şeybanîler döneminde veraset sisteminde töre çerçevesinde hanedanın en yaşlı üyesinin han olması prensibi Astrahanî Hanedanı döneminde de uygulanmıştır. Hanedanın en yaşlı üyesi prensibine sadık kalınmakla birlikte çoğu zaman ekber olan han sembolik bir otorite olarak kalmış fiili olarak

⁴⁴⁰ E.A. Davidovich, E.V. Riveladze & S Moosvi, a.g.e, s.52.

⁴⁴¹ Baljuvoni, a.g.e., s.20.

⁴⁴² Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hani(Şibanlılar Astrahanlılar)*, s.46.

⁴⁴³ Alpargu, *Özbek Hanlıkları*, s.95.

yönetim güçlü bir hanedan üyesinin elinde olmuştur. Astrahanîler döneminde bu veraset sistemi sembolik olarak devam etmekle birlikte sembolik ve gerçek otorite kurumsal sisteme dönüşmüştür. XVII. yüzyılda Saltanat-ı suri (sembolik sultanlık) ve saltanat-ı manevi (gerçek sultanlık) şeklinde kurumsallaşmıştır. Örneğin Astrahanî Hanedanından Yar Muhammed saltanat-ı suri olarak kaynaklarda belirtilirken Din Muhammed Han ise saltanat-ı manevi olarak yer almıştır⁴⁴⁴. Din Muhammed'den sonra iktidara gelen kardeşi Baki Muhammed Han Buhara tahtına oturduğu zaman saltanat kurallarını düzenlemiştir. Bu durumu Muhammed Yusuf Münşî şöyle izah eder: *Baki Han zaferden sonra Buhara tarafına hareket etti. Saltanat kaideleri ve padişahlık sofrası onun zamanında koyuldu. Memleketin sahip olduğu kaleler, bentler, ordu kuralları ve halk onun uhdesinde yenilendi. Nitekim sonraki padişahlar memleket işlerinin usullerini adı geçen padişah'tan bilirlerdi. Onun saltanatı on dört yıl, ömrü elli sekiz yıl sürdü.*⁴⁴⁵

Şeybanî Han sülalesi ile başlayan yöneticinin alt soylar ile dengesi, bu soyların iktidara ortaklığı Taşkent, Buhara, Semerkand ve Belh gibi etkin bölgelerde özerk birimlerin oluşmasına yol açmıştır. Bihassa toprak tasarrufunun doğurduğu yerellik ve yerel düzeydeki kurumlar Özbek siyasasının merkezden taşraya doğru güç kazanmasına yol açmıştır. Zaman zaman yürürlüğe girmesi istenilen kanunlar ile şeriat arasında çelişki yaşandığında şeriatın baskın gelmesi, ulema ve şeyhlerin de iktidara ortak olmaya başlamasına neden olmuştur. Ebulhayr Han döneminde hâkimiyet hakkı fetihlere katılıp katılmamasına bakılmaksızın hanedanın tüm evlatlarına aitken Şeybanî Han döneminde hâkimiyet sadece alt soy ile sınırlandırılmıştır. Cuci soyundan gelen yönetici soylar ve bu soylar içinde yeni kollar ortaya çıkması hâkimiyetin yatay olarak yayıldığını göstermektedir⁴⁴⁶. Hâkimiyette ortaklık, ele geçirilen toprakların yönetici sülale ya da hanedanın bütün üyelerinin ortak mülkü olarak görülmesi ve paylaşımı esasına dayanmaktadır⁴⁴⁷. Buradaki toprak ekonomik kaynak olmasının yanı sıra statü ve egemen güç anlayışının da sınırlarını çizmesi bakımından önemlidir. Özbek sultanlar töre çerçevesinde hisse sahibi olmuş ve bağımsız merkezler oluşturmuşlardır. Hâkimiyetin paylaşımı noktasında güçlü kaynak töre olmuştur.

⁴⁴⁴ Bu sistemde daha genç ve yetenekli olan hanedan mensubu askeri ve idari görevleri üstlenirken yönetici ailenin en yaşlı üyesi veto hakkının yanı sıra hayati öneme sahip danışma rolünü elinde tutmaktadır. Bkz. Burton, “Who Were the First Astrakhanid”, s.482.

⁴⁴⁵ Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hânî*, s.126. Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hani(Şibanlılar Astrahanlılar)*, s.50.

⁴⁴⁶ Kılıç, a.g.t., s.172.

⁴⁴⁷ Ivanov, *Hozyaystvo Djuybarskih Şeyhov*, s.22-24.

Ayrıca hanın görev ve sorumlulukları da töre ile net bir biçimde çizilmiştir. Karakteristik olarak bir hükümdarda aranan ilk özellik akıl ve cesaret sahibi, cömert ve alicenap olmasıdır⁴⁴⁸. Yine, vizyon sahibi, dindar, azametli ve fütihat sahibi olmalıdır. Temel ideal halkın haklarını korumak, ülkede barış ve huzuru sağlamak ve geniş sınırlara ulaşmak, can ve mal güvenliğini sağlamaktır⁴⁴⁹. Hanın, kurultaya başkanlık etmek, sikke bastırmak, hutbe okutmak gibi temel göstergeleri vardır. Cülus sırasındaki merasim şu şekildedir; tüm vezirler, kadıü'l-kuddat ve müftiler darü's-saltanatta toplanıp, ak kalın bir keçe üzerine hanı oturturlardı. Müftüler kechenin dört köşesinden tutup hanı taşıyıp tahta çıkarırlardı. Başına tacını koyup, İslam bayrağını eline verirlerdi. Hükümdar Kuran-ı Kerimi anlına koyup şeriat yolundan ayrılmayacağını ve şer'î hükümlere riayet edeceğini bildirip ant içerdi⁴⁵⁰.

Bu dönemde Buhara, hanlığın başkenti olarak kalmıştır. Belh ise hanlığın ikinci merkezidir. Bir sonraki hükümdar yani tahtın varisi buraya yönetici olarak belirlenen kişi olmuştur. Siyasi hâkimiyet Maverâünnehir, Horasan ve Harezm gibi şehir hayatının güçlü olduğu bölgelerde başlamakta ve şehirlerin bittiği yerde Özbek politikası sona ermektedir⁴⁵¹. Buhara, Semerkand, Belh ve Taşkent, Astrahanî Hanedanının otoritesinin odak noktalarını oluşturmaktadır. Siyasi önemlerinden dolayı Buhara ve Semerkand, taht arzusu olan herkes için hayati öneme sahip şehirler olarak görülmüştür⁴⁵².

1.1. İDARÎ YAPI

Buhara Hanlığı'nda devletin idari olarak resmi dizilişi *Merkezî yöneticiler* ve merkezî yönetime bağlı *Mahallî Yöneticiler* olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Âlî dereceli görevliler siyasi askeri konularda kabul ettikleri kararları hanın tasdikine sunmaktadırlar⁴⁵³.

⁴⁴⁸ Hoca Semender Tirmizi, *Destur al- Muluk*, s.24-25.

⁴⁴⁹ Alekseev, a.g.e., s.140. Kandaharov, a.g.e., s. 43. Buhara hükümdarlarının halkına karşı vazifeleri olduğunu ifade eden Mevlana Muahmmmed Kadı, Müslüman ahaliye karşı bu görevlerin yerine getirilmesinin vacip olduğunu beyan eder. Mevcut konumundan mağrurlanıp fakir fukara tebaya yüz çevirmemesi gerektiğini söyler. Mevlana Muahmmmed Kadı, a.g.e., s.16. Memleketin iktisadi, hayati ve medeni meselelerine dair hükümlerin belgelendirildiği, mahkeme kayıtlarının tutulduğu, vezirlik makamının işlerinin görüşüldüğü hesap defterlerinin tutulduğu müesseseye divan denmektedir. Zayniddin Vosifiy, *Badoye'ul Vaqoye(Nadir Vakalar.)* Farsiden Tercimesi: Naim Narkulov, Gafur Gulam Namındağı Adabiyat ve San'at Naşriyatı, Taşkent 1979, s.208.

⁴⁵⁰ Baljuvoni, a.g.e., s.21.

⁴⁵¹ Kılıç, a.g.t., s.273.

⁴⁵² McChesney, *Waqf*, s.63.

⁴⁵³ Abdurahimova vd., a.g.e., s.32.

Hanlığın başlangıçtaki siyasi dizilişi şu şekildedir: Merkezî yönetimin başında bulunan ve merkezî yönetici unvanını taşıyan hana bağlı *askeri yöneticiler*, *saray görevlileri* ve *dini yöneticiler* olmak üzere üç asli gruba ayrılır. Askeri yönetici unvanları sırasıyla Noyan, Tugbegi, Tavaçi, Civaçi, Kutval, Daruga, Kurçibaşı, , Kadiasker, Kadımüftü ve Çuhrabaşı'dır⁴⁵⁴. Saray Görevlileri; Nakip, Atalık, Kökeltaş, Pervaneçi, Divanbegi, Müşrif, Hazineci ve Şigavul'dur.

Dini görevliler ise; Şeyhülislam, Kadıkelan, A'lam, İmamsadr, Müftü, Reis(Muhtesib) ve Müderris'dir⁴⁵⁵.

Askeri sınıftan olan Noyan, tümenin yani on bin kişinin kumandanı olup bu unvan çoğu zaman şehzade ve büyük emirlere verilir⁴⁵⁶. Tuğbegi tuğ taşıyıcısı, bayraktarların lideri anlamına gelen askeri bir unvandır.⁴⁵⁷ Astrahanîler döneminde orta dereceli bir makama karşılık gelir⁴⁵⁸. Tavaçi; hanlığa ait vilayet ve merkezlerden asker toplayarak karargâha getiren askeri unvanlı kişidir. Savaşa uygun alanı belirleme ve orduyu teftiş etme, savaş düzenine getirip fetihnamelerin ve zafernamelerin gerekli yerlere ulaştırılmasını sağlamaktan sorumludur⁴⁵⁹. Civaçi; Hanlığın silah ve teçhizat deposunun koruyuculuğunu yapan askeri rütbeli kişidir. Bu depoları korumakla birlikte esas vazifeleri deponun yönetimini ve düzenini sağlamaktır⁴⁶⁰. Kutval; kale komutanı manasına gelmektedir. Hem merkezde hem taşrada savunmadan sorumlu görevlidir⁴⁶¹. Astrahanîler döneminde askeri görevlerinin yanı sıra toplumsal ve siyasi yaşamda önemli roller üstlenmişlerdir⁴⁶². Daruga; şehir ve vilayet kalelerinin naibleridir. Vilayet ve kasabaları yöneten, şehir sakinlerinin sayısını kaydeden, vergi toplama ve posta dağıtımını kontrol eden şehir asayişinden soumlu askeri görevlidir⁴⁶³. Buhara

⁴⁵⁴ Zamanov, a.g.e., s. 176 Abdurahimova vd., a.g.e., s.32

⁴⁵⁵ Buljuvoni, a.g.e., s.25.Buhara'da ders veren müderris sayısının tahminen 800 olduğu belirtilmiştir. Ali dereceli müderrislere *İşan-ı Kadı'ül-Küddat*, *İşan-ı Reis Kelan*, *İşan-ı şeyhülislam*, *İşan-ı Ahun*, *İşan-ı Alam* ve *İşan-ı Müftüasker* denilmiştir. Buljuvoni, a.g.e., s.33

⁴⁵⁶ Zamanov, a.g.e., s.171. Abdurahimova vd., a.g.e., s.32.

⁴⁵⁷ Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam(Predpisaniya Fiska)*: Premi Dokemntatsii v Buhare XVIII v Faksimile Rukoposi Vvdenie, Perevod, Primeçaniya i Prilojeniya A. B. Vildanovoy İzdatelstvo Nauka Glavnaya Redakçiya Vostoçnoy Literaturi, Moskva 198, s..99

⁴⁵⁸ Ükten, a.g.e., s.166-167..

⁴⁵⁹ Hafız Taniş, *Şerefname-yi Şahi*, C.II. s.33.

⁴⁶⁰ Aynı zamanda askeri seferlerde alay komutanlığı yapmakla vazifeli kişilerdir. Zamanov, a.g.e., s.174. Semenov, a.g.e., s. 60.

⁴⁶¹ Zuhul Ölmez "Zubdet'ül- Âsâr Vekayinamesindeki Devlet Teşkilatı Terimleri", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C.59, S.2, 2019, S.389..Abdurahimova vd., a.g.e., s.24.Mir Muhammed Emin Buhari, *Ubeydullahname*, s.224.

⁴⁶² Hafız Taniş, *Şerefname-yi Şahi*, C.I. s..142.

⁴⁶³ Zuhul Ölmez, a.g.m., s.393. Abdurahimova vd., a.g.e., s.24. Zamanov, a.g.e., s.168.Bu makamın Safevîlerde de mevcut olduğu bilinmektedir. Örneğin Vali Muhammed İmamkulu Han ile giriştiği mücadeleyi kaybedince İran ülkesine sığındığı vakit onu Meşhed darugası Şah Nazar Han Tevekkül

Hanlığı'nda darugaların maaşı için halktan ayrı bir vergi toplanmış ve bu vergiye *darugalık* denmiştir⁴⁶⁴.

Kurçibaşı; silah taşıyan asker manasına gelir. İşlenmemiş barutun ve kurşunun korunmasından sorumludur⁴⁶⁵. Çuhrabaşı; hanın yakın muhafızı olan özel birliğe verilen isimdir. Kadıasker; askeri davalara bakan orduda adaletten sorumlu en üst makamdır. Kadımuftü; hükümdarın seferleri sırasında askeri davalara bakan hukuki kararları veren kişidir⁴⁶⁶.

Müşrif; han tarafından itibarlı ve imtiyazlı kişilere tahsis edilen bir makam olup saraydaki hesap işlerinden sorumlu görevliyi ifade eder⁴⁶⁷. Hazineci, saraydaki hazineden sorumlu kişidir. Son olarak Şigavul hanlıktaki yabancı elçi ve misafirleri ağırlayan kişidir⁴⁶⁸.

Dini görevliler içerisinde ilk sırada yer alan Şeyhülislam memleketteki tüm Müslümanlardan sorumlu baş kişidir. Kadıkelan; şehir ve vileyetlerdeki divana nezaret eden memleket kadısıdır. A'lam; Fıkıh ve İslam kanunlarını kabul kılan ve hükümdara teslim eden kişidir. İmamsadr; seyidler arasında yetişen şeyhler olup en mühim vazifelerinden birisi vakıfların kontrolünü sağlamaktır⁴⁶⁹. Müftü; Müslüman âlimlerin başıdır. Muhtesip diğer adıyla Reis; çarşı pazarda terazi ve narh ölçüsünden sorumludur. Son olarak Müderris; âlimlerin yetiştirildiği mektepde ders veren öğretmendir⁴⁷⁰.

Mahallî Yöneticiler, vilayet hâkimleri olup yönetici diziliminde yer alırlar ve esas vazifeleri ahaliden vergi toplayıp, İslam kanunlarının işleyişini denetlemektir.

misafir etmiştir. İskender Bey Münşî *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, C.II, s.609. Daruga terimi, "Türkistan'da bir rütbe ismi, hükümetten harman ve zahayir muhafızı, emlakdar, müşrif, öşr-ü haraç istifsan edici, gemehci, melah" şeklinde Şeyh Süleyman Efendi'nin sözlüğünde geçmektedir. Bkz.Şeyh Süleyman Efendi, *Çağatayca-Osmanlıca Sözlük*, Türk Dilleri Araştırmaları Yayınları, Tıpkı Basım, C. XIII, İstanbul, 2003, s.168.

⁴⁶⁴ Juvonmardiyev, *a.g.e.*, s.58.

⁴⁶⁵ Alekseev, *a.g.e.*, s.155. Zamanov, *a.g.e.*, s.63.

⁴⁶⁶ Abdurahimova vd., *a.g.e.*, s.24.

⁴⁶⁷ Astrahanîler döneminde bu unvanı taşıyan saray görevlisi askeri seferlerde de yer alarak seferlerde en önde caseret gösteren kişiler olmuşlardır. Komutanlara dağıtılan mükâfat ve ulufenin kaydını tutmuşlardır. Zamanov, *a.g.e.*, s.168. Şeybanîler Hanedanı dönemi askeri görevliler ve saray görevlilerinin maiyeti İmamkulu Han'ın yönetiminin başlarında da devam etmiş ancak ilerleyen dönemde değişikliğe uğramıştır. Saray görevlileri askeri görevler ihtiva eden sorumluluk alanlarını genişletmişlerdir. Bu anlamda karşımıza bürokraside beş önemli güçlü mevki çıkmaktadır. Bunlar Nakip, Atalık, Kökeltaş, Divanbegi ve Kökeltaş'tır. Bu görevliler ayrı bir başlık olarak ele alındığından bir sonraki bölümde aktarılacaktır.

⁴⁶⁸ Hükümdarın saraydaki hazinesinin tasarrufundan sorumlu olan bu kişi sefer sırasında hazineyi de korumakla görevlidir.

⁴⁶⁹ Aynı zamanda soyurgalların belgelenmesi ve kaydından da sorumludurlar. Abdurahimova vd., *a.g.e.*, s.24.

⁴⁷⁰ Abdurahimova vd., *a.g.e.*, s.24.

Vilayetler küçük idari birlikler olup tümen, kasaba ve mevzilere bölünüp yönetilmiştir⁴⁷¹. Dizilimi şu şekildedir: Mahallî Yönetici, Vilayet Hâkimi, Tümen Hâkimi, Kasaba Aksakalı ve Kışlak Aksakalı'dır. Vilayet Hâkimi; Bölükbaşı Yöneticisi ve Dini Yönetici olmak üzere ikiye ayrılır. Vergi toplama görevlisi, Tümen Hâkimi'ne bağlıdır. Mahallî düzende dini yönetici unvanları ise kadı, müftü ve reis'dir.⁴⁷²

Astrahanîler döneminde hanlığın başlangıçtaki askeri, siyasi ve dini teşrifatı büyük oranda değişmiştir. Bazı makamlar önemini kaybederken bazı makamlar ise hem askeri hem siyasi muhtevaya bürünmüştür. Yönetim yine merkezî ve mahallî olmak üzere ikiye ayrılırken askeri sınıf ve saray görevlileri birleşmiştir. Yani bazı saray görevlileri aynı zamandan askeri unvana da sahip olmuştur. Bu dönemde hem askeri hem bürokratik görevlilerin sıralanışı; Atalık, Kökeltaş, Divanbegi, Pervaneci, Nakip Müşrif, Hazineci, Şigavul olmuştur. Dini yönetimdeki değişim ise sırasıyla Hocalar, Şeyhülislam, Kadıkelan, Sadr, Alam, Müftü, Reis ve Müderris'dir⁴⁷³.

Mahallî yönetimin başında yine vilayet hakimi yer almış ve ona bağlı askeri ve dini yöneticiler varlığını devam ettirmiştir. Dini yöneticiler kadı, müftü ve reis olarak kalırken, Tümen hakimine bağlı olanlar vergi toplayıcıları ile Kışlak ve Kasaba Aksakalı olarak belirtilebilir⁴⁷⁴.

Görüldüğü üzere yönetim yapısında bürokratik sıralamada değişim gerçekleşmiş olup idari diziliş farklılaşmıştır. Şehirlerin idari sıralanışı ise; Semerkand, Karşi, Şehrisebz, Hisar, Belh, Tirmiz, Kermene, Karakol, Miyankal, Şaş, Türkistan, Fergana, Oratepe, Merv şeklindedir. Buhara⁴⁷⁵ salatanat makamı olup, Belh ise gelecekteki muktedirin yani hanlık adayının tayin edildiği vilayet olmuştur⁴⁷⁶. İçtimaî düzende sıralama ise; Âli tabaka, Umera, Ulema, Fuzela, Raiyat Kullar şeklindedir. Âli Tabaka hükümdarın yakınları, vezir-i vüzera ve saray görevlileridir. Umera; Asker-idari görevliler, sarkardarlar (alay komutanları), hakimler, beylerden oluşmaktadır. Ulema; Şeyhler, hocalar ve büyük din âlimlerini içine alır. Fuzela grubunda, âlim, şair ve

⁴⁷¹ Baljuvoni, *a.g.e.*, s.32.

⁴⁷² Malları müsadere etme ve ceza verme yetkileri vardır. Buljuvoni, *a.g.e.*, s.26.

⁴⁷³ Burada Şeyhülislamdan yukarda olan hocalar olarak Cuybarî hocalar ifade edilebilir. Sadr ise seyyid soyundan olmak zorundadır. Hafız Taniş Buhari, *Şerefname-yi Şahi*, C.II, s.193.

⁴⁷⁴ İmamkulu Han'ın iktidarının başlarında Tümen hakimine bağlı Kışlak Aksakalı taşrada sorumlu yönetici iken ilerleyen dönemlerde bu makama bağlı alt makam olarak Kasaba Aksakalı unvanıyla yeni bir görev alanı oluşturulmuştur. Abdurahimova vd., *a.g.e.*, s.32.

⁴⁷⁵ Bu şehir *Darul-hilafe* yani halifeliğin kapısı olarak geçmektedir. Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hani(Şibanlılar Astrahanlılar)*, s.49. Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hani*, s.126

⁴⁷⁶ Kubbetü'l -İslam ve Ümmü'i-Bilad olarak geçmektedir. Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hani(Şibanlılar Astrahanlılar)*, s.49, 81,87.

aydınlar yer alırken, Raiyat sınıfı vergi veren, mahsul işleyen ahali, çiftçi, zanaatkâr, esnaf ve dükkan sahipleridir. Kullar ise savaş sırasında esir olan kişileri ifade eder. Şeybanîler devrinden beri çoğunlukla köylerde çiftçilik ve tarım yapılırken merkezlerde tüccarlık ve zanaatkârlık yapılmıştır⁴⁷⁷.

Hanlıktaki toprak ve mülkler; Mülkü Sultanî, Mülkü Halis, Vakıf ve Kışlak olarak dörde ayrılmaktadır. Mülkü Sultanî; devlete ait yerlerdir. Mülkü Halis; şahsa tahsis edilen yerleri ihtiva eder. Vakıf; dini mahkemelere, medrese, mescit ve kabristanlara ayrılan yerlerdir. Kışlak ise cemiyetlere mülk kılınan bölgelerdir⁴⁷⁸.

Ticari tabaka esnaf ve tüccarlardan oluşmakla birlikte esnaf küçük ticari tayfayı, tüccar büyük ticari tayfayı oluşturur.40'dan fazla vergi türü olup bunlardan Hirac işlenen mahsülden alınan 1/5 miktarındaki vergidir. Zekat tüccardan alınan 1/40 oranında vergidir⁴⁷⁹.

Tegcay esnaftan alınan vergidir. Cizye ise gayrimüslüm tüccardan alınan 1/5 oranındaki vergidir. Astrahanîler devri Nadir Muhammed, Abdülaziz ve Subhankulu Hanlar döneminde mahalli güçler en tepeye yükselmiş özellikle dini grupların etkinliği gözle görülür halde artmıştır. Dolayısıyla dini argümanlar devletin kurumlarında ve halk nezdinde kabul görmüştür.

Subhankulu döneminde Hive Hanlığı ile olan mücadelede Zerafşan ve Kaşgaderya vahasına yağma akınları düzenlenmiş netice itibari ile iktisadi yaşam daha da kötüye gitmiştir. Vergiler artırılıp 7 yıllık vergiler toptan alınmaya başlanmıştır. Ubeydullah Han zamanında para ıslahı, mevcut siyasi-iktisadi hayatı daha da karmaşık bir hale getirmiştir⁴⁸⁰.

Astrahanîler devrinde saray görevlileri içerisinde en üst makam Atalık makamıdır. Bu dönemde Kuşbegi makamı önemini yitirmiş Mangıt Hanedanı döneminde ise vezir unvanına karşılık gelen bir unvan olmuştur⁴⁸¹. Vilayet hakimleri merkezi hakimiyete bağlı olup vergileri toplar, han hazinesine gönderir, hanın fermanına göre askeri seferlere katılırlardı. Askeri ve idari görevliler geniş haklara

⁴⁷⁷ Abdurahimova vd., *a.g.e.*, s.32.

⁴⁷⁸ Abdurahimova vd., *a.g.e.*, s.33. Alekseev, *a.g.e.*, s.138.

⁴⁷⁹ Juvanmardiev, *a.g.e.*, s.36.

⁴⁸⁰ Davidoviç. *a.g.e.*, s.92. Abdurahimova vd., *a.g.e.*, s.37.

⁴⁸¹ Ükten, *a.g.e.*, s.157. Mangıtlar döneminde bu makam tekrar güçlenmiş ve Danyal Bey döneminde mali işler dahil bir tüm yönetim bu makamın elinde toplanmıştır. Atalık makamının yerini almaya başlamıştır. Alekseev, *a.g.e.*, s.149.

sahiptiler. Onlarla birlikte din adamları aynı geniş haklara haizdirler. Cuybarî hocaların mevki bu sınıftan en üst olup esas dini mansıbdarlar onlar arasından tayin edilirdi⁴⁸².

Astrahanîler devrinde Buhara Hanlığı'nın sınırları gözle görülür derecede daralmıştır⁴⁸³. XVII. asır başları hanlığa tabi 6 vilayet şunlardı: Buhara, Semerkand, Segerec, Aratepe ve Guzar. İmamkulu Han döneminde Hisar, Taşkent, Türkistan, Fergana, Belh vilayetleri tekrar hâkimiyet altına alındı. Ama bu dönem Herat, Harezmi Buhara Hanlığı'ndan ayrılmıştı. Astrahanîler devrinde sosyal sınıflar Şeybanîler devri ile aynı şekilde isimlense de mevkilerinde değişiklik olmuştu. Resmî Âli sınıflar hesaplandığında han ve büyük saray görevlileri, geniş hallerde askeri ve idari mansıbdarlar, vilayet hakimleri ile hesaplanmaya mecbur olmuş, bu durum onların soysal statü değerini dengelemiştir. Cuybarî hocalar neslinin mevkileri giderek büyürken halk ağır vergiler yüzünden zora düşmüştür. Kölelerin statüsü aynı kalmış ancak saray hizmetçisi olan bazı kölelerin mevkisi yükselmiştir. Hanın ve büyük görevlilerin köleleri makam sahiplerinden olmuştur. Hanların şahsi muhafızları ise kölelerden ibarettir⁴⁸⁴.

Astrahanîler devrinde; Mülki Sultanî; han ve hanedanın şahsi malvarlığıyken, soyurgal, ikta, tanha; askeri ve idari görevlilerin mülkü kılınmıştır. Vakıflar ise; dini görevlilerin gelir kaynağı kabul edilmiştir. Bu devirde vergiler hazinenin yegâne gelir kaynağı olup vergi miktarları oldukça artmıştır⁴⁸⁵.

Bu dönemde dini görevliler memleketi yönetenlerden bile daha nüfuzlu hale gelmiştir. Bu durum kurumlar arasında bir dengesizlik oluşturmuş aynı zamanda sosyal bilimler ve fen bilimleri terkedilmiştir. Bir zamanlar fen ve medeniyet beşiği olan Maverâünnehir iktisadi ve medenî cihetten geri kalmıştır⁴⁸⁶. Her ne kadar 150'ye yakın medrese bu dönemde faaliyet gösterse de pozitif bilimlere dayalı eğitimin terk edildiği görülmektedir⁴⁸⁷. Bununla birlikte tıp ilmi o zamanın doğu dünyasına göre ilerdedir.

⁴⁸² Welsford, a.g.e., s.70. Abdurahimova vd., a.g.e.,s.35.

⁴⁸³ Ebulfeyz Han döneminde birbirinden bağımsız bölgeler oluşmuş ve Fergana Buhara Hanlığından kopmuştur. Belh ise zaman zaman bağımsız bir birim haline dönüşmüştür. Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s.17.

⁴⁸⁴ Ükten, a.g.e., s. 80.97.

⁴⁸⁵ Alekseev, a.g.e., s.138-139. Juvonmardiyev, a.g.e., s.51-65.

⁴⁸⁶ Timur döneminde matematik, astronomi, geometri alanlarında önemli âlimler yetişmiş ve önemli çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Ancak Astrahanî Hanedanının son yıllarına doğru medreselerde pozitif bilimlere gereken önem verimemiştir. Ziyö, a.g.e., s.274.Buhara sözünün manası ilim demek olup ekseri âlimler, fazıllar, hakimler ve edipler bu şehirden çıkmıştır. Sayyid Mansur Olimiy, Buxaro Turkiston Beshigi,Fars Tiliden Tarcima, Sözbaşı ve İzohlar Muellifi, Halim Torayev, Buhoro Nashriyoti, 2004, s. 20

⁴⁸⁷ Shodiyev, a.g.e. , s.76.

Subhankulu döneminde tıp bilimi veren medreseler ve hastahaneler faaliyet göstermiştir⁴⁸⁸.

1.2. BÜROKRASİDE BEŞ ÖNEMLİ MEVKİ

1.2.1. Nakip

Hükümdarların başarılarının ve başarısızlıklarının ardında siyasi, idari ve askeri kadronun varlığı çok önemlidir. Buhara Hanlığı'nın yönetim mekanizmasında en üst makamlardan birini teşkil eden Nakip'lik, Seyyid⁴⁸⁹ soyundan kişilerin gelebildiği ve idari, askeri diplomatik alanlarda yönetme yetkisine haiz kurumun adıdır. Derece olarak handan sonra protokolde en önemli kişidir. Öyle ki hanın çocukları ve hanın naibi bile protokolde ondan aşağıda oturmaktadır⁴⁹⁰. Hanın bulunduğu mevkinin sol tarafında seyyid olan nakipler yer almıştır. Barthold nakiplerin özellikle kadiaskerin yetkisi dışında kalan askeri ve sivil işlerin icraasından sorumlu olduklarını söyler. Onlar bu görevlerini emirin olmadığı zamanlarda yerine getirmektedirler⁴⁹¹.

Bu makam seyyid soyundan gelen kişilere verildiği için babadan oğla geçen bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır. Hanın buyurduğu çeşitli işlerden sorumlu olup askeri ve diplomatik görevlerde ihtiyaç duyulan her türlü mesaiyi yerine getirmişlerdir. Şeybanîler döneminde elçilik görevinden, askeri malzemenin taşınması ve korunmasına değin pek çok görevi üstlendikleri bilinmektedir⁴⁹².

Şeybanîler, Astrahanîler döneminde geniş yetkilere sahip olan Nakipler, Mangıtlar döneminde de bir süre geniş yetkilerini sürdürmüşler ve Emir Nasrullah dönemine kadar handan sonra en yetkili kişiler olmuşlardır. Emir Nasrullah döneminde ise büyük oranda yetkileri sınırlandırılmıştır⁴⁹³. Vali Muhammed Han döneminde Tursun Hoca Nakip, bu makamın önemli isimlerinden olmuştur⁴⁹⁴.

⁴⁸⁸ Ziyo, a.g.e., s.

⁴⁸⁹ Hz. Muhammed'in kızı Fatıma ve iki oğlu vasıtasıyla devam eden soy seyyid olarak tanımlanmaktadır. Peygamberin neslini devam ettiren mensuplar tarih boyu İslam toplumları içerisinde büyük saygı görmüşlerdir. Mustafa S. Küçükaşçı "Tarihi Süreçte Seyyid ve Şerif Kavramlarının Kullanımı", *The Journal Of Ottoman Studies XXXIII*, Prof. Dr. Muammer Kemal Özergin Hatıra Sayısı-I, İstanbul, 2009, s.87.

⁴⁹⁰ Mirza Badi Divan, a.g.e., s.93.

⁴⁹¹ V.V.Barthold, "17. Asırda Özbek Hanları Saraylarında Merasim", Makaleler ve İncelemeler, Çev. A. İnan, C.I, TTK, Ankara, 1998, s.548-549.

⁴⁹² Hafiz Taniş Buhari, *Şerefname-yi Şahi*, C.II, s.196.

⁴⁹³ N.V. Khanikoff, *Bokhara: Its Amir and Its People*, Çev. Baron Clement A. De Bode, J. Madden, London, 1845, s.246. Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s.35..

⁴⁹⁴ Alekseev, a.g.e., s.141.

1.2.2. Atalık

Bürokrasideki yüksek beş makamdan ikincisi atalıktır⁴⁹⁵. Temel ve kısa bir tanım olarak hanın erkek evladına eğitim veren özel hocası olarak nitelendirmek mümkündür⁴⁹⁶.

Osmanlıdaki şehzade hocası olan lalalar gibi bu vazifeyi yürütmüşlerdir. Buhara Hanlığı'nda Atalıklar, hanların çocuklarının eğitiminden sorumlu olmanın yanı sıra onların sahip oldukları toprakların yönetiminden de sorumlu kimselerdir. Hanın erkek çocukları erişkin çağa ulaştıkları zaman ülüş sahibi olmayan ve Cengiz soyundan gelmeyen atalıklara emanet edilmişler onun kontrolünde bulundukları bölgede hüküm sürmüşlerdir. Atalıklar, sadece şehzadelerin değil hanzadelerin de hocalarıdır⁴⁹⁷. Konumları gereği geleceğin hanının en büyük destekçisi ve yakını olmaları onlara ilerde baş danışmanlık ve vezirlik gibi kapıları da açmıştır⁴⁹⁸.

Ayrıca askeri, idari pek çok işten sorumlu kimselerdi. Bu makamın etkinliğinin Abdullah Han döneminde(Şeybanîler Devri) hanın çocuklarının yetişkinliğine kadar sürdüğü bilinmektedir⁴⁹⁹.

Astrahanîler devrinde ise bu etkinliğin giderek arttığını hatta merkezî oroniteyi tehdit edecek güce ulaştıklarını söylemek mümkündür. Bu konuda Din Muhammed döneminde devlet hizmetine giren Yalangtuş Bey en çarpıcı örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Yalangtuş Bey, Din Muhammed'in çocuklarının hocası olarak atalık görevini üstlenmiş ve ilerde hanlıktaki en nüfuzlu kişi statüsünü kazanmıştır⁵⁰⁰. Sahip olduğu topraklar ve askeri güç sayesinde çağdaş devletlerin hükümdarları tarafından da saygı duyulan, hediyeler sunulan güçlü bir şahsiyet olmuştur. Yalangtuş Bey bu unvan sayesinde güçlü bir pozisyona gelmiş ve Semerkand hakimi olmuştur⁵⁰¹. Elde ettiği topraklar sayesinde hana karşı ciddi bir tehdit ve güç oluşturacak kadar zenginleşmiştir⁵⁰². Vali Muhammed Han döneminde öne çıkan atalık Hocam Birdi Bey olmuştur.⁵⁰³ Vali Muhammed Han idareyi ele geçirdiğinde yeğenleri İmamkulu Han ve

⁴⁹⁵ Mirza Badi Divan, *a.g.e.*, s.93.

⁴⁹⁶ Burton, *a.g.e.*, s.4.

⁴⁹⁷ Abdurahimova vd., *a.g.e.*, s.25.

⁴⁹⁸ Alekseev, *a.g.e.*, s.141.

⁴⁹⁹ Hafiz Tanış Buhari, *Şerefname-yi Şahi*, C.I ,s.50.

⁵⁰⁰ Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s.15.

⁵⁰¹ Mir Muhammed Emin Buhari, *Ubeydullahname*, s. 224.

⁵⁰² Abduraimov, *a.g.e.*, s.68. Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s.15.

⁵⁰³ İskender Bey Münşi, Vali Muhammed Han'ın idareyi ele geçirmeden önce İran hükümdarı Şah Abbas'ın desteği için İran sarayında bulunduğu sırada Atalığı Hocam Birdi Bey'in sadakati ve

Nadir Muhammed'e birer atalık atayıp onları uzaktan kontrol etmek istemiştir. Nazar Bey Kökeltaş'ı İmamkulu'yu kontrol altında tutması için görevlendirirken Nadir Muhammed'e ise Nazar Bey'in kardeşi Şah Bey Kökeltaş'ı atamıştır⁵⁰⁴. Şah Bey Kökeltaş bir süre sonra halk arasında hoşnutsuzluk yaratmış ve başına buyruk davranmıştır. İmamkulu Han zamanla bu atalığı öldürüp amcasına muhalefet etmiştir⁵⁰⁵. Subhankulu ve II. Ubeydulah Han dönemlerinde ise Atalık Mahmud Bey merkezî otorite karşısında bağımsız hareket ederek sonraki dönemlerde de Hanlığın uzun sürre mücadele ettiği isyancı kişi haline gelmiştir. Ebulfeyz döneminde giderek bağımsız birimlere ayrılan Hanlıkta Atalık Muhammed Hakim Bey, hanın zayıf karakterinden faydalanarak yönetimi kendi idaresi altına almıştır⁵⁰⁶.

1.2.3. Divanbegi

Hükümet divanının başıdır. Devlet hiyerarşisinde Atalıktan sonra gelen makamdır⁵⁰⁷. Buhara Hanlığı'nda devletin mali işlerinden sorumlu olup vergi tahsili görevini icra eder. Ayrıca devletin dış ilişkilerinde de yetkilere sahiptir⁵⁰⁸. Orduda büyük askeri birlikleri komuta eder. İmamkulu döneminde 30 bin kişilik orduyu komuta eden Nazar Tugay Divanbegi aynı zamanda hanların onun danışmanlığından istifade ettiği ehil kişidir⁵⁰⁹.

Büyük askeri birlikleri komuta etme yetkilerine de sahip olan divanbegleri ordu içerisinde oldukça etkin olmalarına rağmen protokolde han sarayının dışarısında yer almaktadır. Tazim sırasında refakatle görevlidirler. İmamkulu Han iktidara geldiği ilk yıllarda divanbeyi görevine Cuybar Şeyhler'den Cuman Bey'i atamış ve bu önemli

hizmetinden dolayı Şah tarafından övüldüğünü nakleder. Şah, bundan sonrası için de Vali Muhammed Han'ın taht mücadelesinde Hocam Birdi Atalık'ın sadakat ve hizmette daha fazla fedakarlık edeceğine dair yemin verdirip huzurundan uğurlamıştır. İskender Bey Münşi, *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, C.II (4-5-6. Kısımlar), s.616.

⁵⁰⁴ Süheyl, *İmamkuluname*, s. 34b, Mehin Fehimi, a.g.m., s. 513.

⁵⁰⁵ Muhammed Yusuf Münşi, *Mukim-Hanskaya İstoriya*, s.79-82.

⁵⁰⁶ Ahmet Ali Askerova, *İstoriya Naradov Uzbekistana*, Taşkent, 1993, s.43

⁵⁰⁷ Abdurahimova vd., a.g.e., s.24.

⁵⁰⁸ Alekseev, a.g.e., s.143.

⁵⁰⁹ İskender Bey Münşi, *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, C. III (1-2-3. Kısımlar), s.13. Babür elçisi Buhara Hanlığı'na geldiği sırada altı ay boyunca İmamkulu Han'ın huzuruna çıkarılmamıştır. Bunun üzerine kardeşi Nadir Muhammed Han bu elçiyi kabul edip etmemek hususunda kararsız kalmış Divanbegi Tugay'a danışmıştır Elçinin huzura kabul edilmesi getirdiği hediyeleri kabul etmek zarureti doğuracaktır. Nadir Muhammed ağabeyinden izinsiz Babürlülür ile böyle bir alışveriş içinde olmak istememektedir. Ancak elçiyi huzura kabul etmemek de devlet geleneğine aykırıdır. Nadir Muhammed bu hususta ne yapılması gerektiğini Divanbegi'ne sormuştur. Divanbegi hanı ziyarete gelen elçilerin huzura kabulünün eski bir teamül olduğunu söyleyerek orta yol bulmuş, av sırasında İmamkulu Han'a tazimiyle şereflensin diyerek sorunu çözmüştür. Muhammed Yusuf Münşi, *Tezkire-yi Mukim Hani(Şibanlılar Astrahanlılar)*, s.58-59. Muhammed Yusuf Münşi, *Tezkire-yi Mukim Hânî*, s.137.

göreve onu getirerek ulemanın desteğini kazanmak istemiştir⁵¹⁰. Yine İmamkulu Han kardeşi Nadir Muhammed Han'ı ziyareti sırasında Belh'e geldiğinde onu karşılamaya çıkan eşraf içinde Abdurrahman Bey Divanbeyi, Nadir Muhammed'in maiyeti içerisinde yerini almıştır⁵¹¹. Sefer düzenleme yetkisini elinde bulunduran divanbeyleri ordunun sağ ve sol kanadını kontrol etmekte ve özel birliklerin başında bulunabilmektedirler. Bu fetih hareketleri sonucu elde edilen başarılar oranında toprak ihsanları ile ödüllendirilen divanbegleri Astrahanîler döneminde büyük mülklerin sahipleri olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Örneğin Hoşhal Bey Divanbegi, Can Fulad Divanbegi büyük toprak sahipleri arasındadır. Yine Sevinç Bey Divanbegi, Abdülaziz Han döneminin önemli isimlerindendir⁵¹².

1.2.4. Pervaneci

Atalık ve Divanbegiden sonra gelen bu makam yarlıkların düzenlenmesi işinden sorumludur⁵¹³. Fethedilen şehirlerin yöneticiliğini yapmalarının yanı sıra silah ve teçhizatın güvenliğinden de sorumludurlar. Yarlıkları düzenleyen Pervaneciler bunları bağışlandığı kişilere askerlere ya da yüksek makam sahibi kişilere ulaştırmakla yükümlüdürler⁵¹⁴.

Ayrıca Buhara Hanlığı'nda yaşayan Arap halkının yönetiminden de sorumlu olan pervaneciler kimi askeri işlerden de sorumlu kişilerdir. Savaş sırasında büyük ordu birliklerini komuta eden pervaneciler, orduya ait değerli silah ve cephaneliğin güvenliğini de sağlamaktadırlar. Ordu birlikleri ile gerçekleştirdikleri sefer sonucunda ele geçirilen bölgelerin yönetiminin de pervaneciye ait olduğu bilinmektedir. Bu makamı eline bulunduran kişilerin Astrahanîler döneminde büyük toprak sahibi kişiler olduğunu görmekteyiz. Fethettikleri bölgenin yönetiminden sorumlu hale gelen pervaneciler protokolde kendisinden sonra gelen ve adli konulardan sorumlu Dadha'lar⁵¹⁵ ile birlikte büyük toprak sahibi unvanlılar olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁵¹⁰ Ivanov, *Hozyaystvo, Djuvbarskih Şeyhov*, s.78.

⁵¹¹ Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hânî*, s.138. Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hani(Şibanlılar Astrahanlılar)*, s.60.

⁵¹² Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hânî*, s.162. Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hani(Şibanlılar Astrahanlılar)*, s.65.

⁵¹³ Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s.35.

⁵¹⁴ Zamanov, a.g.e., s.178.

⁵¹⁵ Başta hukusal konular olmak üzere toplumsal meseleleri düzenleyen divan işlerinden sorumlu makamdır. Ükten, a.g.e, s.152.

Ordu komutanlarından birisi olarak görev yapan bu unvan sahipleri hana yakınlıkları ve fetihlerde gösterdikleri başarılar sayesinde zamanla büyük mülk sahiplerine dönüşmüşler ve nüfuz sahibi kimseler olmuşlardır. İmamkulu Han döneminin önemli isimlerinden Saki Bey Pervaneci ve Rahim Bey Pervaneci bu dönemin güçlü simalarından olmuştur⁵¹⁶.

1.2.5. Kökeltaş

Kökeltaşların temel görevi ülke güvenliğini ve istihbaratı sağlamaktır. Hükümdara sadık kişilerden seçilen Kökeltaşlar⁵¹⁷ ayrıca onun sağlık ve sıhhatinden sorumludurlar. Hükümdara yakınlığı ile bilinen güvenilir, zeki ve yetenekli insanlardan seçilirler. Bu makamın sahipleri daha çocuk yaşta hükümdarın hayatına giren kimselerdir⁵¹⁸.

Kökeltaşlar sultanların çocukluktan itibaren hayatına girerek yönetici kimliğinin belirginleşmesinde büyük rol oynamaktadırlar. Birlikte talim yapıp, fikir alışverişinde bulunmaktadırlar. Asli görevleri ülkedeki dost ve düşman hakkında bilgi edinmek istihbaratı sağlamak olduğundan bu makama herkes getirilmemiştir. Genelde hanın sütkardeşleri arasından ve seçkin sınıftan gelen sadık kişilerden seçilmişlerdir⁵¹⁹. Kökeltaşlık makamı II. Abdullah döneminde ön plana çıkmış ve kökeltaşların yetkileri zamanla artırılmıştır⁵²⁰. Bu dönemin önemli ismi Nizamülmülk Kulbaba Kökeltaş'tır. Bu makamın özellikle Nizamülmülk Kulbaba Kökeltaş ile yükselişe geçtiğini görmekteyiz. II. Abdullah Han, çocukluk yıllarında arkadaş olduğu Nizamülmülk Kulbaba Kökeltaş sayesinde hem ileride güvenilebileceği bir dost kazanmış hem de hâkimiyeti ele geçirdiğinde idari kadroyu oluşturacak temel taşlardan birini oluşturmayı

⁵¹⁶ Muhammed Yusuf Münşi, *Tezkire-yi Mukim Hânî*, s.139.

⁵¹⁷ Kökeltaş süt kardeşler için kullanılan bir sıfat olup tam anlamı “ Aslı başka olsa da bir anneden süt emip, kardeşleşen kişi” şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Zayniddin Vosifiy, *Badoye’ul Vaqoye*, s.207.

Bkz. R. G. Mukminova, *Navayi Asarları Lüğatı*, Gafur Gulam Namındağı Edebiyat ve Sanat Neşriyatı, 1972, Taşkent, s.325. “Aynı kadın tarafından bebeklik döneminde emzirilen erkek ya da kız sütkardeşe verilen isimdir” şeklinde de geçmektedir. Bkz. Khwandamir, *a.g.e.*, s.640. Ancak bu kelime zamanla anlam olarak değişmiş, kelime anlamı olarak kalpten, hakiki dost anlamına gelip, ilerleyen dönemde Orta Asya’da devletin, düşmanlarını ve isyancıları püskürtmek için görevli, güvenlikten sorumlu kişilerin unvanı haline gelmiştir.Bkz. [https://ru.wikipedia.org/wiki/ кукельдаш](https://ru.wikipedia.org/wiki/кукельдаш).

⁵¹⁸ Hafiz Tanış Buhari, *Şerefname-yi Şahi*, C.I ,s.62.

⁵¹⁹ Alekseev, a.g.e., s.144.

⁵²⁰ Abdullah Han’ın oğlu Abdülmümün’in Kulbaba’ya karşı muhalif tutumu ve onun Kızılbaşlarla münasebeti olduğu iddialarına rağmen Abdullah Han bu tahriklere gelmemiştir. Ona olan itimadı tamdır. İskender Beg Münşi, *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, C.II. s.219. Fakat Abdülmümün tahta geçer geçmez ilk olarak Kulbaba Kökeltaş’ı katletmiştir. Ziyo, a.g.e., s.245.

başarmıştır⁵²¹. Kulbaba Kükeltaş onun zamanla baş emiri olmayı başarmış ve pek çok seferine iştirak etmiştir. II. Abdullah, Herat üzerine iki defa sefer gerçekleştirmiş ve ikincisinde 1589 yılına tekabül eden ikinci seferinde Özbekler tarafından ele geçirilen şehrin yönetimini Kulbaba Kükeltaş'a bırakmıştır⁵²². Hanın her seferinde yanında bizzat yer alan Kulbaba Kükeltaş askerin başında kuşatmalara öncülük etmiş ve bu sayede hanın iltifatına mashar olmuştur⁵²³.

Kökeltaşlar imaretlerin düzenlemesi ve korunması görevini de zamanla üstlenmişlerdir⁵²⁴. Astrahanîler döneminde de atalık makamına getirilen Kükeltaşlar büyük bölgelerin yöneticisi olarak orduya komutanlık etme yetkisine de sahiptir. Sorunları sulh yoluyla çözme, huzuru sağlama ve teftiş gibi görevleri vardır. Daha önce de bahsettiğimiz üzere Kükeltaş unvanını taşıyan Fuladcı Kavminden Nazar Bey ve kardeşi Şah Bey kötü şöhretli kişiler olarak bu makamı suistimal etmişlerdir. Vali Muhammed Han Buhara tahtına oturduğu sırada Şah Bey Kükeltaş'ı Belh vilayetine tayin etmiş fakat Şah Bey Kükeltaş bir süre sonra Han'ın izin dairesinden çıkarak şehrin tüm önemli işlerini kendisine bağlamıştır⁵²⁵. Belh halkı onun zulmünden bezmiş ve genç sultanlar İmamkulu ve Nadir Muhammed'e vilayetin büyükleri mektuplar yazmış şikayetlerini dile getirmişlerdir. İmamkulu Han ve kardeşi Nadir Muhammed, Şah Bey Kükeltaş'ı yakalayıp idam etmişlerdir⁵²⁶.

⁵²¹ Gülay Karadağ Çınar, "II. Abdullah Han Özelinde Şeybanî Hanlığında Şehzadelik Kurumu", *Türkisch Studies International Periodical For The languages, Literature and History Of The Turkish or Turkic Volume10/5 Spring 2015*, Ankara, s.193.

⁵²² Hafız Tanış Buhari, *Şerefname-yi Şahi*, C.I, s.63.

⁵²³ II. Abdullah Han'ın Merv seferinde Emir Canalı, Emir Nazır, Sultan Yerbey, Emir Turum, Emir Tanış, Emir Cankeldi ve Emir Iykım ile Abdullah Han'ın komutasında yer alan Kulbaba Kükeltaş aynı zamanda Merv halkını barış isteklerinden haberdar edip bu yürüyüşü sulhle çözüme kavuşturmuştur. Mehmet Saray, "Abdullah Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* C. I, İstanbul, 2014, s.104. Remzi Kılıç, Osmanlı Padişahı III. Murad ve Özbek Padişahı II. Abdullah Han Dönemi Osmanlı Türkistan Dayanışması, Bilig Dergisi, S.10, Ankara, 1999, s.50. . Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hânî*, s.97.

⁵²⁴ Abdurahimova vd., a.g.e., s. Aydoğmuşoğlu, a.g.t., s. 163.

⁵²⁵ Süheyl, *İmamkuluname*, s.34b

⁵²⁶ Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hânî*, s.132. Muhammed Yusuf Münşî Şah Bey Kükeltaş'ın kötü eylemlerini şu şekilde izah eder: *Öyle zalimdi ki, taştan bir duvar yaparak orada bir baca açmış suçluların bounlarını ezmek için bir çift öküzü orada hazır bekletip suçluların boynunu öküzlerin gücüyle koparıyordu. Küçük bir suçlu olan halkı kızgın yağ kazanına atıyordu. Demirden bir hallacı dikip baştan ayağa kadar suçluların uzuvlarının tamamını o demir üzerinde yakıyordu. Onun zulmü Haccac'ın zulmünü batıl etti. Halk onun bu fiillerinden gayet sıkıntıya düşmüştü. Muhammed Yusuf Münşî, Tezkire-yi Mukim Hani(Şibaniler, Astrahanîler), s.51-52.*

2. ASKERİ YAPI

2.1. DAİMİ ORDU

Buhara ordusunun temel yapısını Özbek boylarının oluşturduğu daimi birlikler olarak adlandırılan nökerler⁵²⁷ meydana getirmekteydi. Bunlar savaş zamanı toplanan birliklerden farklı olarak boy reisleri ve sultanlarının etrafında daimi bulunan ve sefer zamanı hanlık ordusunu meydana getiren binlerce askerdir⁵²⁸.

Merkezde ve eyaletlerde bulunan daimi orduyu oluşturan ve kendilerine tahsis edilen toprağın geliri ile idame olunan bir yapıyı teşkil etmektedirler⁵²⁹. Nökerler askeri teçhizatlarıyla donanımlı, hazır bir şekilde savaş meydanında yerlerini almakla yükümlülerdir. İç karışıklıkların yaşandığı II. Abdullah Han dönemi merkezi otoritenin sağlanması için kimi boy nöker birlikleri merkezde toplanmış ve rakiplerine karşı verilen mücadelede bu askerlerin etkinliği görülmüştür⁵³⁰.

Sadakat ve emir komuta zincirinin temsilcisi niteliğinde olan boy nökerleri ilerleyen dönemde yaşanan hanlık içi çatışmalarda kırılma yaşamıştır. II. Abdullah Han'ın uzun dönem devlet otoritesini sağlama ve boyları bir araya getirme çabası oğlu Abdülmümin'inden sonra kesintiye uğramıştır. Özbek boy beylerinin, iktidarın ortağı ve zamanla ağırlık merkezini oluşturan güç odaklarına dönüşmeleri toplumsal alanın her kesiminde olduğu gibi askeri yapıyı da ciddi anlamda etkilemiştir.

Askeri sınıf içerisinde soylu gruplar hanlık siyasetinde etkinlik göstermiş ve bu süreç babadan oğla geçen bir yapıyı oluşturmuştur. Ülke topraklarının bu soylu sınıflar ve nüveleri arasında üleştirilmeye başlanması beraberinde huzursuzlukları da getirmiş ve boylar arası düşmanlık belirginleşmiştir. Bu düşmanlıklar seferlerin gidişatını da etkilemiş zaman zaman desteklerini çekmelerine neden olmuştur. Öyleki Vali Muhammed Han yeğeni İmamkulu Han ile giriştiği taht mücadelesinde bütün beylerine ve erkanına hatta en yakın adamlarına bile itimadı kalmamıştır⁵³¹.

⁵²⁷ Kelime anlamı olarak hizmetçi, hanın yanında yürüten hadim anlamına gelen nöker kelimesi Moğol dilinde dost, ortak anlamlarına gelmektedir. Bkz. Hafız Taniş Buhari, *Şerefname-yi Şahi*, C.I, s.335.

⁵²⁸ Ahmedov, *Gosudartsvo Koçevih Uzbekov*, s.103-104.

⁵²⁹ Ükten, a.g.e., s. 65.

⁵³⁰ Zamanov, a.g.e., s.66.

⁵³¹ İskender Bey Münşi bu mücadelede henüz genç bir Sultan olan İmamkulu Han'ın yedi bin nöker ile amcasının üzerine yürüdüğünü buna karşın amcası Vali Muhammed'in maiyetinde üç bin nöker olduğunu bildirmektedir. Vali Muhammed Han'ın yönetiminden memnun olmayan Maverâünnehir'deki Özbek Emirleri askerleri ile İmamkulu Han'ın safında yer almıştır. Şskender Bey Münşi, *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, C.II (4-5-6. Kısımlar), s.607.

Buhara vilayet nökerleri ve taşra nökerleri arasında zamanla yaşanan kopukluk Buhara Hanlığı'nın askeri yapısını ilerleyen dönemde daha da olumsuz etkilemiştir. Nöker sayıları dönem dönem değişmekle birlikte başlangıçta on bin civarında olan nöker mevcudu ilerleyen dönemde yirmi beş bine kadar yükselmiştir⁵³². Astrahanîler dönemi nöker sayısında düşüş yaşanmış ve yardımcı birlikler ön plana çıkmıştır. Buhara Hanlığı'nın ordusunu oluşturan sınıf temelde daimi kuvvetler ve yardımcı kuvvetler olarak ikiye ayrılır. Nökerler bilinen en eski savaş aletleri olan ok ve yayın yanı sıra diğer silahları da ustalıkla kullanan hafif atlı birliklerdi. Hanlıkta kullanılan silahlar genel olarak kılıç, keman (ok) ,tahşan (kısa mesafeye atılan ok) tüfek, dabulga (askeri başlık), mızrak, gavsar (tokmak) mancınık, top, arrade (küçük top)dir⁵³³. Savaş sırasında silah olarak kullanılan balta ise teberzin olarak geçmektedir⁵³⁴.

Daimi kuvvetler içerisinde nökerlerden başka Hassa birlikleri vardır. Hassa birlikleri sultanı, ailesini ve yakınların korumakla görevli güçlerdir⁵³⁵.

Hassa ordusu içindeki sınıflardan eşik ağaları hem hükümdarın muhafazasından hem de hizmetinden sorumlu özel yetiştirilmiş kimselerdir. Bundan başka çehre birlikleri adı verilen bir grup sefer sırasında hana bağlı önemli görev ve sorumluluklar alan bir gruptur. Başlarında Çehre Ağası adı verilen bir bey bulunan birlikler yine askeri zaferlerde önemli roller oynamışlardır⁵³⁶. Ayrıca Serbaziler olarak adlandırılan kölelerden oluşan düzenli birlikler Hassa ordusu yapısına uygun olarak düzenlenmişlerdir. Bu birlikleri oluşturan insanlar İran ve Rus kölelerden seçilmişlerdir. Ateşli silahlar kullanan ve doğrudan emire bağlı sadık ve eğitilmiş birliklerdir⁵³⁷.

Buhara Hanlığı'nda modern ateşli silahların temini için Osmanlı'dan destek alınmış⁵³⁸, XVI. yüzyılda topçuluk sınıfında olumlu gelişmeler yaşanırken XVII. yüzyılda gerileme başlamıştır. Osmanlı son silah yardımını Baki Muhammed Han döneminde gerçekleştirmiş ve bundan sonra yardım taleplerine isteksiz kalarak denge politikası izlemiştir⁵³⁹. XVI. yüzyılda temelleri atılan topçu sınıfı Hassa birlikleri

⁵³² Kandaharov, *a.g.e.*, s.83

⁵³³ Zamanov, *a.g.e.*, s.178. Hanlığın askeri malzeme ve gücü çağdaşı devletlere nazaran zayıf kalmıştır. Buljuvoni, *a.g.e.*, s.30.

⁵³⁴ Zayniddin Vosifiy, *Badoye'ul Vaqoye*, s.209.

⁵³⁵ Ükten, *a.g.e.*, s. 80.

⁵³⁶ Zamanov, *a.g.e.*, s.175.

⁵³⁷ Ükten, *a.g.e.*, s. 80.97.

⁵³⁸ İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem-i Âra-yı Abbâsî*, C. I (1-2-3. Kısımlar), S.91-92.

⁵³⁹ Ükten, *a.g.e.*, s. 115. Cengiz Orhunlu, *Osmanlı Tarihi'ne Ait Belgeler*, Telhisler(1507-1607), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1970, s.79-80.

bünyesinde cephede top ve diğer ateşli silahları kullanan askeri bir sınıftır. Başlarında topçubaşı adı verilen top koyma ve atış işlerine rehberlik eden kişiler vardır⁵⁴⁰.

Askerilerin aldığı maaşa *Ulufa* denmektedir. Askerin yiyecek-içecek ve atların yem ihtiyacına yönelik halktan ulufa vergisi toplanmaktadır. Bu vergi toplanan vergiler içerisinde en ağırlarından biri olup Buhara halkını zaman zaman zor duruma sokmuştur⁵⁴¹.

2.1.1. Yardımcı Birlikler

Buhara ordusunda yardımcı kuvvetler olarak bilinen askeri birlikler ise sefer zamanı toplanan milis güçlerdir. Bunlar Karaçerik, Bağlı unsur birlikleri(Kırgız, Kazak, Türkmen) ve Alaman birlikleri olarak üçe ayrılır. Bunlar temelde düzensiz birlikler olup asıl gücü oluşturan daimi birliklere yardımcı olmak ve yüklerini hafifletmek üzere konuşlanan birliklerdir. Bunlar içerisinde özellikle Alaman Birliklerinin ele aldığımız dönem içerisinde oldukça etkin olduklarını görmekteyiz⁵⁴².

Buhara ordusunda Alaman Birlikleri Özbek soyundan kimseler olup itaat altına girmeyerek konar-göçer yaşam tarzını sürdüren, geçimini yağmadan sağlayan ve dağlarda bağımsız yaşayan bir gruptur. Bu birlikler hanlığın ihtiyacı dahilinde yardıma çağrılan belli boylardan oluşan (Türkmen, Kazak, Tacik gibi) bir askeri sınıftır. Seferlere katılıp yararlılık gösterdikten sonra istedikleri kadar ganimetle dönebilmekteydiler. XVII yüzyılda sayılarının giderek arttığı görülen ve İmamkulu Han döneminde etkin şekilde kullanılan yardımcı birlikler düşmana korku salan bir gruptur.

2.1.2. Savaş Düzeni

Buhara Devleti'nde sefer sırasında halktan *Madadiy* adıyla bir harp vergisi toplanmaktadır⁵⁴³. Savaşta han, başkomutan olarak yer almışsa askeri tertip şöyledir: Ön kısımda Karavul⁵⁴⁴ Karavulun hemen altında öncü birlik olan Manglay yer almaktadır.

⁵⁴⁰ Zamanov, *a.g.e.*, s.172.

⁵⁴¹ Juvonmardiyev, *a.g.e.*, s.62.

⁵⁴² Burton, *a.g.e.*, s.196.

⁵⁴³ Bunun dışında farklı isimlerle askerin ihtiyacına yönelik çeşitli vergiler alınmıştır. Sefer dışında düzenli olarak askerin ihtiyacı için alınan bir diğer vergi *Tagar* olarak geçmektedir. Yine Sultan ve beylerin harp sırasında kurulan çadırları için halktan *Çadır Pulu* adıyla vergi toplanmıştır. Juvonmardiyev, *a.g.e.*, s.55.

⁵⁴⁴ Keşif birliği olarak sefer öncesi ön safta yer alan karagaha haber ulaştıran bu birlik Han'ın başkomutan olduğu durumlarda Han karargahını korumla görevlidirler. Birliğin başında Karavulbegi bulunmaktadır. Akbar Zamanov, *a.g.e.*, s.172. Ahmedov, *Gosudartsvo Koçevih Uzbekov*, 109. Karavulların istihbarat bilgileri hanlık için sefer öncesi ehemmiyet teşkit etmekteydi. Şeybanî Han Horasan seferinde

Manglayın altından büyük kol yer alırken büyük kolun sağ ve sol cenahlarında küçük kollar yer almaktadır. Hanın bulunduğu merkezî kısım kalp olarak geçmektedir. Merkezin sol tarafında cavangarlar sağ tarafında ise barangarlar yer almaktadır⁵⁴⁵. Bunlar Han ailesine mensup sultanlar ve yüksek rütbeli askerlerdir. Kale kuşatmaları hanlığın en çok uyguladığı savaş stratejisi olup bu kuşatmalar sırasında kale kapıları ateşe verilmektedir.

Örneğin Muhammed Yusuf Münşî'nin verdiği bilgilere göre İmamkulu Han oğlu İskender'in ölümü üzerine kardeşi Nadir Muhammed ile birlikte Kazaklar üzerine sefere çıktığında Taşkent kalesini yüzük taşı gibi sararak kuşatmışlardır. Daha sonra kale kapılarını ateşe vermişlerdir⁵⁴⁶. Ani gece baskınları, pusu atmak ve hendek kazmak gibi savaş stratejileri de sıklıkla kullanılmıştır⁵⁴⁷.

Buhara askerlerinin nizamı yedi gruptan oluşmaktaydı. Birinci grup topçular, atlık kazaklar, şefler, terski, arabacılar, Türkmen grubu ve serbaziler⁵⁴⁸. Buhara ordusunda sefer öncesi, sefer sırası ve sonrasında takip edilen süreci ise şöyle özetlemek mümkündür. Savaş öncesi istişare edilmek üzere Kengeş ismi verilen bir harb meclisi toplanır durumu değerlendirirdi. Bu mecliste hanın en yakın beyleri ona danışmanlık eder ve kararlarını etkilerdi. Örneğin Vali Muhammed'in İmamkulu Han ile giriştiği saltanat mücadelesinde Şah Abbas, Vali Muhammed'den Osmanlı ile devam eden mücadele nedeniyle bir yıl kadar beklemesini isteyip, bu süre sonunda harekete geçebileceklerini söylemiştir. Ancak Vali Muhammed'in yanındaki Özbek beyleri Maverâünnehir seferinin ertelenmemesi konusunda Vali Muhammed Han'a ısrar etmişlerdir. Aksi takdirde İmamkulu Han giderek daha da güçlenecek ve onu mağlup etmek imkansız olacaktı. Böylece gereken süre dolmadan hem şahı hem de Vali Muhammed'i buna ikna ederek seferi başlatmışlardır⁵⁴⁹.

karavulların bilgilerinden istifade ederek stratejisini belirlemiştir. Bkz. Zübdetül Asar, s.5368 no'lu yazma vr.471a.

⁵⁴⁵ Zamanov, *a.g.e.*, s.190. Cavangar ve barangarlar hanın ailesine mensup sultanlar ve yüksek rütbeli askerlerdir. Ükten, *a.g.e.*, s.230

⁵⁴⁶ Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hânî*, s. 143. Baki Muhammed Han kardeşi Din Muhammed'in intikamını almak için Kunduz vilayetine gelmiş ve kaleyi çevrelemiştir. Ancak kaleyi ele geçirmek tüfek menzili sebebiyle zor olduğundan lağımçı ustalarına geceleri kalenin duvar ve burçlarını topraktan boşaltıp buraya barut dökmelerini buyurmuştur. Daha sonra fitili ateşleyip kaleyi yerinden oynatmışlardır. Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hani(Şibanlılar Astrahanlılar)*, s.48-49.

⁵⁴⁷ Zamanov, *a.g.e.*, s.175.

⁵⁴⁸ Buljuvoni, *a.g.e.*, s.56

⁵⁴⁹ İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, C. II (4-5-6. Kısımlar), s. 620. İmamkulu Han atalığını öldürmek ve isyan ateşini yakmak için Emirleri ileri Kengeş yapmış ancak Buhara âlimlerinin şikayet dolu mektuplarını alana kadar hareket etmeme kararı vermişlerdir. Zira amcaları Vali

Sefer öncesi fetva⁵⁵⁰ alınması için mücbir sebepler bildirilirdi. Savaş öncesi fetva alınmasına dair Şeybanî Han dönemine ait Kazak seferi örneği bu konuda radikal bilgiler vermektedir. Kazakların Müslüman olması Şeybanî Han'ın Kazak seferinin önünde bir engel teşkil etmektedir. Kazak seferini şer' en meşru kılacak gerekçe Hanefî ve Şafî mezheplerinin kaideleriyle Kazaklar'ın bir takım uygulamalarının örtüşmüyor olmasında aranmıştır. Huncî'nin aktardığı üzere Kazakların İslamla ve İslamî kanunlarla bağdaşmayan gelenekleri puta ya da güneşe secde etmeleri, “Kelime-i şهادet” ve “kurban” amellerini terk etmeleri ve Müslümanların köleleştirilmesini helal kabul etmeleridir. Bunların dışında vurgulanması gereken bir diğer unsur da o zamanın İmamına yani “Hazret-i Halifetü'l-Rahman Muhammedü'l-Şeybanî Han”a bu taifenin biat etmemiş olmasıdır. Hatta Kazaklar sadece biat etmemekle yetinmemiş Özbek ülkesini yağmalamış, Müslüman Özbek halkını esir almış ve onları pazarlarda satmıştır. Şu durumda Kazaklar bu davranışlarını devam ettirdikleri müddetçe onlarla savaşılması hem farz hem de vaciptir. Böylece planlanan bu savaş “gaza ve cihad” kavramlarıyla daha da anlamlandırılmıştır⁵⁵¹. Bundan başka İmamkulu Han kardeşi ile birlikte amcasına karşı giriştiği mücadelede dönemin âlimlerinin icazetini almıştır. Vali Muhammd Han 80 bin Safevî askeri ile İmamkulu'nun karşı harekete geçtiği sırada Hoca Haşimi'nin huzuruna çıkarak durumu arz etmiştir. Asker sayısı bakımından yetersiz olduğunu iletip onun onayını ve rızasını dilemiştir. Bunun üzerine Hoca Haşimi Kızılbaşlar üzerine yapılan seferler cihat olduğundan bu durumu sevinç ve heyecan ile karşılamıştır. Müritleri ile birlikte ona savaş alanında destek vererek İmamkulu Han'ın savaş meydanından zaferle ayrılmasına katkı sağlamıştır. Bu savaş sırasında şiddetli bir rüzgâr çıkmış ve bu durum askeri bakımdan sayıca az olan İmamkulu Han'ın lehine dönmüştür⁵⁵². Yine daha önce bahsettiğimiz üzere İmamkulu Han, oğlu İskender'in ölümünü üzerine intikam yeminini bir fetva üzerine sonlandırmıştır⁵⁵³. Muhammed

Muhammed'in tepkisinden çekinmişlerdir. Fakat mektuplar gelince harekete geçmişlerdir. Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hânî*, s.132. Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hani(Şibanlılar Astrahanlılar)*, s.52.

⁵⁵⁰ Herhangi bir sorunun çözümüne yönelik kadı tarafından verilen fetvalar yalnız savaş zamanı karar almaya yönelik olmadığı gibi verilen kararların dini kurallar çerçevesinde verilebilmesi için üretilen gerekçeler de sefere çıkılan düşmanın iman yolundan çıktığının tebliği şeklindedir.

⁵⁵¹ Huncî, *a.g.e.*, s. 180-183. Kılıç, *a.g.t.*, s.163.

⁵⁵² Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hânî*, s.133. Hoca Haşimi Safevî askerlerinin desteği ile Vali Muhammed'in savaşa giriştiğini duyduğunda heyecan ve şevk duymuş müritlerinin huzuruna gelmesini emretmiştir. Müritlerinden Mevlana Saki'ye şöyle buyurmuştur: *Eğer hüzn ve gam aşıkların kanını dökmek için ordu toplarsa; Ben ve saki birbirimizle anlaşıp onun kökünü kazırız. Kimse bizden önce cihat meydanında öne atılmasın.* Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hani(Şibanlılar Astrahanlılar)*, s.53.

⁵⁵³ Welsford, *a.g.e.*, s.89.

Yusuf Münşî, Nadir Muhammed'in oğlu Abdülaziz Han'ın dönemin önemli âlimleri tarafından yetiştirilmesi neticesinde kendisinin de fetva ve icazet sahibi olduğunu belirtmektedir. Muhammed Yusuf Münşî bu durumu şöyle izah etmektedir:

*O padişahın övgüye layık vasıfları defter sayılarının hacmine sığmayacak bir kapasiteye sahiptir. Kısacası dini ilimlere mümkün olduğu kadar ilgi duyardı. Kendisi fıkah ilmini Mevlana-yı Azam, belagat ve fazilet ilimlerinin tümünün âlimi, zamanın son üstatlarından Mevlana Muhammed Şerif Buhari'den alarak fetva ve icazeti elde etmişti*⁵⁵⁴.

Yine savaş öncesi teslim çağrısında bulunmak için elçi gönderilirdi. Daha sonra savaş kararı alınmışsa da sefer hazırlığına girilmeden önce “Yadacı” adı verilen müneccimlerden sefer için uygun tarih konusunda danışmanlık hizmet, alınır ve askeri teçhizat, lojistik destek sağlanırdı. Düşmanın konumu, stratejisi ve sayısı hakkında da bilgi edinmek için istihabarat ağı geliştirilmiş ve bu işle görevli olanlara münbiyan ya da tilayat denmiştir⁵⁵⁵.

İmamkulu Han'ın amcası Vali Muhammed ile giriştiği saltanat mücadelesi hakkında bilgi veren kaynaklar savaş düzeni, kullanılan strateji ve taktikler hakkında da detaylı bilgi vermektedir. Örneğin amcasına karşı giriştiği mücadelelerin birinde yeterince güçlü olmayan İmamkulu Han, Amuye nehrinin sahilinde uygun bir yer bulup etrafına hendek kazdırmış ve amcasından aman dileyerek özür mesajlarını iletmiştir. Ancak İmamkulu Han aynı akşam bir gece baskını gerçekleştirip ordugahı dağıtmıştır. Vali Muhammed Han ise bir kaç yakın adamını alıp atına binerek ordugahtan kaçmıştır⁵⁵⁶. Burada geçen bahisten anlaşılacağı üzere ani gece baskını ve savunma noktasında ise hendek kazma gibi klasik askeri taktiklerin uygulandığı görülmektedir.

3. TOPRAK SİSTEMİ

Tarıma bağlı yerleşik toplumlarda toprağın tasarrufu ve toprağa bağlı yaşam sistemi devlet mekanizmasının bel kemiğini oluşturmaktadır. XV. yüzyılın sonlarına kadar göçebe durumda olan Özbekler geçimlerini hayvancılık ve yağma ile sağlarken yerleşik düzenle birlikte tarımsal üretime geçmişlerdir. Bu geçiş birden bire olmadığı gibi eski uygulamaların bir kısmı uzun bir müddet devam etmiştir. Aynı zamanda

⁵⁵⁴ Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hani (Şibanlılar Astrahanlılar)*, s.74.

⁵⁵⁵ Ükten, *a.g.e.*, s.228.

⁵⁵⁶ İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, C. II (4-5-6. Kısımlar), s. 608.

kültürel değişikliğin getirdiği uygulamalar da yaşamlarına girmiştir. Muhammed Şeybanî Han ile şehir hayatı ve tarımsal hayat yavaş yavaş yerleşmiştir. Toprağın işleyişine dair kaideler ve bu kaidelerin uygulanması da devlet kontrollü bir mekanizma ile yürütülmüştür.

Şeybanî Han kurmuş olduğu Buhara Özbek Devleti'nin toprak sistemini henüz hayatta iken taht kavgalarına yol açmayacak şekilde paylaşmış ve çıkabilecek çatışmaları kendi dönemi için önlemiştir⁵⁵⁷. Bu noktada hanlık sınırları içerisinde yer alan araziler; *vilayet* ve *memleket* toprakların yanı sıra hanın bağışladığı, *vakıf*, *hazine arazileri* ve *hibe* topraklardır. “Soyurgal” adı verilen hibe topraklara Özbekler’de sıkça rastlanmaktadır. Zeki Velidi Togan kelimenin Uygurca suyurgamak sözünden geldiğini, İlhanlılar zamanında soyurgala dönüştüğünü, temlik, ikta ve tımarın verilmesi keyfiyetini ifade ettiğini belirtmektedir⁵⁵⁸. Hükümdarın bir kimseye bağışladığı mülk, ihsan ve imtiyazları ihtiva eden resmi belgedir⁵⁵⁹. Soyurgala benzer sistemler; İran, Azerbaycan, Orta Asya, ve Avrasya bozkırlarında Türk ve Moğol devletleri tarafından temlikname, ikta ve tımar gibi farklı isimlerle uygulanmıştır⁵⁶⁰. İkta devletin tasarrufundaki arazi ve taşınmaz malların mülkiyet, işletme veya faydalanma hakkının kişilere tahsis edilmesi şeklinde ifade edilmektedir.⁵⁶¹ Soyurgal ile ikta aynı gibi düşünülse de ikta hükümete askerlik karşılığında verilmiştir. Tarihi seyir içerisinde Soyurgal sahipleri göz önüne alındığında ise bu çeşit bir hibe arazinin verilmesi için askeri hizmetin gerekli olmadığı ve çeşitli zümreden kimselere verildiği

⁵⁵⁷ Kılıç, a.g.t., s.168.

⁵⁵⁸ Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1981, s.287. Mehmet Ölmez bu sözcüğün en eski olarak Budist Uygur metinlerinde “acımak, şefkat göstermek, merhamet etmek” şeklinde yer aldığını belirtmektedir. Mehmet Ölmez, “Dil verileri Işığında Soyurgal ve Kökeni”, *Trans Turkic Studies Festschrift in Honour of Marcel Erdal*, İstanbul, 2010, s.167.

⁵⁵⁹ Osman G. Özgüdenli, *Ortaçağ Türk -İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2006, s.276. Ayrıca bu kelime Abuşka Lügatinde mal vermek, armağan vermek manalarına gelmektedir. Bkz. Muharrem Güzel, “*Abuşka Lügati*”, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2002, s.368. “Daimi ihsan ve in’am bahşiş ve ikram. Bkz. Şeyh Süleyman Efendi, Çağatayca-Osmanlıca Sözlük, Türk Dilleri Araştırmaları Yayınları, Tıpkı Basım, C. XIII, İstanbul, 2003, s.195. “İhsân-ı dâyimi ra namend; sürekli verilen hediye” Bkz. Zuhul Kargı Ölmez; Mahbûbû'l- Kulûb (İnceleme- Metin- Sözlük), (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Ankara, 1993, s.371. *Soyurga*: mal vermek, peşkeş vermek, armağan vermek, hoş görmek, hoş tutmak, nimet vermek. *Soyurgal*: Hilat, nimet. Bkz. Niyazi el- Lugatu'n – Neva'iyye ve'l-İstişhadatu'l-Cagata'iyye= Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar, Haz: Mustafa S. Kaçalın, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 2011, s.998. Bkz. Ann K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia: A Study of Land Tenure and Land Revenue*, St. Martin's Press, New York, 1991. s.IX. Osman G. Özgüdenli, *Ortaçağ Türk -İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2006, s.276.

⁵⁶⁰ Harrossowitz Verlag, “History of Historiography of Post Mongol Central Asia and The Middle East: Studies in honour of John E. Woods”, *Journal of The Royal Asiatic Society*, 17(2) s.119.

⁵⁶¹ Mustafa Demirci, “İktâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXII, İstanbul, 2000, s.43.

görülmektedir⁵⁶². Ayrıca sahib-i soyurgalın söz konusu arazi üzerinde toprağı işleme, vergi toplama ve zamanla devretme gibi bir dizi hakkı vardır⁵⁶³. Toprak ihsanları ve tasarrufunun biçimi, yaygınlığı ve bundan yararlanan kesimlerin kökeni bölgelere göre farklılık göstermektedir.⁵⁶⁴

Buhara Hanlığı'nın ilk dönemlerinden itibaren soyurgal bir nevi özel mülkiyet hakkı olarak yetenekli, başarılı komutan ve yöneticilere "bağış" olarak tebliğ edilmiştir. Daha sonra herhangi bir hizmet gerektirmeksizin belli boy soylarından kimselere ya da ulemaya verilen birer hibe toprağı statüsü kazanmıştır. Özellikle Cuybar Hocalar bu soyurgallardan II.Abdullah Han zamanında oldukça fazla istifade etmişlerdir⁵⁶⁵. Tasarrufu elinde bulunan soyurgal sahipleri vergilerden muaf ve veraset intikaline sahip kimseler olmuşlardır. Bununla birlikte suistimale açık olan her sistem gibi soyurgal uygulaması da zamanla otorite boşluğu veya devletin zayıf olduğu dönemlerde amacının dışına çıkmıştır.

3.1. TARİHİ SÜREÇTE TOPRAK TEVCİHİ

Moğol devlet düzeninde soyurgal; vergi, idari ve kazaî dokunulmazlık demek olup, köylüleri tam olarak feodal emlak sahiplerine bağlamak ve itaati sağlamak anlamına geliyordu. Bu noktada toprak sahibinin emri altında olan köylüler sonsuz itaatle toprak sahibine hizmete mecbur idi. Köylünün feodal emlak sahibinin emri altında evlenme gibi mecburiyetlere de boyun eğdiği görülmektedir. Vergilerin tahsilinde feodal mülk sahibine tahsis edilen bu hak diğer bir tabirle vergilerin hisseye tebdili, köylüleri idare ve yargılama konusunda tam yetkilendirmiş meşru mülkiyeti olgunlaştırmıştır. Bu uygulama ile feodalın hakimiyeti altında bulunan yerlerde bağımsızlığı, örtülü olarak sağlanmıştır. Yetkilerin getirdiği dokunulmazlık feodal toplumda o dönem için mülkiyetin muhafazası sebebiyle gerekli olup, feodal mülkiyetin ilerlemesiyle dokunulmazlık da genişlemiştir. Moğol siyasi düzeninde bu dokunulmazlığın kökeni merkezi hükümet tarafından gösterilen bir lütuf olmayıp, hükümdar tarafından böyle bir dokunulmazlığın toprak sahibine tanınması feodalik mülkiyet cereyanının olgunlaşmasından ileri gelmektedir Moğollar'da soyurgal, iktanın

⁵⁶² Verlag, *a.g.e.*, s.120.

⁵⁶³ Bert Fragner, "Social, and Internal Economic Affairs", The Cambridge History of İran in Seven Volume 6 The Timurid And Safavid Periods, Edited by Peter Jackson, Cambridge University Press, United Kingdom, 1986 s. 505.

⁵⁶⁴ Kılıç, *a.g.t.*, s.265.

⁵⁶⁵ Juvonmardiyev, *a.g.e.*, s.46

değişmiş ve tam olgunlaşmış bir şekliydi. Soyurgalın iktâ karşısındaki hukuki farklılığı, idari ve kazaî dokunulmazlığıdır. İktâ ve soyurgal büyük ya da küçük çapta olabilmektedir. Küçük çaptaki iktâlar bir veya birkaç köyden oluşurken, büyük ölçüdeki iktâlar bütün vasalları içine almaktadır⁵⁶⁶

Timurlularda genellikle arazi mülkiyeti “devlet, vakıf ve mülk” olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır. Timurlu döneminde de sıkça karşılaştığımız soyurgal sistemindeki toprakların büyük çaplı olmadığını söylemek mümkündür. Bu dönemde devlet arazisinin belirli koşullara bağlanarak hibe şeklinde paylaşılması soyurgal toprakları meydana getirmiştir. Timurlu ordusunda savaşta yararlılık gösterenleri mükâfatlandırılarak üzere bu verilmiştir. Hükümdarın hizmetindekilere bir ihsan olarak ve daha çok bir arazi kastedilerek verilen soyurgallar vergi ve resimlerden muaf tutulmuştur. Ayrıca soyurgal sahipleri daha önce devlet hazinesine ödenmekte olan vergileri toplama hakkını elde etmişlerdir. Zamanla bu topraklar veraset yolu ile intikal etmiş, din adamları ve ibadet yerleri için de verilir olmuştur. İlerleyen süreçte soyurgallara *Tarhanlık* da eklenmiştir⁵⁶⁷.

Belki de bu müessesedeki suistimaller ve dejenerasyonun asıl nedeni de budur. Hem vergi muafiyeti hem de Tarhan sahiplerinin işlediği dokuz suçtan hesap sorulamaz olmaları ve bu dokunulmazlıkların getirdiği lakayıtlık idareye zarar vermiş ve Avrupa feodalizminde görülen derebeyliğe benzer bir sisteme dönüşmüştür. Bu dönemde soyurgallar Timur’un kendisine bağlı olan akrabalarına ve askeri yöneticilerine kendisi tarafından verilmiştir. Timur hayattayken torunu Uluğ Bey on yaşına geldiğinde, Taşkent şehri dahil Moğolistan’a ulaşan imparatorluğun kuzeydoğu bölümünü ona soyurgal olarak tahsis emiştir⁵⁶⁸. Timur’un varislerinin döneminde oldukça yaygın olan, zırhlı süvarilere kendilerini ve süvari birliklerini korumak için tahsis edilen soyurgal topraklar ileride onları boy toplumundan ayıran faktör olmuştur⁵⁶⁹.

Timurlu dönemine ait toprak bağışlarına Ebu Said’in oğlu Ömer Şeyh Mirza’nın soyurgal olarak Fergana’yı alması ve 1494’teki ölümüne değin burayı idare etmesi örnek gösterilebilir. Bu sistem, genel bir yapı olarak idari mali ve kalıtsal bağımsızlığı garantilemiş bir yapıdır. Bir yandan merkezî İslam topraklarındaki iktâyı ve Avrupa

⁵⁶⁶ Medjid Fersiani, “Sosyoloji Açısından Horasan Sarbadaran Hareketi”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1978, s.52-53.

⁵⁶⁷ İsmail Aka, *Timurlular*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s.155.

⁵⁶⁸ Svat Soucek, *A History of Inner Asia*, Cambridge University Press, Newyork, 2000, s.127.

⁵⁶⁹ Carter Vaughn Findley, *The Turks In World History*, Oxford University Press, New York, 2005, s.102.

feodalizmini andırırken diğerk taraftan aşırı özerklik ve askeri bağımsızlıkla kendi çehresini korumuş ve yinelenen savaşlara teşviğı artıran bu uygulama çok sayıda kişinin kendi akrabalarının mülküne göz dikmesine yol açmış, bu kişiler monarşik idarenin yinelenmesine katkı sağılayıp kendi idarecilerini atamaya bařlamıřlardır⁵⁷⁰.

3.2. BUHARA HANLIĞINDA SOYURGALIN FONKSİYONU VE YANSIMALARI

Özbek boylarının Deşt-i Kıpçak bozkır dünyasından, Maverāünnehir, Harezm ve Horasan gibi kentsel ve tarımsal hayatın güçlü olduğı bölgelere gelmesi politik değışimlerle birlikte sosyo-ekonomik ve kültürel değışimlere de yol açmıştır. Bozkırdan gelen göçer Özbek boyları bölgenin etnik sosyal ve kültürel dokusuna da etki etmiřlerdir⁵⁷¹.

Özbekler Maverāünnehir'e geldikleri zaman ekonomik açıdan adem-i merkezi eğilimlerin güçlü olduğı merkezi toprak sistemi yerine, toprak ihsanları ve vergi muafiyetleri sayesinde kaynaklara yerel olarak el koyma ve kullanma anlayışının yerleşmiş olduğı bir ortamla karşılaşmıřlardır⁵⁷². Bununla birlikte Cengiz soyundan olan Şeybanî Han, Timuriler'in elinden aldığı hakimiyeti Moğol siyasi kurum ve kuruluşları üzerine Özbek reformlarıyla şekillendirmiştir. Bu noktadan hareketle hakimiyette ortaklık fikri Özbek siyasi düzeni içersinde farklılık arz etmiş ve toprak paylaşımında da bu durum kendini göstermiştir. Şeybanî Han Maverāünnehir'i ele geçirdikten sonra toprakları beyler arasında yatay olarak paylaştırmıştır. Nasrullahî'nin eserinde bu kişiler Kanber Bey Nayman ve Köpek Kuşcu olarak kayıtlıdır. Han, Kanber Bey Nayman'a Belh'i soyurgal olarak verirken⁵⁷³, Harezmi de beylerinden Köpek Kuşcu'ya vermiştir⁵⁷⁴. Bu bilgidenden hareketle Şeybanî Han'ın yakın beylerine karşı cömert davrandığını söylenebilir. Her bir merkez ya da Ebulhayırlı alt- yönetici soy, topraklarını Kanber Bey Nayman örneğinde görüldüğü gibi beyler ile paylaşmaktadır⁵⁷⁵. Ayrıca Kanber Bey Nayman, Şeybanî Han'ın oğlu ve Belh hakimi

⁵⁷⁰ Soucek, *a.g.e.*, s.127.

⁵⁷¹ Kılıç, *a.g.t.*, s.255

⁵⁷² Kılıç, *a.g.t.*, s.261.

⁵⁷³ Bu bilgiyi Muhammed Şeybanî Han döneminin müellifi olan Nasrullahî yazmış olduğı eserinde řu şekilde aktarmaktadır: *Kanber Mirzā ki řāh Baht Hān-nın g uluğ bigi irdi ve Belhni tevābi' bilen soyurğal ber irdi*. Bkz. Abdullah bin Muhammed bin Ali Nasrullahî, *Zübdetü'l-Āsār*, 5368 no'lu yazma, vr. 472a ve 608 no'lu yazma, vr.214a; Kılıç, *a.g.t.*, s.185.Ayrıca Merv şehri de Kanber Bey'e verilmiştir. Bkz. Haidar, *a.g.e.*, s.116.

⁵⁷⁴ Nasrullahî, *Zübdetü'l-Āsār*, 5368 no'lu yazma, vr.470b ve 608 no'lu yazma, vr.212b.

⁵⁷⁵ Kılıç, *a.g.t.*, s.208

Hürrem Şah'ın *atalığını* da yapmıştır⁵⁷⁶ ve Kazak seferinde öldürülmüştür. Muhammed Şeybanî Han daruga olarak Herat'a tayin ettiği Can Vefa'ya bu bölgeyi bahşederken, Sebzvar vilayetini Caniş Bahadır'a ihsan etmiştir⁵⁷⁷. Ayrıca bu fetihler sırasında Herat'a girdiğinde önceki soyurgal sahiplerinin topraklarına dokunmamış, bu bölgeden sadece haraç almıştır⁵⁷⁸.

Zamanla sultan unvanlı aile üyeleri fetihlere katılsın ya da katılmasın topraklardan hisse almışlardır⁵⁷⁹ Bu paylaşımın başlangıçtaki gayesi ülke topraklarının her bir karışının bayındır hale getirilmesidir. Fakat daha sonra uygulama herhangi bir başarı ya da hizmet olmaksızın toprakların aile üyelerine paylaştırılması şekline dönmüştür. Şeybanî Han'ın 1507'de Herat'ı almasının ardından yaptığı toprak taksiminde sadece ailesi ve beylerine yer vermesi Buhara ve Semerkand'ın dışında Horasan'ı da kendi aile hissesi olarak görmesi muhakkak ki bu şehirlerin ele geçirilmesinde diğer sultanların katkısının olmasındandır. Bu durum ileriye dönük toprak kazanımına teşvikin önünü açan bir eylemdir. Nurten Kılıç'a göre diğer Özbek Sultanlarının çoğu zaman bu fetihlere destek vermemesi ya da en kritik zamanlarda desteklerini çekmeleri ve pasif durumda kalmaları ve kayıtsızlıkları hisse sahiplerini belirlemede etken olmuştur⁵⁸⁰. Bu kayıtsızlığın devletin istikbali noktasında ciddi sıkıntılara yol açtığı göz önünde bulundurulursa cezai yaptırımın da önü açılmıştır. Nitekim Kazak seferinde sultanların yeterli çabayı göstermediğini gören Şeybanî Han onları toprak taksiminde yaptığı değişiklik ile cezalandırmış ve fetihlerin devamlılığındaki kararlı tutumunu hiçbir disiplinsiz harekete yer vermeyeceğini açıkça ortaya koymuştur. Nasrullahî'nin ifadesine göre bu seferde Ebulhayırlı Özbek Sultanları gerekli çabayı göstermemişler ve bu sebeple sultanların tasarrufu altındaki toprakların değişimine giden Şeybanî Han önce Türkistan'ı Köçkücü Sultan'dan, sonra Buhara'yı Ubeydullah Sultan'dan alıp Seyyid Aşık'a vermiş, Hisar memleketini Hamza ve Mehdi Sultan'ın elinden alıp Ubeydullah'a vermiştir⁵⁸¹.

⁵⁷⁶ Kılıç, *a.g.t.*, s.206.

⁵⁷⁷ Haidar, *a.g.e.*, s.116. Şeybanî Han'ın Herat'a vali tayin ettiği Can vefa Mirza için bakınız: Khwandamir, *Habibu's-siyar*, Tome Three, *The Region of the Mongol and Turk*, Part Two: *Shahrukh Mirza – Shah Ismail*, Translated and Edited by W. M. Thackston, Harvard University, Cambridge,1994, s. 539.

⁵⁷⁸ Khwandamir, *a.g.e.*, s. 539.

⁵⁷⁹ Kılıç, *a.g.t.*, s. 351.

⁵⁸⁰ Kılıç, *a.g.t.*, s.186.

⁵⁸¹ Bu durum müellifin eserinde şu ifadelerle yer almaktadır: *B'a'zı kirekmes işler ol hân-ı 'âlişândın vuku' taptı biri ol kim burun Küçüm Hândın Türkistânı alıp Seyyid 'Aşıkka birdi ve çün Kazâk yürüşidin yamân hâl bilen yandı Buḥārânı 'Ubeydullah Sultândın Alıp Seyyid 'Aşıkka birdi ve Hîsâr*

Elbette bu tavrı ile sultanların tepkisini çekmiş ve ilerde zuhur edecek olan Özbek-Safevî savaşında bu sultanlar tarafından yalnız bırakılmıştır. Şeybanî Han'ın izlediği politika bir merkezden dağıtılan geçici toprak ihsanları olmayıp siyasal ve ekonomik özerkliğe sahip merkezler ortaya çıkaran kalıcı hibelerdir. Ebulhayırlı Özbek sultanları yasa çevresinde sahip oldukları bu hisseleri özel mülkleri olarak görmeye başlamışlar zamanla bağımsız merkezler haline dönüşmüşlerdir⁵⁸².

Ülke topraklarının kişilerin ellerinde tekelleşmesi ve dokunulmazlık içeren haklar tanınması devlet menfaatini olumsuz etkilemiştir. Üstelik bu durum sadece idari yapıda kendini göstermemiş, askeri ve dini zümreden önemli kişilerce de ferdî hak kazanımları öncelik halini almıştır. Hanın mülkler üzerindeki müdahalesi hoş karşılanmamıştır⁵⁸³. Bu da kişisel menfaatlerin ülke menfaatleri karşısında ne kadar ağır bastığını gösteren açık bir örnektir. Nitekim Nasrullahî'den öğrendiğimiz kadarıyla Muhammed Şeybanî Han'ın ölümüne müteakip yerine geçen amcası Süyünç Hacı Sultan bu toprak paylaşımını eski düzenine çevirmiş ve kişilere önceki mülklerini iade etmiştir⁵⁸⁴. Süyünç Hacı'nın bu tavrı sultanları memnun ederek hakimiyetini meşrulaştırma ve güçlendirme çabasından kaynaklanmaktadır⁵⁸⁵. Ayrıca han bu toprak paylaşımı dolayısıyla peyda olan çatışmaları önlemek ve bir sonraki askeri girişiminde tüm sultanları yanında görmek istemektedir. II. Abdullah Han döneminde soyurgal uygulamasının sadece başarılı ve nüfuzlu beyler değil aynı zamanda hanlık ailesinin üyelerine de verildiğini görmekteyiz. II. Abdullah Han oğlu Abdülmümin'e Belh ve çevresini soyurgal olarak vermiştir⁵⁸⁶. Zira Abdullah Han ve oğlu Abdülmümin Horasan'a kadar gelerek Meşhed ve Nişabur vilayetleri de dahil pek çok yeri ele

memleketini *Hamza Sultân Mehdi Sultânın alıp 'Ubeydullah Sultânı anda hâkim kıldı bu sebebdin sultânlar rencide hâtr boldılar çün Horāsānga bardılar b'azı biglerni yazgurup özü Hazârenin g üstige bardı*. Nasrullahî, *Zübdetü'l -Âsâr*, 5368 no'lu yazma vr. 472a, 472b ve 608 no'lu yazma, vr. 214a, Özbekistan Bilimler Akademisi Taşkent El -Biruni Şarkşinaslık Enstitüsü. Kazak seferi ile ilgili Huncî kış şartlarından dolayı askerleri ve hayvanların takatsiz kaldığını ifade etmektedir. Bkz. Huncî, *Mihmanname-yi Buhara*, s.202.

⁵⁸² Kılıç, *a.g.t.*, s.189.

⁵⁸³ Kılıç, *a.g.t.*, s.192.

⁵⁸⁴ Nasrullahî'nin ifadesi üzere Süyünç Hacı Han Hisar memleketini Hamza ve Mehdi Sultan'a, Buhara'yı Ubeydullah Sultan'a, Keşi, Nahşeb, Hazar, ve Derbend'i Ceyhun kıyısına kadar Timur Sultan'a vermiştir". Nasrullahî, *Zübdetü'l -Âsâr*, 5368 no'lu yazma vr.473b ve 608 no'lu yazma, vr.215a.

⁵⁸⁵ Eski adetlere göre hanlık makamına en yaşlı sultan geçiyordu ve o dönemde hanedanın en yaşlı sultanı Köçkünçü(Küçüm) Sultan idi. Ancak tahtın varisi Süyünç Hacı olmuştur. Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidî: Geride Bıraktıklarımızın Hikayesi*, (Çev:Osman Karatay), Selenge Yayınları, İstanbul, 2006, s.457.

⁵⁸⁶ Hafız Tanış, *Şerefname-yi Şahi*, C.I. s.112

geçirmiş ve hakimiyet alanlarını genişletmişlerdi⁵⁸⁷.

Diğer yandan II.Abdullah Han'ın, Kılıç Kara Sultan'a Karşı ve Sagarçı'yi, Hüsrev ve İskender Sultan'a Fergana'yı vermesi de soyurgal olarak adlandırılmıştır. Böylece genel anlamda soyurgallar sultanların beylere bağışladığı toprakları içermiştir⁵⁸⁸. Özbek siyasi düzeninde idare bürokratik bir mekanizma yerine zamanla hisse sahibi sultanlar ve beylerin eline geçmiştir⁵⁸⁹.

Özbek politik düzeninde mühim rol oynayan beylerin bağlı bulunduğu boyların en önemlileri Kuşcu, Nayman, Böyreğ, Karluk, Dürmen, Kongrat ve Kiyat olup bu boyların beylerine önemli bölgeler soyurgal olarak verilmiştir⁵⁹⁰. Beylere gösterilen itibar sayesinde onlar adeta Özbek sultanları gibi hareket etmişlerdir. Merkezden herhangi bir olumsuz tavırla karşılaştıklarında tepkilerini savaşlardaki pasif tutumları ile göstermişlerdir. Bu bağlamda hakimiyette ortalık çerçevesinde sahip olunan mülkler, ona sahip olan, sultan ya da beyler tarafından bir gelir kaynağı olmanın dışında siyasi ve ekonomik bir baskı aracı ve hakimiyet bölgesi haline dönüşmeye başlamıştır. Bunlar XVI. yüzyılın başlarından itibaren çok geniş mülkleri kapsayacak şekilde artmaya başlamıştır⁵⁹¹. Soyurgal Daranlar(soyurgal sahipleri) her türlü vergiden muaf, toprağı işletme hakkına sahip ya da toprağı işleyen köylünün vergisini kendi adına toplama yetkisine sahiptirler. Siyasi hukuksal ve idari hakları beraberinde getiren soyurgallar küçük çaplı olduğunda etki ve yetki alanı sınırlı olmakla birlikte büyük çaplı soyurgallar geniş toprakları kapsadığından sahiplerine daha geniş etki ve yetki alanı yaratmıştır. Soyurgal sayesinde bağımsız gelirlere sahip göçer veya yerleşik kökenli unsurlar politik ve ekonomik olarak özerk hale dönüşebilmektedir. Bu tür toprak ihsanları ile XVI. yüzyılın ortalarından itibaren ve XVII. yüzyılda hanlar ile beyler arasındaki denge değişmeye başlamış, yerel otorite ve idare büyük ölçüde beylerin eline geçmiştir.

Soyurgal ihsanların yaygın olarak uygulandığı Taşkent ve civarında bu durumun örneklerine sıklıkla rastlanmaktadır. Fergana bölgesindeki Kızılrat, Adak ve Kasan gibi şehirler Sultan Seyyid'in evlatlarına soyurgal olarak verilmiştir. Ayrıca Fergana seyidlerinden Fazıl Ali'ye yapılan toprak ihsanı ile ilgili 1552'de Taşkent hakimi

⁵⁸⁷ İskender Bey Münşi, *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, C.II. s.85.

⁵⁸⁸ Alpargu, *Onaltıncı Yüzyılda Özbek Hanlıkları*, s.118.

⁵⁸⁹ Kılıç, *a.g.t.*, s.207.

⁵⁹⁰ Kılıç, *a.g.t.*, s.212. Bu boylardan Kuşcu, Nayman, Karluk ve Böyreğ, Coçi'nin oğullarından Batu Han ve Şeyban Han döneminde de ön plana çıkmaktadır. Öyle ki Batu Han, kardeşi Şeyban Han'ın başarıları sonucunda bu boyların beylerini ona tabi kılmıştır. Bkz. Nasrullahî, *Zübdetü'l-Âsâr*, 5368 no'lu yazma, vr.465b ve 608 no'lu yazma, vr.208b.

⁵⁹¹ Kılıç, *a.g.t.*, s. 263.

Süyünç Hacı adına yazılmış bir belge mevcuttur. Bundan başka Süyünç Hacı'nın oğullarından Nevruz Ahmed, demir ve maden kaynaklarını Seyyid Şemseddin Muhammed Horasanî'ye soyurgal olarak verirken yine Nevruz Ahmed dönemine ait bir belgeye göre Andican Şeyhülislamı Mevlana Burhan Kadı'ya soyurgal topraklar verilmiştir⁵⁹². Bu dönemde maden işletmeleri hakkında detaylı bilgi mevcut değildir. Ancak XVII. yüzyılda iç çekişmeler nedeniyle altın yatakları geliştirilememiştir⁵⁹³. Maden yataklarına ise özellikle Amu-derya (Ceyhun) çevresinde rastlanmaktadır⁵⁹⁴.

3.3. ASTRAHANÎ DÖNEMİ TANHA UYGULAMASI VE FONKSİYONLARI

Soyurgalın devamı olarak nitelendirebileceğimiz Tanha uygulaması da tıpkı soyurgal gibi askerlere verilen bölge arazisinden vergi toplama hakkıdır. Tanha uygulamasında bu hak kişinin yaşamı süresince sınırlı olup ardıllarına miras bırakamaması şeklinde tanımlanmaktadır. Merkezi otoriteden bağımsız hareket ederek bu uygulamanın da içeriğinde değişiklik meydana getiren yerel beyler mevcut kanunları uygulamamıştır⁵⁹⁵. Bu uygulamada tanhadar olan asker devletten berat⁵⁹⁶ yani vergi için ruhsatname alır. Toprağı işleyen köylünün tanhadara karşı sorumluluğu defterlere kaydedilmiştir. Bu defterler tanhaya yasal bir nitelik kazandırır. Astrahanîler döneminde merkez ile yerel beyler arasında süren toprak çatışması bu dönemin merkezileşmeden tamamen yoksun olduğunu göstermektedir⁵⁹⁷.

Astrahanî Hanedanı döneminde bu yerel beylerin gücünü kırmak için ilk ciddi girişimi Ubeydullah Han gerçekleştirmiştir. Han, yerel beyler arasındaki gücü dengelemek için yüksek askeri ve sivil makamlara köle kökenli kişileri yerleştirmiştir. Arazileri babadan oğla geçen bir sisteme dönüştürmemek için tanha ihsanlarının tutulduğu defterleri ortadan kaldırmak istemiştir⁵⁹⁸.

Ancak bu durum halkı da olumsuz etkilemiş köylü için ekilecek alan kalmamıştır⁵⁹⁹. XVI. yüzyılda Buhara Hanlığı'nın toprak politikasına ilişkin çok sayıda

⁵⁹² Kılıç, *a.g.t.*, s.266.

⁵⁹³ Mukminova, *a.g.e.*, s.8.

⁵⁹⁴ Amu-derya havası bilhassa altın madenleri ile meşhur olduğundan Rus istilasının Harezmi gelişinin ana sebebi bu madenler olmuştur. Gündoğdu, *a.g.t.*, s.244. XVII yüzyılın başlarında altın, Fergana dağlarının yanı sıra Taraz ve Hotan'dan getirilmekteydi. Mukminova, *a.g.e.*, s.8.

⁵⁹⁵ Hafız Tanış Buhari, *Şerefname-yi Şahi*, C.I, s.150.

⁵⁹⁶ Rütbe, nişan ve imtiyaz verilmesi anlamına gelmektedir.

⁵⁹⁷ Ükten, *a.g.t.* Ankara, s.202,203.

⁵⁹⁸ Merkeziyetçi güçlü bir devlet mekanizmasını varlığı tarımsal faaliyetlerin devam etmesi ve düzenin korunması adına önem teşkil etmiştir. Alekseev, *a.g.e.*, s.141.

⁵⁹⁹ Mir Muhammed Emin Buhari, *Ubeydullah-Name*, s.223,224.

resmi evrak mevcuttur. Belge sayısı ve çeşitliliği Buhara Hanlığı'nın toprak ve vakıf sistemine dair zengin fonları gözler önüne sermektedir. Sadece Özbek Sovyet İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü koleksiyonunda 2.700'den fazla hakiki vakıf kaydı bulunmaktadır. Şarkiyat Enstitüsü koleksiyonunun en kalabalık kısmını feodal toprak mülkiyetine ilişkin belgeler oluşturur. Bunlar, öncelikle, feodal sistemin ekonomik temelini incelemesi açısından önemlidir. Merkezi Devlet Tarih Arşivi, Buhara Emiri'nin Kuşbegi Arşivi, XV-XIX. yüzyıllar boyunca bölgesel yönetimlerin fonları, arazi vergisi komisyonları, Hive Hanlığı'nın fonu vb. belgeleri barındırmaktadır. Astrahanîler devrinde de toprak güçlü Özbek boyları arasında dağıtılmıştır⁶⁰⁰. Bu tarihi belgeler incelendiğinde XVII. yüzyılda Astrahanî Hanedanı dönemi İmamkulu Han'ın emirlerinden olan Yalangtuş Bey en fazla mülke sahip bey olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bakımdan XVII. yüzyılın büyük bir feodal lordu olarak tanımlayabileceğimiz arazi mülklerinin sahibi Yalangtuş'a ilişkin belgeler dikkate değerdir. Tarihsel literatür, Yalangtuş Bey'i henüz en büyük toprak sahibi olarak tanımlamamış ancak belgeler incelendiğinde onun Semerkant'ı birkaç on yıl boyunca yönettiğini, özellikle görkemli binaların inşası için kullandığı 300 kadar köleye sahip olduğunu büyük fonlara sahip şekilde sefer yaptığını ve büyük bir orduyu komuta ettiğini bildirmektedir. Yalangtuş merkezî idareden uzaklaşıp adeta bağımsız hale gelmiştir. Örneğin Yalangtuş Bey 1606'da Semerkant tümenine⁶⁰¹ bağlı Afarinkent'teki arazisini Ahrar⁶⁰² ailesine mensup birinden satın almıştır⁶⁰³. Arazi alanı belgede belirtilmemiştir, ancak o zaman için çok büyük bir miktar olan 4300 tanga⁶⁰⁴ fiyatına bakılırsa Yalangtuş, geniş ve kârlı bir mülk satın almıştır. Ayrıca satın alınan arazinin ekildiği, sulandığı, tarıma uygun olduğu bilinmektedir. İmamkulu Han, Yalangtuş Bey'in tüm topraklarının vergilerinden muafiyetini ibraz eden bir kararname hazırlatmıştır⁶⁰⁵. 1631'de Şehrisebz'de 52.500 tangaya 1100 tanablık⁶⁰⁶ yer satın

⁶⁰⁰ Abduraimov, a.g.e., C.I, s.104.

⁶⁰¹ Bu kelime bölge ya da vilayeti tanımlamaktadır. Bkz. Shavkat Butayev-Abbos Irisqulov, English-Uzbek Uzbek-English Dictionary (İnglızcha- O'zbekcha O'zbekcha- İnglızcha Lug'at, O'zbekiston Respublikası anlar Akademiyası, Fan Nashriyoti, Taşkent, 2008, s.752.

⁶⁰² Nakşibendiye tarikatının üç önemli temsilcisinden biri olan Hoca Ahrar Semerkand, Buhara, Taşkent, Karşi gibi şehirlerde bir çok dükkan, bahçe, köy, mezraa ve sulama kanalı satın almış bunların bir kısmını cami, medrese ve tekkelere vakfetmiştir. Bkz. Necdet Tosun, "Ubeydullah Ahrar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.42, İstanbul, 2012, s.19-20.

⁶⁰³ Abduraimov, a.g.e., C.I, s.68 .

⁶⁰⁴ Buhara Hanlığı para birimidir. 30 bakır dinara eşittir. Avaz Muhammad Attor Hoqandi, *Tarixi Jahonnamoyi*, Sarq Yulduzi Jurnali, 8-son, 1991, s.139

⁶⁰⁵ Abduraimov, a.g.e., C.II, s.68. Yalangtuş Bey vilayetin tümenlerinde para için satın alınan mülklere (emlak) sahiptir. Şeriat uyarınca mülk-i halis olarak toprakların bir kısmı şahsına verilmiştir. Elinde yasal mektuplar (hudutları belirten) ve yazılı kararlar mevcuttur. Bahsedilen mülklerin mulki holis olduğunu

almıştır⁶⁰⁷. Sonraki girişimlerine bakıldığında, 1650’de Yalangtuş Bey, Semerkant tümeni Şavdar’daki Aşur Kuşbegi’nin oğullarından bahçe ve arazisinin bir bölümünü satın almıştır. Bu tümenin başka bir bölgesinde Yalangtuş Bey’in vakıf olarak miras bıraktığı topraklar vardır⁶⁰⁸.

Yalangtuş Bey bugün Semerkand Registan meydanında yer alan, Şirdar(1619-1636) ve Tillakari(1646-1660) ⁶⁰⁹ adlı iki vakıf inşa ettirmiştir. Ayrıca vakfa dönüştürülen toprakların bulunduğu yerler; Semerkant’ın Buryaçi ve Karayagaç köyleri Sagdi Kalan Akhasantepe ve Oktepe’dir. Afarinkent bölgesinde; Nahri Haydar, Ok Muhammad-soy, Atalık-Kışlak, Pehlivankuşu Karasu ve Aimabad mevkileridir. Anhar bölgesinde Argunşah, Tatkent bölgesinde; Bagurtak, Dahay Hinduvan, Hoca Gançola, Namazgah Kavala, Mavaliyan, Daştak ve Muhammadçap adlı yerlerdir. Toplamda, Yalangtuş Bey kendi arazilerinin en az 26’sını vakfa dönüştürmüştür ve Şehrisebz’de yukarıda bahsi geçen topraklar buraya dahil edilmemiştir⁶¹⁰. Anıtsal binalar inşa etmesine ve uzak seferler için birlikleri donatmasına olanak sağlayan serveti ve gücünün temeli, toprak mülkiyetine dayanmaktadır. Sömürdüğü tarımsal nüfus üzerinde güç sağlayan Yalangtuş Bey kanunun kendine verdiği yetkileri kullanmıştır. Çünkü toprak kanununa göre mülk sahibi, topraklarında yaşayan köylüleri evde veya belirttiği başka bir yerde çalıştırabilmekteydi⁶¹¹.

İmamkulu Han mutlak iktidarını güçlendirmek için Cuybarî hocaların nüfuzuna ihtiyacı olduğundan onlara çeşitli toprak ihsanları ile yakınlaşmaya çalışmıştır. Örneğin Şeyh Hoca Haşim’e hem hanlıkta hem de hanlık dışında yardım etmiş ve geniş mülklerden istifade etmesini sağlamıştır⁶¹².

kabul ederek, tek bir kimsenin onu rahatsız etmemesi, vergi, acil durum vergileri ve diğer vergilerin ödemesinin istenmemesi gerekmektedir. Kazakov, *a.g.e.*, s.23.

⁶⁰⁶ Tanab;399 metreye tekabül eden fars ölçü birimidir. Bkz.M.Ş. Holov, Kniga “ Babur-Name” kak metrlogičeskiy istočnik, Nauoka ta naukoznavstvo, 2008, No.1, s.127.

⁶⁰⁷ Yalangtuş Bey, Hacı Bey ve Muhammedkulu Çuhrekası’nın mülklerini satın almıştır. *Dokumenti K İstorii Agrarnih*, s.6.

⁶⁰⁸ Abdurraimov, *a.g.e.*, C.II, s. 123.

⁶⁰⁹ Craig Benjamin, “ Soviet Central Asia and The Preservation Of History”, *Humanities*, 7/73, July 2018, s.6. İmamkulu Han’ın askeri valisi Yalangtuş Bahadır tarafından İmamkulu Han için mühendis Hakkak İşana Vali’nin sorumluluğunda Abdülcebbar’a inşa ettirilmiştir. Registan meydanındaki üç önemli eserden birisidir. Tillakari medresesi ise meydanın yola bakan tarafının aksi istikametinde yerleştirilmiş ve Timurlu tarzında inşaa edilmiş bir medresedir. Bkz.Yaşar Çoruhlu, Şirdar Medresesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.39, İstanbul, 2010, s.191-192.

⁶¹⁰ Abdurraimov, *a.g.e.*, s. 124. Materiali Po İstorii Ura Tyube XVII-XIX Vekov ed:A.A Semenov, O.D.Çehoviç, Akademia Nauk Tadjikskai SSSR İstitut İstorii, Moskva,1963, s.88.

⁶¹¹ Abdurraimov, *a.g.e.*, s. 124

⁶¹² Ivanov, *Hozyaystvo Djuybarskih Şeyhov*, s.77.

Maveraünnehir'deki Nakşibendî Tarikatı büyük ölçüde Hoca Ubeydullah Ahrar, Hoca Ahmed Hasanî ve Hoca Muhammed Cuybarî'nin soyundan gelen üç şeyh hanedanıyla sınırlandırılmıştır⁶¹³. Bu dini liderlerin mevcut iktidarı onaylaması meşruiyetin kazanımı için önem arz etmekteydi. O yüzden onlara çeşitli ihsanlar sunulmuş ve katkı sağlanmıştır⁶¹⁴. Vakıf akarlarından elde edilen gelirler medrese, mescit ve mezarlıkların yapımına, medreselerde ders veren öğretmenler ve imamların istihdamına aktarılmıştır⁶¹⁵.

İmamkulu Han'ın iktidarının ilk yıllarında Ahsikent vilayetinin hakimi Seyyid Fathullah Ahund'a Karaskan, Gavhana ve Adak meziresini(mezra) verdiğini beyan ettiği hüccette bu bölgenin kadim zamanlardan beri Seyyid atalarının tasarrufunda olduğu aktarılmıştır. Akabinde bölgenin hiçbir surette herhangi bir kimse tarafından alınamayacağı kesin olarak belirtilmiştir⁶¹⁶.

Burada büyük toprak bağışı noktasında dikkat çeken bir başka konu İmamkulu Han'ın Taşkent Şeyhi Arif Han'a verdiği arazidir. Zira han, Taşkent'te üzerinde yaşayan köylülerle birlikte Arif Han'a büyük oranda toprağı Tanha olarak vermiştir. Ele alınan belgelerde şeyhin varlıkları köylüler de dahil edilerek sahip olduğu topraklar ve malları sıralanmıştır. Belgede devlet yönetiminin bu toprakların vergilerini kabul etmediği ve köylülerin iki desyatına⁶¹⁷ ve diğer(mükerrî , ihracat, algat ve amalat gibi) vergileri adı geçen Şeyh Arif Han'a vermekle yükümlü olduklarından bahsedilmektedir⁶¹⁸. Bir başka mülk sahibi kişi Mir Muhammed Tahir'dir. Hanın tahsildarlarını topraklarından atmak ve topraklarında oturan köylülerin vergilerini tek başına toplamak isteyen Mir Muhammed Tahir, İmamkulu Han'dan bu toprakların üçte ikisini hazineye kabul etmesini ve üçüncüsünü vergiden muaf saymasını istemiştir. 21 Ağustos 1620'de İmamkulu Han Rahim Bey Pevaneci'ye Miyankal bölgesinde birkaç

⁶¹³ Welsford, a.g.e., s.70-71.

⁶¹⁴ Muhammed Talib, *Matlabu't-Talibîn* s.217-218.

⁶¹⁵ Shodiyev, a.g.e., s.76.

⁶¹⁶ Nakleden, Juvonmardiyev; *Hüvel Gani Ebulfeth İmamkulu Muhammed Bahadur Sultan sözü: Ahsikent vilayetining uluğ seyyidleri ve İslam kadıları aziz meşaihler ve hürmetlik vezirler usul ve ayan erbab ve kalandarları, husuen sadaiyarihning kethüdalari ve u yerde turuvçılar bilsinler ki Karaskan, Gavhana ve Adak meziresi kadim zamandan beri ata babalarından tartıp seyidedlik ve murtezevi neseblik cenab-ı Kemaleddin Said Fethulla Ahundga taalluk bulup kelgen. Kulları da bu maniden delalet beruvic sabık sultanlarning resmi varakları var. Şunga binaen biz hem kadimki derbest-i desturi bilen mezkur mevzilerini yukarıda işaret kılınan(Said Fethulla Ahund)ga şefket kıldık. mezkur mevzilerin kethüdalari ve u yerning mükerriri harç ve haracat mal ve faaliyetlerinin(almay) şu hakda vaki bulgan kararını yeşirmey(onga) cevap ayıtlargı kerek. Alidar ve amaldar heç kim belki hiçbir tirik can(onung) mülküne dahil tecavüz kılmasın.. Juvonmardiyev, a.g.e., s.122-123-124.*

⁶¹⁷ Desyatına; 2400 metrekare veya 1,09 hektar alan için alınan vergiye verilen addır. Bkz. "Entsiklopediya otçestvo" www.dic.academic.ru. 14.06.2020, 16.30.

⁶¹⁸ Abdurraimov, a.g.e., C.II, s. 42.

köy satmıştır. Bu satış senedinde, hanın sattığı tüm arazilerin devlete ait olduğu belirtilir. Bu arazilerden her birinin değeri 15.000 tanga olarak belirtilmiştir. Han, emlak topraklarının (devlete ait) satışlarını gerçekleştirip elden çıkarma hakkına sahiptir⁶¹⁹.

İmamkulu Han tarafından verilen bir buyrukta beylerinden Emir Burhan' ait toprağın atalarından miras yoluyla geçtiği, mevcut bölgenin tek hakimi olduğu ve hiç bir yöneticinin buradaki hakka karışamayacağı açıkça belirtilmiştir. Her yıl yeni bir yetki veya atama gerektirmediği belgede aktarılmıştır⁶²⁰.

Bir başka örnekte ise İmamkulu Han, Hamid Kışlak'ın topraklarını vergiden muaf tutmuş ve bundan sonra bu topraklar Mülk-ü hür adını almıştır. İlerleyen dönemde devlet arazilerinin Abdülaziz Han tarafından da satıldığına işaret eden çok sayıda belge de mevcuttur.

1657'de Abdülaziz Han, Kamat tümenindeki devlet arazisinin 2700 tanabasını Hoca Kalan'a satmıştır. 10 bin tenge ve kalan 900 tanabadan⁶²¹ haraç karşılığında 1.800 tanaba geri almıştır. Abdülaziz Han, Semerkant bölgesinde de geniş araziler satmıştır. Görünüşe göre, satın alınan arazi, verilenden daha büyük bir mülk olarak kabul edilmiş ve bu nedenle yerel beyler, Kadı belgeleriyle devlet topraklarının alınmasını resmileştirmeye çalışmıştır. Buhara Hanlığı'nda arazi alım satımının kuralları vardır. Öncelikle Buhara'ya bağlı topraklar dört türe ayrılır. Bunlar: *Mülk-i Hür*, *Mülk-i Halis*, *Mülki Haraci* ve *Emlak*'tır. *Mülk-i Hür*; bir devlet arazisinin satın alınarak, hükümdarın bunun üçte ikisini yasal olarak reddettiği ve bu arazinin geri kalan üçte birinin, satın alan alıcıdan başka hiç kimsenin üzerinde tasarruf etme hakkının olmaması için vergiden muaf tutulan toprakları ifade etmektedir. Yani varlıklı zengin kimseler devlet arazisinden bir bölgeyi satın alırlar. Han'dan arazinin üçte ikisini alırlar ve geri kalan kısım topraklar mülkü hür olarak geçer. Her türlü vergiden muaf tutulan bu toprakları satın alan kişi haricinde kimse ekip biçemez. Böylece büyük devlet arazileri yavaş yavaş özel mülk sahiplerinin eline geçmiştir⁶²².

Toprak sahipleri ise devletten toprak satın alarak ve varlıklarının üçte ikisini devlete devrederek vergi ayrıcalıkları elde etmişlerdir. Sonuç olarak kendilerini

⁶¹⁹ Hamid köyü ve birlikte köyün iki katı büyüklüğünde iki başka arazi parçası. Abduraimov, a.g.e., C.II, s.42. Mir-Muhammed Tahir XVII. yüzyılın tanınmış Buhara asilzadesidir, İmamkulu Han'ın yetkili temsilcisi olarak hareket etmektedir Kazakov, a.g.e., s.24. *Dokumenti K İstorii Agrarnih* s.5.

⁶²⁰ *İmamquli Hujjeti*, Özbekistan Merkezi Devlet Tarih Arşivi, Kuşbegi fonu, 294 numaralı belge, Taşkent, Özbekistan.

⁶²¹ Bağ ve bahçeden alınan vergiyi ifade etmektedir. Juvonmardiyev, a.g.e., s.51.

⁶²² Abduraimov, a.g.e., C.II, s.46.

tamamen bağımsız arazi sahipleri haline getirmişlerdir. XVIII. yüzyılda bu arazi sahiplerinin ekonomik ve siyasi gücü o kadar artmıştır ki merkezi devlet gücü giderek zayıflamıştır. Böylece Bahadırlar ve Özbek askeri milislerinin (Nökerler) alt kademeleri 11-23 tanab, Mirzabaşı 25-35 tanab, Cebeciler 40 tanab, Karavulbegi 47 tanab, vb. oranda mülk sahibi olmuşlardır. Daha büyük rütbeliler, örneğin Pervaneci, Dadha gibi rütbeliler daha büyük araziler almıştır⁶²³.

Ubeydullah Han'a ait bir karnamede(1702-1711) köy yönetiminin temsilcileri yer almaktadır. Buna göre vergi tahsilatına katılan görevliler; hakimler, amiller, erbablar, kethüdalar, ustabaşları'dır. Bazı vergilerin toplanması hususunda para biçiminde kullanılan tanaban ve avarizattan⁶²⁴ ve devletin özel araziyi işleyen köylülere dayattığı sayısız vergiden (hashar, bigar, mardıkar ve Cuftig) bahsedilmektedir. Buhara Hanlığı'nın toprak yönetiminde "emlak" olarak bilinen eski bir uygulama ile karşılaşılmaktadır. Bu uygulama gereği devlet görevlileri vergilerini toplamadan önce çiftçiler yeni hasadın tahılını harcayamazlar. Vergi memurları satışı engellemek için tahılı mühürlerler. Her köyde, hasadı izleyen ve tahılı kil mühürlerle mühürleyen Daruga'nın özel gözetmenleri vardır. Böylece köylü, ne kadar ihtiyacı olursa olsun, mühürleri hareket ettirmeden tahılı alamaz. daruganın görevleri arasında her köylünün dikkatli gözetimi vardır⁶²⁵.

Daha önce bahsedilenlere ek olarak, Aşur Kuşbegi, Özi Timur Bey Pervaneci, Hoşhal Bey Divanbegi, Can Fulad Divanbegi, yargıç Mirakşah Hoca Kalan, Mir Abdulkayum, şeyhülislam ve diğerleri, yayınlanan belgelerde büyük toprak sahipleri olarak hareket etmektedir. Özel mülkiyete dönüşen arazilerin büyüklüğü yüzlerce ve binlerce tanaba olarak hesaplanmıştır. Bu topraklar sürekli olarak özel mülkiyet olması şartıyla (mülk, mülk-i halis veya mülk-i zarharid)satılmış, takas edilmiş, bağışlanmış, ipotek edilmiş ve borçları ödenmiştir. Örneklerden de anlaşılacağı üzere zamanla devlet arazisi miras yoluyla sahiplenilebilir hale getirilmiştir⁶²⁶.

⁶²³ Abduraimov, a.g.e, .C.II,s.47.*Materiali Po İstorii Ura Tyube*, s.90.

⁶²⁴ Avarizat Hükümet tümeninden alınan vergi ve verginin işlenmesini ifade eder. Juvonmardiyev, a.g.e., s.65.

⁶²⁵ Abduraimov, a.g.e., C.II, s.43.

⁶²⁶ Ükten, a.g.e., s.202.

4. SOSYAL YAPI VE EKONOMİ

4.1. SOSYAL YAPI

Buhara Özbek Hanlığının kurulmuş olduğu ve yayıldığı coğrafi saha çöller, çorak araziler ve steplerin yanı sıra sulak alanlar çevresinde tarım yapılan bir alanı teşkil etmektedir. Bu coğrafyayı yüksek güneşlenme, kuruluk ve belirgin kuraklık, mevsimsel farklılıklara sahip bir karasal iklim olarak özetlemek mümkündür. Uzun vadeli iklim değişkenliği, periyodik kuraklıklar ve yetersiz su kaynakları burada sosyal yaşamı ve ekonomiyi şekillendirmiştir. Bitki örtüsü, iklimin genel tekdüzeliğine rağmen çeşitlilik gösterir⁶²⁷. Sonuç olarak bölge, erozyon ve çölleşmeye yatkın olan son derece kırılgan bir ekosistem oluşturur ve bu durum özellikle insani faaliyetleri etkilemektedir. Esasen bu coğrafyayı sosyal tarihin tüm ana bileşen parçalarını birbirine bağlayabilen bir bölge olarak düşünmek gerekmektedir. Konar- göçer yaşamın getirdiği yaylak ve kışlak yaşamı kırsal bölgelerde varlığını devam ettirmekte ve buralarda hayvancılık ön plana çıkmaktadır⁶²⁸. Kırsal ekonominin en tipik örneği olarak dağlık bölgelerdeki çobanlar kışın alçak arazilerden yazın daha yükseğe çıkmaktadırlar. Ovaların kuzey enlemlerindeki topraklarda bu genellikle güneyden kuzeye hareket şeklini olmaktadır. Bu tür mevsimsel hareketler, kalıcı bir yuva anlamına gelmeyip sadece konaklama alanlarını göstermektedir⁶²⁹.

Yoğun ekili alanlara dağılmış yerleşik nüfuslarla bir arada yaşayan konar-göçerler sürülerini geniş otlak, çöl alanları, vahalar ve dar nehir vadilerinde otlatmaktadır. Hayvanlarını otlatan çiftçiler bir aileyi beslemek için tarımdan çok daha geniş bir alana ihtiyaç duymaktadır. Belirli arazilerin tek bir haneye ait ya da tasarrufunda olduğu Buhara Özbek Devleti'nde köylü tarımının aksine, bir çobanın ailesi kısıtlı bir toprak parçasıyla sınırlı kalamazdı. Çobanın mülkünün temel unsuru hayvanların mülkiyeti ve kontrolü idi. Nispeten geniş bir alanda hayvanları otlatma hakkı genellikle aynı boya mensup diğer çobanları ile paylaşıldı. Boy sistemi burada köyün veya köylü topluluğunun yerini almıştır⁶³⁰.

Hanlıkta istikrarsızlığın bir nedeni bozkırdaki aşırı nüfustur. Giderek artan nüfusa yetmeyen kaynaklar sebebiyle yerleşik nüfusun olduğu topraklar istilaya açık

⁶²⁷ Haidar, a.g.e., s.13

⁶²⁸ Yo'ldoshev, a.g.e., s.39.

⁶²⁹ Kılıç, a.g.e., s.34.

⁶³⁰ Abdurahimova vd., a.g.e.,s.37

hale gelmiştir. Bununla birlikte bir boyun sürülerini otlattığı toprakların artık yeterli olmayacak şekilde artan hayvan sayısı da başka bir problemi teşkil etmektedir. Bu istilalar ekonominin can damarını oluşturan tarımsal arazilerin zarar görmesine neden olmaktadır.

Otlak yerler hanlık açısından son derece önemli olduğundan devlet tarafından bu bölgelerden de vergi alınmıştır. *Alaf* olarak bilinen bu vergi hanlıktaki atların yem ihtiyacı için aynı olarak alınan bir vergi çeşididir⁶³¹. Bozkırda, çöllerin çevrelediği sahada karla beslenen nehirler boyunca yeşil kuşakların olduğu ancak düşük yağış oranından ötürü tarımın küçük bir alanı kapladığı sulamaya dayalı bir yaşam hakimdir. Ekonominin bel kemeği bu tarım alanlarına dayanmaktadır. Bozkır yaşamına bağlı olarak yetiştirilen bitki hem endemik bir habitat meydana getirirken yetiştirilen hayvan çeşidi de iklime bağlı sınırlılık göstermektedir. Örneğin Doğu Türkistan çöllerinde bozkır halkı genellikle koyunlarla birlikte at yetiştirirdi. Bunun dışında bir çöl hayvanı olan iki hörgüçlü deve de yetiştirilmekteydi⁶³².

Aynı ya da nakdi olsun herhangi bir devlet kurumu kaynakları olmadan var olamaz. Bu noktada standart bir servet birimi olarak hayvan sayısı kaynak teşkil etmektedir. Küçükbaş hayvan olarak koyun hem bir ganimet olarak değerlendirilmiş hem de vergilendirmede kullanılmıştır. Vergilendirme sürü başına sayıya dayandırılmıştır⁶³³.

Kırsalda tarım ve hayvancılık yapıırken şehir yaşamını zanaatkar, esnaf ve tüccar oluşturmaktaydı. *Muhassali Mal* adıyla bilinen vergi şehirde yaşayan zanaatkar ve esnaf içerisinde evi ve hayvanı olanlardan alınmaktaydı. Bununla birlikte çeşitli konularda işlenen suçlar sonucu devletin kişinin malını müsadere ettiği bir adli sistem de vardır. Cürüm işleyen kişinin malına el konurdu. Bu uygulamaya Yargu denmektedir⁶³⁴.

Buhara Hanlığı'nda nüfusun büyük bir kısmı özgür doğmuş insanlardan oluşurken, kölelik de oldukça yaygındır. Hanlıkta resmi merasimler sırasında köle hediye etme usulü vardır. İmamkulu Han kardeşi Nadir Muhammed'in sarayına ziyarete gittiğinde merasim sırasında kendisine hediyelerle birlikte sekiz köle sunulmuştur.

⁶³¹ Juvonmardiyev, a.g.e., s.61.

⁶³² Burton, a.g.e., s.152. Koyun, deve, at dışında kara kuzu da hanlık da cins ve önemli bir hayvandır. Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hani(Şibanlılar Astrahanlılar)*, s.65.

⁶³³ Burton, a.g.e., s.205.

⁶³⁴ Juvonmardiyev, a.g.e., s.61..

Nadir Muhammed dokuzuncu köle olarak kendini söylemelerini yasavvularına⁶³⁵ emretmiş ve teşrifatta İmamkulu Han'a olan saygısını ve bağlılığını göstermiştir⁶³⁶.

Köleler savaşlarda elde edilen ganimet anlamına gelmektedir. Savaş zamanı esir düşen kölelerin çoğunluğu İran kökenlidir. Hanlık halkı köleleri kişisel işlerinde kullanmakta ve diledikleri zaman satabilmekteydiler⁶³⁷. Savaş esiri olan köleler tarım işçiliğinde ya da bina inşasında çalıştırılmaktaydı. Özbekler ve İranlılar arasındaki çatışmadan kaynaklanan çok sayıda köle zapt etme ve köle ticareti yaşanmıştır. İran köleleri, Buhara Hanlığının nüfusunda önemli bir unsur oluşturmuşlardır. Bununla birlikte, bu köleler kendilerini kurtarabilir azad edilebilirlerdi. Efendileri tarafından genel olarak insanlık dışı muameleye maruz bırakılmamışlardır. Köleler dışında ikamet değişikliği konusunda herhangi bir kısıtlama olmamıştır⁶³⁸.

Buhara Hanlığı'nda sosyal yaşamda kadın ve erkeğin rolleri keskin bir şekilde ayrılmaktadır. Erkeklerin kadınlar üzerindeki kontrolünün kapsamı yalnızca dini kurallara değil, aynı zamanda boy gelenekleri ve akrabalık yapılarına da bağlıdır. Hanlık halkı son derece ataerkil bir yapı taşımaktadırlar. Kamusal yaşam cinsiyete göre ayrılmış vaziyettedir⁶³⁹. Yerleşik halk Şeriata daha uygun yaşarken konar-göçer yaşam gelenekler etrafında şekillenmiştir. Kırsalda halk büyük ölçüde kendi geleneksel uygulamalarını yani adetlerini takip etmişlerdir⁶⁴⁰.

Kadınların davranışları her yerde katı bir şekilde düzenlenmiştir. Bir kadın, erkek egemenliği geleneklerini bozmaya kalkışırsa o ve akrabaları cezalandırılırdı. Bir kadının önce babasının, sonra da kocasının ve akrabalarının veya oğullarının kontrolü altında olması esas geçerliydi. Ataerkil gelenekler ile gerçek hayatta kadınların çalışmasına duyulan ihtiyaç arasındaki çelişki zorunlu olarak bazı çatışmalara yol açmıştır. Kadınların erkeklerin dünyasına müdahale etme hakkı yoktu ancak kadınlar sadece ev işlerini yapmakla kalmıyor, tarlalarda da çalışıyorlardı. Kadınlar sayısız görevle yüklüydü. At binmek, ev işlerini yapmak, çadırları kurmak, onları kaldırmak,

⁶³⁵ Saraylarda hana sultana ve şehzadelere hediyeleri takdim etmekle görevli kişidir. V.V. Barthold, "17. Asırda Özbek Hanları", s.551.

⁶³⁶ Seyyid Nadir Muhammed Han seleflerin kaidlerine uyararak her cinsten dokuzar dokuzar takdim etti. Bu cümleden sungur çeşitli av hayvanları, rüzgar hızlı atlar bir düzine deve ve daha bunun gibilerini hazırladılar. O esnada sekiz gulam(köle) getirerek Han'ın yasavullarına "bu sengiz kul Nadir Muhammed Han bilen dokuz kul" diye söylemelerini tembihledi. Muhammed Yusuf Münşî, Tezkire-yi Mukim (Şibanlılar Astrahanlılar), s.61

⁶³⁷ Ahmedov, Gosudarstvo Koçevih Uzbekov, s.85.

⁶³⁸ Ziyov, a.g.e., s.77.

⁶³⁹ Juvonmardiyev, a.g.e., s.61.

⁶⁴⁰ Abdurahimova vd., a.g.e., s.82

yemek pişirmek ve çocuklara annelik yapmak kadınların önde gelen vazifelerindendir. Bir Rus gezgin kadınlarla ilgili olarak şunları kaydetmiştir:

*Evde ve tarlada tüm işler kadınlar tarafından yürütülüyor. Özbek kadın, dinlenmeden çalışan bir öküz gibidir. Adamın her zaman parası vardır. O karısına masrafları için ne kadar vereceğini dikkatlice hesaplar*⁶⁴¹.

Buhara Hanlığı'nda sosyal tabaka olarak âlim şahsiyetler, sanatçılar ve tasavvuf ehli önemli bir yer tutmuştur. İmamkulu Han kendi döneminde âlim ve şairlere⁶⁴² büyük hürmet gösteren bir yönetici olmuştur. Kendisi de şiir okumayı seven ve çeşitli şiir meclisleri düzenleyen bir hükümdardı⁶⁴³. Onun döneminin en meşhur şairi Mevlana Yusuf Karabağ'dır⁶⁴⁴. Dönemin diğer önemli iki şairi Mevlana Turabi ve Molla Nehli'dir. Muhammed Yusuf Münşî Mevlana Turabi'nin asrın değerli ve en iyi şairi olduğunu ifade etmektedir. İmamkulu Han'ın onunla akrabalık bağı kurduğunu beyan etmiştir. Molla Nehli, Mevlana Turabi'nin nedimlerindenidir. Mevlana Turabi hakkında övgü dolu bir şiir yazdığı için Molla Nehli'ye kendisini tartıp ağırlığınca altın verdirmiştir⁶⁴⁵.

Öte yandan sosyal yaşamda karşımıza Özbekler dışında farklı milletler de çıkmaktadır. Hanlık çatısı altında yaşayıp toplumsal yaşamın birer parçası olan farklı azınlıklardan bahsetmek mümkündür. Bunlardan başlıcaları Kazaklar, Türkmenler, Kalmuklar ve Kırgızlar'dır. XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Kazaklar en büyük demografik yapıyı oluşturmuşlardır. XIX. yüzyılın sonuna Kazakların nüfusu 2-3 milyonu bulmuştur. Bu rakam belirli bir bölgede mümkün olan en yüksek kırsal nüfusu göstermektedir⁶⁴⁶. Hanlığı ziyaret eden seyyahlar da sık sık sosyal yaşama ve bu milletler dair gözlemlerini kaleme almıştır.

⁶⁴¹ A. Tabyshalieva, Status of Women, *History of Civilizations of Central Asia Volume 5*, Unesco Publishing, Paris, 2003, s.360. Kadınların mirasın taksimi noktasında payları erkeklerinkinden önemli ölçüde daha azdır. Urbanistiçeskaya Kultura Uzbekistana(Materiali Nauçnoy Konferençii) Akademia Hudajestv Uzbekistana, Taşkent 2003, s.153.

⁶⁴² XVII. yüzyılda Hanlıkta yetişen bazı önemli şairler; Baba Rahim, Turdı, Meşreb, Sufi, Allahyar. Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s.43.

⁶⁴³ Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s.15.

⁶⁴⁴ Muhammed Yusuf Münşî onu âlimlerin âlimi, zamanın gururu, zamanın bir tanesi olarak nitelemektedir. Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hani(Şibanlılar Astrahanlılar)*, s.54.

⁶⁴⁵ Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hânî*, s.136. Allah ehli, dervişler, âlimler ve şairlerle sohbet etmeye daima meylerdi. Bu taifenin kurulan meclislerinden faydalanırdı. Kendisinin şiir söyleme özelliği de vardı.Şiirleri arı su gibi kemal ehlinin gönlüne otururdu. Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hani(Şibanlılar Astrahanlılar)*, s.54.

⁶⁴⁶ Ziyo, a.g.e., s.248

4.2. MİMARİ YAPI

Buhara'da mimari yaşama dair bilgiler kaynaklarda ayrıntılı biçimde yer almaktadır. Ana caddelerin tahkimi ve dini merkezlerin inşaatı hanlık mimarisinde önemli yer tutmaktadır⁶⁴⁷. Bununla birlikte kentsel planlama faaliyeti, çoğu kasabada eski duvarların yenilenmesiyle sınırlıdır. İmamkulu Han döneminde Buhara'da Lebi-havuz, Nadir Divanbeyi Hanagası ve medresesi ve Pakistan bölgesinde yer alan Payende Mescidi yaptırılmıştır⁶⁴⁸. Divanbeyi medresesi 1619 yılında yaptırılmış olup 160 hücreden oluşmaktadır. Bu mederese 150 bin tengeye yaptırılmıştır⁶⁴⁹. Ayrıca Han, Medine-yi Mutahara'da dört bahçeli bir bina inşa ettirmiştir⁶⁵⁰.

Kasabaların girişleri, sayıları şehre giden önemli ticaret ve stratejik yolların sayısına karşılık gelen sağlam dervazelerle (kapılar) işaretlenmiştir. Kapı genellikle yüksek kubbe, iki güçlü kule ve yukarıda bir gözetleme yeri ile çevrili bir yapıya sahiptir. Devasa kapılar geceleri ve sıkıntılı zamanlarda kilitlenirdi. Kapıların arkasında, muhafızların yerleştirildiği ve doğrudan yerleşik ana caddeye açılan bir giriş koridoru vardı. Kasabaları çevreleyen duvarlar, etkileyici kapılar arasına yerleştirilen kulelerle tamamlanmıştır. Dönemin iç mekanları çoğunlukla iki renkli çaspak (oyulmuş alçıtaşı) ile süslenmiştir. Bununla birlikte, XVII. yüzyıl Semerkant ve Buhara'da, dekoratif oymalı mozaikler ve iç mekanlarda çok renkli boya ve bol miktarda altınla kaplı koyu sarı killi kaidelerden oluşan rafine çok renkli tasarım uygulanmıştır⁶⁵¹.

Ana caddeler boyunca, farklı alanlarda uzanan dükkanlar ve tezgahlar sıralanmıştır. Bu caddelerde genellikle vasıflı zanaat işçilerinin atölyeleri bulunmaktadır⁶⁵². Semerkant çeşitli malların satıldığı dükkanlardan oluşan pek çok pazara ev sahipliği yapmıştır⁶⁵³. En önemli kapalı pazarlar “Bazar ve çarsus” olarak geçmektedir. Büyük şehirlerde, genellikle önceki dönemlerden miras kalan ancak yeni

⁶⁴⁷ G.A. Pugachenkova, “Architecture in Transoxania and Khurasan:Urban Planing”, *History of Civilizations of Central Asia Volume 5*, Unesco Publishing, Paris, 2003,s.482.

⁶⁴⁸ Sovyet dönemine kadar Hanlıkta şehrin su kaynağı olan göletlerden birisidir.1622 yılında inşaa edilmiş o zamandan günümüze mevcut yapısı değişmemiştir. Göleti çevreleyen ve günümüze değin korunarak gelmesini sağlayan.üç yapı, Kökeltaş Medresesi, Nadir Divanbeyi tarafından yaptırılan bir Hanaga (kervansaray) ve Medrese'dir. Craig Benjamin,a.g.m., s.3-4.XX. yüzyıla kadar ticari faaliyetlerin bir bölümü leb-i havuz ve Kelan Cami arasında bulunan merkez şehir çarşısında yürütülmüştür.- Thierry Zarcone, *Yasak Kent Buhara(1830-1888)*, Çev. Ali Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2013, ss.125.

⁶⁴⁹ Sayyid Mansur Olimiy, a.g.e., s.21

⁶⁵⁰ Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hânî*, s. 154.

⁶⁵¹ *Buxoro Sharq Durdonasi*, s.97.

⁶⁵² Kanal kazmak, Köprü, yol yapmaktan sorumlu ve kale duvarlarının tadilatında çalışan işçilere mardigar denilmektedir. Juvonmardiyev, a.g.e, s.43.

⁶⁵³ Kılıç, a.g.t., s.275

yapılar da içeren idari binalar mevcuttur. Kaleler arasında ise Semerkant Kalesi, Herat'taki İhtiyaruddin kalesi ve Buhara Hisarı önemli yer tutmaktadır. Hükümet sarayı; idari işler, hazine, cephanelik ve yüksek dereceli mahkumlar için oluşturulan hapishaneyi içermektedir. Bununla birlikte, hükümdar hanedanının yöneticileri ve üyeleri özel hayatlarını kendi kişisel saraylarında ve şehir dışındaki konutlarında geçirmişlerdir ⁶⁵⁴.

Mimari anlayış ve estetik Timuriler döneminden kalan geleneğin üzerine inşa edilmesine rağmen Astrahanîler dönemi mimari tasarımın daha da geliştiği bir yüzyıldır. Bayındırlık faaliyetlerine özellikle İmamkulu Han döneminde önem verilmiştir ⁶⁵⁵.Yapı malzemeleri sıradan binalar için kil ve anıtsal mimari için harçlı pişmiş tuğlalar kullanılmıştır. Süsleme, çok biçimli geometrik, epigrafik ve stilize özellikli bitkisel motiflerdir. XVII. yüzyılın ikinci yarısından sonra daha düşük maliyetli inşaatlara doğru bir eğilim oluşmuş bu nedenle, duvarlar genellikle sağlam değil, kamuflaj tuğladan yapılmıştır.

4.3. EKONOMİ VE TİCARET

Buhara Hanlığı'nda İmamkulu Han dönemi ticari hayatın geliştiği canlı bir süreç yaşanmıştır. Hanlığın sosyal tabakalaşma süreci artan ticaret ile yoğunlaşmıştır. Ancak XVI-XVII. yüzyıllardaki hanlık şehirleri ile İran arasındaki ticari ilişkiler yeterince gelişmemiştir. Bununla birlikte Doğu Hindistan Şirketi'nin (1602) yükselişi, güneyden gelen mal akışını azaltmıştır. Bu dönemde, kuzeybatı bölgeleriyle ticaret fırsatları gözle görülür şekilde artmıştır. XVI-XVII yüzyıllarda Orta Asya için en önemli ticaret güzergahı İdil'in alt bölgelerine ve Moskova'ya giden yol olmuştur ⁶⁵⁶.

Buhara şehri ticaret açısından çok önemli bir bölge olup en eski zamanlardan beri bölge ticaretin merkezi olmuştur. Ticarete “savda” tüccara “savdagar” denmektedir ⁶⁵⁷.Zaman zaman coğrafi şartların getirdiği engeller ve eşkıya Buhara ticaretine ciddi darbeler vurmuş ve diğer ülkelerin de ticari ilişkilerine zarar vermiştir ⁶⁵⁸. Ticaretin temeli tarımsal ürünlere dayandığından ürün çeşitliliği arz ve talep eksenini belirlemektedir. Maveräünnehir'de yetiştirilen ticaret ürünleri arasında yer alan üç

⁶⁵⁴ Abdurahimova vd., *a.g.e.*, s.93.

⁶⁵⁵ Alpargu, “Türkistan Hanlıkları”, s.15

⁶⁵⁶ Mukminova, *a.g.e.*, s.41.

⁶⁵⁷ Mels Turdayev, Mels Turdiyev, *Buxora Bo'ylab Sayr*, Buhara Naşriyatı, Buhara, 2012, s.26.

⁶⁵⁸ Alpargu, “Türkistan Hanlıkları”, s.40.

büyük tahıl; buğday, pirinç ve arpadır⁶⁵⁹. Buğday en çok Belh bölgesinde yetiştirilmiştir. Daha sonra yeni dünya mahsulü olarak Hint mısırı da XVII. yüzyılda tanınmaya başlanmıştır. Ayrıca yeni dünya menşeli başka bir ürün XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde bölgeye ulaşmaya başlayan tütün olmuştur. Bu yüzyılda, hem İran'da hem de Hindistan'da yasaklansa da bu yasağın büyük bir etkisi olmamıştır. Karşı çevresinde yetişen tütünün ilerleyen dönemde tüm bölgelerde yetiştirilen tütünlerden üstün olduğu kabul edilmiştir⁶⁶⁰.

Endüstriyel mahsuller arasında pamuk önde gelen bir ürün olmuştur. Pamuk bitkisinin Buhara çevresinde yoğun bir şekilde yetiştirildiğini ve Buhara'nın hem ham pamuk hem de tekstil amaçlı pamuk ihraç ettiği bilinmektedir. XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Belh, Bedehşan, Fergana ve Taşkent'in kontrolünün kaybedilmesi ile Buhara'nın Çin ve Hindistan ile olan ticareti daha zor ve maliyetli bir hal almıştır⁶⁶¹.

Bunun dışında Maverâünnehir bölgesinde özellikle Andican'da birçok çeşit meyve üretilmiştir.⁶⁶² Fergana bol meyve, kaliteli üzüm ve kavun üreten bir bölgedir. Kaşgar bölgesinde meyve olarak armut bol miktarda bulunmakta ve sonbaharda satılmadığında ücretsiz olarak toplanabilmekteydi. Meyveler içerisinde özellikle kavunlar, Maverâünnehir halkının yılın birkaç ayı temel besininin bir bölümünü oluşturmaktaydı. Diğer yandan Fergana'da Kend-i Badem adlı bir bölgede bademler, uzun mesafeli ticaret için yetiştirilmiştir. Bunun yanı sıra Hürmüz ve Hindistan bölgesinde İpekböcekçiliği yoğun bir şekilde yapılmıştır. Buhara Hanlığı'ndan başka Hokand Hanlığı da kalitesiz olmasına rağmen ipek üretmiştir. İpek, Buhara'dan Kabil'e ihraç edilmiştir⁶⁶³. Yün, kürk, süt, et, kereste bozkır ticaretinin temel ihraç ürünlerini oluşturmaktadır⁶⁶⁴.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda devlet otoritesinin nispeten pekiştiği dönemde bile devam eden iç çekişmelerden hammadde üretimi olumsuz etkilenmiştir. Savaşlar hem

⁶⁵⁹ İrfan Habib "Science and Technology: Irrigation", *History of Civilizations of Central Asia Volume 5*, Unesco Publishing, Paris, 2003, s.471.

⁶⁶⁰ N. Masanov, Northern Areas (Transoxania and Stepper): Agriculture, *History of Civilizations of Central Asia Volume 5*, Unesco Publishing, Paris, 2003, s.381. Maverâünnehir toprağı toprakların en bereketlisi olup, onun dengi bir memleket yoktur. Narzulla Yo'ldoshev, *a.g.e.*, s.3

⁶⁶¹ Burton, "Trade", *History of Civilizations of Central Asia Volume 5*, Unesco Publishing, Paris, 2003, s.418.

⁶⁶² Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hânî*, s.126. Muhammed Yusuf Münşî, Belh vilayetinde iki cadde üzeri karşılıklı bol meyve ağaçları olduğundan bahseder. Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hani (Şibanlılar Astrahanlılar)*, s.49

⁶⁶³ Ziyö, *a.g.e.*, s.261.

⁶⁶⁴ Haidar, *a.g.e.*, s16.

şehirlerde hem de kasabalarda üretimdeki düşüşe neden olmuştur. Aynı zamanda üretim; toprak, el sanatları ve ticaret üzerindeki vergiler ve özel mülkiyet için teminatların olmaması nedeniyle de düşmüştür⁶⁶⁵. İmamkulu Han'ın iktidarının ilk yıllarında hanlık bolluk ve bereket içinde bir süreç yaşamış ve ekonomik açıdan canlılık göstermiştir. Nitekim Muhammed Yusuf Münşî İmamkulu Han'ın devr-i saltanatında ülkede dilenci ve dervişin kalmadığını beyan eder⁶⁶⁶. Ülkenin Vali Muhammed Han dönemindeki kötü vaziyetten kurtulduğunu ve refaha kavuştuğunu ifade eder⁶⁶⁷. Yine Azamat Ziyö İmamkulu Han'ın hakimiyetinin başlarında ülkede fakir ya da biçare kimse kalmadığını belirtmektedir⁶⁶⁸. Ancak İmamkulu Han'ın saltanatının son yıllarına doğru bu parlak tablo oldukça kötüye gitmiştir. İktidarının son döneminde ekonomik sıkıntılar baş göstermiş ve bu sebeple para ıslahına gidilmiştir. Bu dönem hanlık ülkesinde zor bir kış geçmiş ve büyük bir kıtlık meydana gelmiştir⁶⁶⁹.

Bozkırda yaşayan köylüler ticaret için gerekli olan hammade üreticileridir. İncelenen dönemde, üretim el emeği temelinde gelişmiş ve kullanımdaki aletlerdeki iyileştirmeler çok yavaş seyretmiştir. Kökenleri çok eski zamanlara dayanan zanaat işçileri tarafından kullanılan aletlerin bazıları, günümüze kadar neredeyse hiç değişmeden varlığını sürdürmüştür. Herat, Merv, Buhara, Semerkand, Hive, Taşkent başlıca el sanatları merkezleri olmuştur. Bunlar dışında öne çıkanlar arasında Hokand, Andican, Şahruiye, Çimkent Türkistan (Yesi) ve Savran sayılabilir⁶⁷⁰. Yazılı kaynaklar demirciler, çilingirler, bakırcılar, kesiciler, kuyumcular, zırhçılar, kağıtçılar, dokumacılar, boyacılar, ayakkabıcılar, halıcılar, terziler, çömlekçiler, inşaatçılar, tuğla yapanlar, kürkçüler, fırıncılar ve bakkalar hakkında bilgiler içerdiğinden çok çeşitli meslek kollarının varlığı ortaya çıkmaktadır⁶⁷¹.

⁶⁶⁵ K.M. Baipakov, "Handicrafts", *History of Civilizations of Central Asia Volume 5*, Unesco Publishing, Paris, 2003s.385

⁶⁶⁶ Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-i Mukim Hani(Şibaniler, Astrahaniler)*, s..54.

⁶⁶⁷ Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hânî*, s.136. *Yüce Allah'ın iradesi memleketin perişan durumdan düzene girmesi, mazlumların gönüllerindeki yaraları adalet merhemisiyle iyileştirmesi olduğundan dolayı uğurlu bol olan Hüsrevve Şehriyar adaletini yayarak Müslüman halkının gönüllerini okşadı. Bidat olan ne varsa onu berteraf etti. Muhtaçların ihtiyaçlarını giderdi. Fakirlerin isteklerini hiçbir zaman reddetmedi. Onun saltanat döneminde dilenci ve derviş kalmamıştı.* Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hani(Şibanlılar Astrahanlılar)*, s.54.

⁶⁶⁸ Ziyö, a.g.e., s.263.

⁶⁶⁹ Buljuvoni, a.g.e., s.42.

⁶⁷⁰ Buhara ve Semerkant gibi büyük merkezlerde el sanatları ve ticaret, şehrin ekonomisinde önde gelen bir yer tutuyordu. Taşkent, Andican, Ahsi ve diğer küçük şehirlerde zanaatkarlar, kural olarak ana meslekleri dışında sadece bahçecilik yapabilmekteydiler. Mukminova, a.g.e., s.37.

⁶⁷¹ Hanlıkta bilinen meslekler dışında dikkat çekici farklı meslekler de vardır. Bunlardan birisi *Nakaraçılardır*. Nağara atan mani okuyanları ifade eden bir meslektir. Bunlara ödenen maaşa da Nakaraçı

Bu meslekler fazla uzmanlık derecesi gerektirmektedir. Önde gelen mesleklerde uzmanlaşmış zanaatkârlar sıklıkla kasabaların içinde mahallelerde yaşamışlardır. Örneğin, Buhara'nın çeşitli mahalleleri bu mesleklerin adını taşımaktadır. Kazan yapanlar, iğne yapanlar, çömlekçiler, dabaklayıcılar, sabun kazanları, kürkçüler vb. Kuyumcular genellikle merkezin yakınında yaşarken, çömlekçiler, dabakçılar ve hasırcılar merkeze uzak nehir kenarlarında yerleşmişlerdir. Şehrin veya kasabanın girişinde demirciler bulunurken ve kağıt üreticileri ve oduncular ve kömürcüler şehir sınırlarının dışında kalmışlardır. Esnaflar genellikle mesleki zanaat loncaları olarak gruplandırılmıştır. Her lonca, ataması yetkililer tarafından onaylanan bir lonca ustası tarafından yönetilmiştir. Zanaatkârların kazancı ve mal varlığı ustalığının büyüklüğü oranında artmaktadır. Bunlar içerisinde Tengri Berdi diğer ustalara nazaran muazzam bir servete sahiptir. Semerkant'tan XVII. yüzyılın başlarına ait bir belge, müstemilatlı bir ev ve bir avludan oluşan, ölen bir üstad olan Tengri Berdi'nin mülkünün kaydını içerir. Belge, Tengri Berdi'nin bir değirmen, iki erkek ve iki kadın köle, bir at, elinde 200 altın tenge tutarında nakit, 400 boy kumaş, 200 kilo ipek, bir değirmen, 4 köle(ikisi erkek ikisi kadın) ve bir atölyeye (kârthane) sahip olduğu bilgisini vermektedir. Kendisine borçlu olanların listesine bakıldığında Sufi liderlerini görmekteyiz⁶⁷². Kuyumcular, zırhcılar, metal işçileri ve dokumacılar genellikle daha müreffeh zanaatkârlar arasındayken, paspas üreticileri en fakir olanlar sınıfındadır. Zanaatkârlar topluluğundan birçok müzisyen, şair, sanatçı ve tarihçi de yetişmiştir. Zanaatkâr ve esnaflar hanlığın iç ekonomisini ayakta tutan işleyişin önemli aktörleridir.

Hanlıkta çoğunluğu işlemeyle uğraşan bazı zanaatkâr kadınların da varlığını görmekteyiz. Ham madde ve bileşen parçalarının hazırlanması kadınların eline teslim edilmiştir. Ancak bazen kadınların başından sonuna kadar tüm süreci gerçekleştirdiği de görülmektedir. Bu durum zamanla mesleğinin unvanının adlarına eklenmesini sağlamıştır. Örneğin, XVII. yüzyılın başlarında bir kürk üreticisi, Abdullah'ın kızı Sac Kadat Sultan Munaduz şeklinde ifade edilmiştir.

Buharalı tüccarlar girişimci ve sabırlıydılar istedikleri fiyatı alabilmek için yıllarca Rusya'da kalabilirlerdi⁶⁷³. Buhara'dan gelen tüccarlar çok yönlü seyahat eden kişilerdi. XVI. yüzyılda Sibirya'da ticaret yapanlar sadece onlar ve Nogaylardı. XVII.

denmektedir. Juvonmardiyev, a.g.e., s.60.Çarşı ve pazarda Padişahın emrini halka duyuran kişilere de *Caracı* denmektedir. Muhammed Yusuf Münşi, *Tezkire-yi Mukim Hani(Şibanlılar Astrahanlılar)*, s.56.

⁶⁷² Mukminova, a.g.e., s.48.

⁶⁷³ Burton, a.g.e., s.155

yüzyılın sonlarına kadar Buharalılar; Kazaklar, Kalmuklar ve Kaşgar Hanlığı halkları için ticarete aracılık yapmışlardır. Harezmîliler neredeyse Rusya’da onlar kadar etkindi ancak ticari faaliyetleri genellikle yöneticilerinin tutumu nedeniyle azalmıştı. Buharalılar’ın aksine Hindistan veya Çin ile doğrudan temasları yoktu. Buharalılar esasında Han hanedanlığından beri Çin’de ticaret yapmışlardır. Hatta Pekin’de bir Buharalı ticaret yurdu bile vardı⁶⁷⁴. Babürlüler, Buhara’ya 1689’da ithalat ve ihracat vergileri olarak 20 bin ruble vergi ödemişlerdir. XVII. yüzyılın sonlarında büyük ölçekte Rusya’da ticaret yapmışlardır. Ancak, köklü bir Buharalı varlığının olduğu Kazan ve Novgorod şehirlerine nadiren yerleşebilmişlerdir. Astırahan ve Moskova’ya yönünü çeviren Buharalı tüccarlar burada, Kalmuk atları satmayı tercih etmişlerdir. Buradan İran’a ihraç etmek için ise post, kürk, bal ve mors⁶⁷⁵ dişleri satın almışlardır. XVII. yüzyıl başlarında Buhara Hanlığının Rusya ile ticari ilişkileri oldukça gelişmiş ve Buhara Rusya’ya pahta, Karakul teri, ipek gezleme ihraç etmişlerdir. Bu ticari ilişkiler Mangıtlar devrinde artarak güçlenmiştir⁶⁷⁶.

Başlangıçta Harezmîliler, esas olarak başka yerlerde üretilen malları kullanmışlardır. Özellikle komşuları Buharalıların ürünleri baş ithal ürünler olmuştur. Kendi tekstil ürünlerini ne zaman yapmaya başladıkları belli değildir, ancak 1669’da daha sade çeşitli ürünler ortaya koymuşlardır. Buhara’dan desenli, çizgili veya baskılı malzemeler satın almışlardır. Moskova’ya götördükleri chintz, zandanıç, karbas, hazır kaftanlar, ham pamuk ve çivit bitkisi Buhara’dan gelmiştir. Komşularına o kadar çok bağımlıydılar ki, doğrudan Rusya ile ticaret yapmalarını engellemek için ellerinden geleni yapmışlardır. Buhara’dan Moskova’ya yola çıkan ve Harezm topraklarından geçmek durumunda kalan tüccarları ciddi şekilde bekletip, vergilendirmişler ve hatta hapse atmışlardır. Buharalılar kölelerinin çoğunu ve ham ipeklerinin çoğunu Harezm’den satın almışlardır⁶⁷⁷.

⁶⁷⁴ Çin’den Buhara’ya en çok gelen ticari ürün çay’dır. Mels Turdiyev, *a.g.e.*, s.13.

⁶⁷⁵ Mors veya deniz aygırı olarak bilinen bu hayvan Kuzey Kutup denizlerinde yaşayan yarı sucul bir memeli türüdür .Bkz. “ Walrus” maddesi, Oxford Dictionary of English, Oxford University Press, 2003, “ Buhara’dan Rusya’ya Pahta, Şayi, Kurk, meyve , tün (pamuk) yiberilgen”. *Buharo Şarq Durdanosı*, s.64

⁶⁷⁶ “Buharalılar Sibirin gezleme, yigirilgen ip, giysi temin ederlerdi” Mels Turdiyev, *a.g.e.*, s.13.

⁶⁷⁷ Ziyö, *a.g.e.*, s.265.Harezm’de pazarda satılan temel mallar Buhara ve İran’dan getirilmektedir. Hive şehri ise köle ticaretinin merkezi konumundadır. Gündoğdu, *a.g.t.*, s.239,240.Köleler hediye aracı olarak da o günün dünyasında önemli bir yer tutmuştur.Hem yabancı devletlerin hükümdarlarına hem de hanlık yöneticisine sunulmuştur. Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-yi Mukim Hani(Şibaniler Astrahanlılar)*, s.61.

Turfan'da ikamet eden Buharalılar, Kalmuk şefleri için ticaret acentesi olarak da görev yapmıştır. Bu şeflerden biri olan Oçirtu, 1675 ve 1676'da Pekin'de satmaları için Buharalılara kürkler, köleler ve atlar vermiştir. Buharalılar buna karşılık haraç'ın bir parçası olarak Yarkend yeşimini Çin'e götürmüşlerdir. Nogaylar, Kalmuklar, Kazaklar ve Kırgızlar kısırak sütü, keçe, eyer ve ordu kakınası gibi hayvancılıktan elde ettikleri ürünleri de kürk ve köle ticaretinin yanı sıra pazarlamışlardır⁶⁷⁸.

Kazaklar; özellikle huş ağacı okları ve süslü dizginleri ve saten kadar değerli olan koyun postundan yapılan esnek su geçirmez malzemesiyle ünlülerdi. Onlar bu malları Buhara'ya ihraç ederken Hive, Moskova, Sibirya ve Çin'e veya onları Buharalı tüccarlar aracılığıyla göndermişlerdir. Buna karşılık hazır giysiler, un, pişirme kapları, tuhafiye ürünleri ile süsleme gereçleri ve silahlar satın almışlardır. Ceyhun nehri ve Hindukuş'tan akan nehirler başlangıçta tarımı mümkün kılmış ancak kısa süre sonra kurumuşlardır. Düşük yağış koşullarında sulama tek başına, ekimin bağlı olduğu kaynaktır. Belh nehrinin kurumasıyla sulama çalışmaları hız kazanmış Belh ve çevresinde yaklaşık 18 su kanalı inşaa edilmiştir⁶⁷⁹.

Belh'in doğusu, Haybak ve çevresi verimli topraklara sahiptir. Haybak çevresindeki başlıca mahsul buğday ve üç çeşit darıdır. 138 Nar, incir, üzüm, şeftali ve kayısı yetiştirildiği de Muhammed Tahir tarafından belirtilmiştir. Dut meyvesinin yanı sıra Belh'de yetişen diğer meyvelerden özellikle elma kadar büyük ve aşırı ucuz kayısıların 2 bin tanesi 1 Hindistan rupisine satılmaktaydı. Haybak'tan Buhara ve Astırahan'a kuru kayısı ihraç edilmiştir. Koyun yünleri ise Yarkend'e ihraç edilmiştir. Ayrıca Belh bölgesinde ihraç edilmek üzere iyi atlar da yetiştirilmiştir. Maveraünnehir tekstil ürünlerinin de büyük ölçüde üretildiği bir bölge olmuştur⁶⁸⁰.

Bedahşan Afganistan'ın kuzeydoğusundaki dağlık bölgeye verilen isimdir. Kunduz civarında buğday, arpa ve pirinç ekilmiştir. Bölgede kayısı, erik, kiraz ve dut gibi meyveler de yetiştirilmiştir. Keş kirazları kalitesiyle ve bolluğuyla, Peç vadisi ise üzümleriyle ünlüdür. Bedahşan'ın en değerli ticaret ürünleri arasında atlar, iki hörgüçlü develer ve koyunlar da yer alır. Bedahşan bölgesi yakutlarıyla ünlüdür ancak yakut madenleri Şiganan dağlarında, uygun sınırlarının dışında bulunmaktadır. Bu madenler XIX. yüzyıl başlarına kadar, getirileri artık yüksek olmasa da çalıştırılmaya devam

⁶⁷⁸ Kakına; yün malzemeden yapılan kaba bir kumaştır. Shodiyev, *a.g.e.*, s.77.

⁶⁷⁹ Mukminova, *a.g.e.*, s.41.

⁶⁸⁰ Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s.41.

etmiştir⁶⁸¹. Buhara Hanlığı'nda ticaretin önemli bir parçasını da köleler oluşturmakta olup çeşitli milletlerden gelen köleler pazarlarda satılmıştır⁶⁸².

4.4. PARA POLİTİKASI

Astrahânî Hanedanlığı döneminde bir diğer önemli konu da devletin yürüttüğü para politikasıdır. Bu dönem hanlıkta kullanılan Astrahânî gümüş sikkelerine Tenge adı verilmiştir⁶⁸³. Hanî ya da Tenge-yi Hanî olarak geçen para ise 6 tengeye denk olan pul(para) için kullanılan bir tabirdir⁶⁸⁴. Hanlığa ait sikkeler incelendiğinde bunları birinci ve ikinci dönem sikkeleri şeklinde ayırmak mümkündür. Birinci grubun sikkeleri üzerinde İslam inancının sembolü olarak ilk dört halifenin isimleri kayıtlıdır. İkinci gruba ait sikkelerde ise bu yazılar yoktur. Birinci gruptaki sikkelerin ön yüzünde hükümdarın adı ve yapısı, ona iyi dilekler, darphanenin adı ve basım tarihi belirtilmiştir. Nadir durumlarda, hükümdarın babasının unvanından da bahsedilir. Arka yüzünde iman sembolü ve ilk dört halifenin isimleri yer almaktadır. Birinci gruptaki sikkelerin ana kütlesi, madeni para çemberinin her iki tarafında merkezi bir kartuşun varlığı ile karakterize edilmiş, böylece yazıtların bir kısmı kabartmaya bir kısmı da çevrelerindeki alana yerleştirilmiştir. Bu durumda, ön yüzdeki kartuş her zaman “Bahadır Han”-unvanıyla başlar ve hükümdarın adını içerir⁶⁸⁵.

İkinci başlık birkaç madeni para üzerinde görünürken genellikle çoğu gümüş parada ilk örneğe rastlanmaktadır. İmamkulu Han'a ait bir gümüş sikke kabartmasında unvanın bir kısmı ile hükümdarın adı *İmamkulu Bahadır Han* darphane adı *Duribe-yi Buhara* basım tarihi *1043/1633 La ilahe illallah* lafzı ve Halife Osman'ın adı yazılıdır⁶⁸⁶.

Günümüze ulaşan bu gümüş sikkeler genellikle tahrip olmuştur. Erken dönem sikkelerin bazıları biraz daha iyi korunmuştur. Genellikle yazıtlar tamamen veya kısmen sadece bozuk para dairesinin ortasında okunabilirken, kenarlar tamamen silinmiştir. İmamkulu Han döneminde ait olanlar iyi derecede günümüze ulaşırken, Subhankulu

⁶⁸¹ Davidovich, “Northern Parts of Central Asia: Monetary Policy And Currency Circulation under The Shaybanid And The Janid(Astrakhanid) Dynasties”, *History of Civilizations of Central Asia Volume 5*, Unesco Publishing, Paris, 2003, s.442

⁶⁸² Ahmedov, *Gosudarstvo Koçevih Uzbekov*, s.86.

⁶⁸³ Ziyö, *a.g.e.*, s.69. Özbeklerde paraya genel olarak *pul* denilmektedir. Gündoğdu, *a.g.t.*, s.239.

⁶⁸⁴ Zayniddin Vosifiy, *Badoye'ul Vaqoye*, s.209.

⁶⁸⁵ Bu madeni paralar üzerine, Şeybanî hükümdarlarının unvanlarına kadar uzanan iki tür unvan tespit etmek mümkündür Bunlar: “1-El hakan bin hakan bin hakan Ebu'l- gazi ... Bahadır Han 2-El hakanu'l-adil vel melük'ül- kamil Ebu'l-gazi... Bahadır Han”. Davidovich, *a.g.e.*, s.52.

⁶⁸⁶ Davidovich, *a.g.e.*, s.52

(1681-1702)Han, Ebulfeyz Han(1711-1747) ve Mangıt Handanından Muhammed Rahim Han(1806-1825) adına basılan madeni paralar en kötü durumda olanlardır. XVII. yüzyıla ait günümüze ulaşan 456 sikkeden 166'sı İmamkulu Han'a (1611–1642) ve 278'i Nadir Muhammed Han'a (1642–1645) ait olup 12 sikke ise tanımlanamayacak kadar tahrip olmuştur. Bu döneme ait bu kadar fazla miktarda paranın günümüze ulaşmasının sebebi gümüş sikkelerin basılma sıklığından kaynaklanmaktadır. Daha önce de bahsettiğimiz üzere bu dönemde paranın ayarı ile oynanarak para tağşişine gidilmiştir⁶⁸⁷.

Buhara Hanlığı'nda belli başlı beş darphane mevcut olup bunlar; Buhara, Belh, Semerkand, Taşkent ve Hisar'dır. Belh darphanesi düzenli olarak çalışmış olup burada basılan paraların çoğu XVII. yüzyıla aittir⁶⁸⁸. Ancak bu darphane XVIII. yüzyılda da çalışmıştır. Astrahanî Hanedanı döneminde Taşkent ve Hisar darphaneleri aralıklı olarak düzensiz çalışmıştır.

Semerkand darphanesinden çıkan sikkeler de XVII. yüzyılın ilk yarısına aittir⁶⁸⁹. Bu darphanelerden çıkarılan paraların üzerindeki tarih her zaman damgalanmamıştır. Diğer tüm yönlerden (kabartmaların şekli, yazıtların içeriği) aynı türden sikkeler arasında tarihli ve tarihsiz olanlar vardır. Sikkeler için önemli olan tarih bu dönemde zorunlu görülmemiştir.⁶⁹⁰

XVII. yüzyıl darphanelerinde ve tedavüllerinde meydana gelen değişikliklerin temel nedeni gümüş sikkelerin basılmasından elde edilen mali gelirlerin hükümet tarafından yöntem ve biçimlerinin değiştirilmesidir. Ayrıca bunların dolaşımları için kabul edilen düzenleme biçimidir⁶⁹¹. Bu durum piyasalarda fiyatlar sorununu ve madeni paraların piyasa oranındaki yasa dışı dalgalanmalar sorununu beraberinde getirmiştir. Tengenin dolaşımına dair değişiklikler bir önceki dönemin aksine hareket edildiğini göstermektedir. XVII. yüzyılın gümüş dolaşımı bazı kuralların dışına çıkılarak uygulanmıştır. Dolaşımdaki tüm gümüş paralar *Yeni Tenge* ve *Eski Tenge* şeklinde iki gruba ayrılmıştır⁶⁹².

Bu dönemde gümüş sikkeler, alışılmış özelliklerine ek olarak, bazı ondalık kesirlerle de tanımlanmıştır. Standart bir gümüş tenge otuz bakır dinara eşittir. Ancak

⁶⁸⁷ Burton, *a.g.e.*, s.186.

⁶⁸⁸ Shodiyev, *a.g.e.*, s.79.

⁶⁸⁹ Davidovich, *a.g.e.*, s.55.

⁶⁹⁰ Davidovich, *a.g.e.*, s.61.

⁶⁹¹ Alpargu, *Onaltıncı Yüzyılda Özbek Hanlıkları*, s.128.

⁶⁹² Baljuvoni, *a.g.e.*, s.83.

Tenge standart ağırlık biriminin altına düşmüştür. Temel değer için standart ağırlık 1 miskal (4.8 gram) olarak belirlenmiştir. Bununla birlikte, tenge için saflık standartları politikası köklü değişikliklere uğramıştır⁶⁹³.

Tengelerin belgesel açıklamaları Vesika ve Vakıfnameler şeklinde ikiye ayrılmaktadır. XVII. yüzyılın son çeyreğine değin Astrahanî hanları (1605–11) döneminden 9 Vesika, Vali Muhammed Han, İmamkulu Han (1611–41), Nadir Muhammed Han (1641–5) ve Abdülaziz Han (1645–80) dönemlerine ait tengeleri 30 bakır dinara eşit olarak göstermektedir⁶⁹⁴.

Bununla birlikte tengeler için “yeni” ve “saf” kelimeleri, açıklamalarda yalnızca nadiren ortaya çıkmaktadır. Darphaneler o aşamaya kadar bakır dinar çıkarmayı bırakmışlar ve hesap birimine dönüşmüşlerdir. Hesap birimleri gerçek bakır paraların yabancı para kuru dalgalanmalarına tabi olmadığından gümüş sikkeler için kuru sabitlemede daha istikrarlı bir para birimi olmuştur. Gümüşün saflaştırılması sırasında, devlet yetkililerinin kendileri tarafından bir miktar sapmaya izin verilmiştir. Bu uygulamalar ile onda birlik tanımlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Örneğin “ondokuzda bir”, “onsekizde bir”, vb. Bu tanımlama aslında esas olarak metalin saflığına işaret etmektedir. Saf gümüş, “dahdahi” “onda bir” olarak anılmaktadır. Buradan anlaşılacağı üzere gümüş tengeler için kullanılan ondalık tabirler metalin saflığıyla alakalıdır⁶⁹⁵.

Ondalık tanımlarda onda altı ifadesinden sonra “10 nohud azaltıldı” ifadesi gelmektedir. 1 nohud (arpa-tane) 0.2 grama eşittir. Dolayısıyla 10 nohud, 2 grama eşittir. Bununla birlikte, bu tengenin ağırlığında bir azalmaya işaret etmez, çünkü aynı tenge 1 miskal (4.8 gram) ağırlığındadır. Burada bashedilen durum 4,8 gram olan madeni paraların gümüş içeriğinde 2 gram azalma olmasıdır. Yani madeni değerinde azalma söz konusu olmuştur. Bir tenge yaklaşık yüzde 58 gümüş ve yaklaşık yüzde 42 baz metal içermektedir. İmamkulu ve Nadir Muhammed dönemlerinde basılan büyük miktarlarda tengelerin bazılarının yüzde 65’e ve bazılarında yüzde 60’a yakın bir gümüş içeriği olduğu bilinmektedir. Belh ve Maverünnehir’de basılmış gümüş parası el nehr-i tenge olarak adlandırılmış ve bu para bir miskale yakındır. Ama saflık oranı neredeyse dörtte bir oranında azaltılmıştır. XVII. yüzyıl boyunca ve Astrahanîler

⁶⁹³Davidovich, a.g.m., s.443. XVII. yüzyıla Harezm’de yarım miskal gümüş bir tenge yerine geçmekte ve bir tengeye yarım deve yükü buğday verilmekteydi. Gündoğdu, a.g.t., s.243.

⁶⁹⁴Buhara Emirliği ile Rusya arasında imzalanan bir sulh antlaşmasına göre Rus Çar’ına verilen para miktarından 125000 Tilla’nın 20 Tenge’ya eşit olduğu bilgisine ulaşıyoruz. Hoqandi, a.g.e., s.139.

⁶⁹⁵.Abdurahimova vd., a.g.e.,s.39.

döneminde, gümüş tenge tamamen yasal bir temelde baz metal ve bakırdan oluşmuştur. Basılmış gümüşe baz metalin ilave edildiği süreç, üç aşamaya ayrılmaktadır⁶⁹⁶.

İlk aşama, tengelerin çok saf gümüşten basıldığı aşamadır. Bu tengeleri “eski” “saf veya “temelsiz” olarak adlandırmak mümkündür. Bunlar yüksek saflıkta tengeler olup Şeybanî Hanedanlığı’nın ilk dönemlerinde basılmıştır. Sonra karışık istifler görmeye başlanılan ikinci aşama Şeybanî ve erken Astrahanî dönemi madeni paralarıdır. Bu ikinci aşamada basılan tengeler daha az saftır, ancak yine de gümüş içeriği yüzde 60’tan az değildir Üçüncü aşamada, yüzde 35-22,5 gümüş içeriği ile tengeler basılmıştır⁶⁹⁷.

Hanlık tüm ödemelerini (ordu ihtiyaçları, çeşitli kişilere maaşlar, satın almalar, özel kişilere borçlar vb.) bu üçüncü aşamada yer alan yeni tengeler vasıtasıyla yapmıştır. Diğer yandan, bu yeni tengeler ticaret vergilerinin ödenmesi, toprak satışlarının gerçekleştirilmesinde kullanılmıştır. Böylece, belirli bir süre için, çarşının temel nakitini oluşturan ana dolaşım aracı yeni tengeler olmuştur. Buhara Hanlığı’nda hemen her konuda alınan vergilerin ağırlığı noktasında tenge dolaşımı enflasyonun önüne geçememiştir. Böylece ortaya çıkan vergi adaletsizliği ile birlikte halkın büyük bölümü zaman zaman isyana kalkışmıştır⁶⁹⁸.

İmamkulu Han’ın son yıllarında gümüş sikkeler sürekli bozulma eğilimi gösterirken, halk bu mali problemler altında ezilmiş ve ortaya çıkan bastırılmıştır. Ubeydullah Han döneminde de benzer bir uygulama ile paranın ayarı düşürülmüş ve kaos ortaya çıkmıştır⁶⁹⁹. Piyasa ile devletin ortaya koyduğu finansal tablo oranları arasındaki tutarsızlık belirgin ve sürekli hale gelince yönetim geçici artışlar yapmış ve "yeni" madeni para oranını güçlendirmiştir. Hazinesinin gelirleri düşük dereceli madeni paraların çıkarılmasıyla sağlanmaya çalışılmıştır. XVII. yüzyılda gümüş sikkelerin inceliği ile “yeni”lerin oranı arasındaki uçurum genişledikçe, nüfus tenge sirkülasyonunun yarattığı ekonomik dengesizliğe karşı çıkararak direnmiştir⁷⁰⁰. Bu direniş

⁶⁹⁶ Davidovich, a.g.m,s.444

⁶⁹⁷ Davidovich, a.g.m,s.445

⁶⁹⁸ Molla ve şeyhlerden alınan vergiler kaldırılırken hanlığın tüm ihtiyaçları vergi olarak halktan toplandıkça ekonomik durum daha da kötü bir hal almıştır. İmamkulu Han dönemi seferlerin kısıtlı olması ya da mevcut seferlerden yeteri kadar ganimetle dönülmemesi halka vergi olarak yansımıştır. Sultan ve beyler içecek sarfiyatı için bile halktan vergi toplamış (Harç vergisi) ki bu en ağır vergilerden birisi olup hanlık halkını bezdirmiştir. Juvonmardiyev, a.g.e., s.60.

⁶⁹⁹ Alpargu, “Türkistan Hanlıkları”, s.17. Ubeydullah Han döneminin ekonomik tablosunu oldukça iyi gösteren Mir Muhammed askerin maaşını almakta hiçbir sıkıntı yaşamadığını aktarmaktadır. Mir Muhammed Emin Buharî, *Ubeydullahame*, s.17.

⁷⁰⁰ Davidovich, a.g.e, s .134.

bazen öyle etkili ve aktif biçimler almıştır ki hanlık zor durumda bırakılmıştır. Bu sebeple yöneticiler geçici olarak geri çekilip halkı sakin tutmaya çalışırken bir yandan da kısa vadede piyasada etkili olan bu tenge dolaşım biçimini korumaya çalışmıştır⁷⁰¹.

⁷⁰¹ Davidovich, *a.g.e*, s.146.

SONUÇ

XVI. yüzyılın başında kurulan Buhara Özbek Devleti Şeybanî Hanedanının sona ermesiyle birlikte hâkimiyetini Astrahanî Hanedanı ile devam ettirmiş ve 150 yıl kadar Tokay Timuriler hüküm sürmüşlerdir. XVII. yüzyıl başları bu hanedanın varisleri arasında taht mücadeleleri ile geçmiştir. Amcası ile giriştiği mücadeleyi kesin bir zaferle sonuçlandıran İmamkulu Han, Astrahani Hanedanı içerisinde uzun süre başarılı bir yönetim sürdürmüştür.

İmamkulu Han amcasına karşı giriştiği iktidar mücadelesini Özbek beylerinin ve Buhara ileri gelenlerinin desteğini alarak kazanmıştır. Zira amcasının Şia'nın temsilcisi Şah Abbas'a sığınması ve onun desteği ile iktidar mücadelesine girişmesi İmamkulu Han'ın itibarını olumlu yönde artırmıştır. Bu durum Sünni dünyanın Şia karşısındaki manifestosu olarak değerlendirilebilir. Halkın asgari bir mutabakatı olmaksızın hükümdarların otoritelerini tesis etmeleri mümkün olmadığından İmamkulu Han'ın yönetime geldiği andan itibaren halk tarafından da desteklendiği söylenebilir.

Özbek-Safevî mücadeleleri ilk zamanlardan itibaren Horasan bölgesinde yoğunlaşmış ve İmamkulu Han döneminde süreklilik arz etmiştir. Geçmiş yıllardan farklı olarak İmamkulu Han rakibi Şah Abbas ile anlaşmazlıklarını çoğunlukla diplomatik temaslarla çözmeye çalışmıştır. Hatta Safevîler ile ilişkilerini bu dönem Şah Abbas ile ilişkilerini barış çerçevesinde yürütmek istemiştir. Bununla birlikte bu dönemde Şah Abbas'ın da asıl hedefinde Osmanlı Devleti vardır. Dolayısıyla Şah Abbas'ın tutumu Horasan seferlerinin haricinde Özbeklerle genel barışın korunması yönünde olmuştur. Safevîler, Özbek Hanlığı'nın kendisi için ciddi bir tehdit oluşturmadığı fikri ile genel olarak barış koşullarına sadık kalmıştır. Zaten İmamkulu Han'ın Şiî dünyasına karşı batıda müttefik arayışı da havada kalmıştır.

İmamkulu Han iktidarının ilk yıllarında Osmanlı Sultanı I.Ahmed'in ittifak davetine olumlu baksa da Sultan Ahmed'in zamansız ölümü üzerine İran'a karşı beklenen ittifak gerçekleşmemiştir. Bu dönemden sonra Osmanlı Devleti'nin iç politikasında cereyan eden isyanlar devleti ekonomik, siyasi ve askeri açıdan sarsmış ve bu dönem Osmanlı'nın yönünü doğuya çeviremediği bir süreç olmuştur. 1621'in başlarında, Buhara ve İran arasında kurulan barış, Şah Abbas'ın 1629'daki ölümüne kadar devam etmiştir. Şah Abbas'ın ölümü ile Horasan'da kararlaştırılan ateşkes sona ermiştir. Öte yandan İmamkulu Han, Özbek Hanlığı için her dönem sorun teşkil eden

Kazak sorunu ile ilgilenmiştir. Hanlığın kuzeydoğusunda Kazak Sultanları İsim, Tursun ve Ebuli birbirleri ile rakip sultanlardı. İmamkulu Han'ın Kazak mücadelesinde ana bölge Taşkent olmuş ve Kazak sultanları Taşketin kontrolünü ele geçirmek istemişlerdir. Han, bu rakip Kazak Sultanları arasında siyaseten en doğru seçimi yaparak İsim Sultan'ı hem Taşkent hem de Türkistan valisi olarak tayin etmiştir. Anlaşıldığı üzere bu seçim yerinde bir karar olmuş ve İsim Sultan ölümüne kadar iki yıl boyunca sadık bir yönetici olmuştur. Bunun yanı sıra Kalmuk tehlikesi de kendisini göstermiş ve uzun süren mücadelenin ardından Kalmuklara karşı ezici bir üstünlük sağlanmıştır. Bu dönem Andican bölgesinde bir isyanı bastıran Han, doğu bölgesinin kontrolünü sağlamıştır.

İmamkulu Han'ın Kazaklarla mücadelesinden istifade ederek sık sık hanlığın güneyine saldırılar düzenleyen Vali Muhammed Han'ın oğlu Rüstem Muhammed İran'dan aldığı destekle hanlığı ele geçirme teşebbüsünde bulunmuştur. Ancak bu mücadelelerden bir başarı elde edemeyen Rüstem Muhammed'in bununla birlikte büyük bir itibar kaybına da uğradığı anlaşılmaktadır.

İmamkulu Han dönemi hâkimiyette ortaklığın ciddi derecede hissedilmeye başlandığı ve yerleşmenin olduğu bir süreç olarak değerlendirilebilir. Adem-i merkezîyetçi yapı giderek bozulmuş ve beyler iktidarın ortakları haline gelmiştir. Hatta bu beylerin bulundukları bölgede kendi adlarına para bastırmaları bunun açık bir göstergesidir. Zamanla Özbek beylerinin kendilerini mevcut düzene başarılı bir şekilde entegre ettikleri ve kendi kurallarını uyguladıkları görülmektedir. Toprak bağışlarının sağladığı ekonomik güç siyasi bir güce dönüşmüş verilen yerlerin devamlılık göstermesi, sonraki mirasçılara aktarılması da suistimallerin önünü açmıştır. Bu bağışlar siyasi ve ekonomik bağımsızlığın yanı sıra merkezî otoriteye gölge düşüren uygulamaları beraberinde getirmiştir. Çünkü fetih yoluyla kazanılan toprakların ve ganimetlerin paylaşılması, yoğun himaye ve tahkim gibi kuralları ve otoriter olmayı mecburi kılmaktaydı. İmamkulu Han bu beylerin nüfuzlarını ve etki alanlarını kırmak için herhangi bir girişimde bulunmamıştır. Ancak sonraki dönemler için bu durum ciddi tehlike arz ederek önüne geçilemeyen bir hal almıştır. Zamanla hanlığın iç politikasında büyük bir sorun haline gelen, yeni bir güç alanı oluşturan ve iç çatışmalara neden olan bu beyler hanedanının sonunu getirmiştir.

Diğer bir nüfuz alanını oluşturan, iç politikaya yön veren ve Nakşibendî manevi otoritesini temsil eden unsur Cuybar Şeyhler olmuştur. İslami geleneğin temsilcileri

olan bu ulema sınıfı siyasi otoriteden nispeten bağımsız bir tavır sergilerken, hanın kararları üzerinde de ciddi anlamda etkindir. Başlangıçta Cuybari şeyhleri ile iyi ilişkiler kuramayan İmamkulu Han, hanlıkta meşruiyetini kazanabilmenin yolunun bu şeyhlere destek vermekten geçtiğini görmüş ve kendisine yakın gördüğü hocalarla ortak hareket etmiştir. Hanın bu politikasını ulemaya önemli diplomatik görevler tevdi etmesinden ve toprak bağışlarında bulunmasından anlamak mümkündür. Bu destek şeyhlerin zamanla vergi muafiyeti ve geniş mülkler gibi ayrıcalıklı haklar elde ederek nüfuz ve güçlerini arttırmalarını sağlamıştır. Vazgeçilmez bir meşru otoriteye dönüşmüşlerdir. Sonuç olarak İmamkulu Han dönemi iç politikada genel olarak beylerin ve şeyhlerin yoğun etkisi hissedilmektedir.

Dış politikada Moskova ile olan temaslar iki devlet arasında barışçıl ve işbirliğine dayalı ilişkilerin tesis edilmesi yönündedir. İlişkilerin temelinde ticari kaygıların ön plana çıktığı görülmektedir. İmamkulu Han içine düştüğü ekonomik buhrandan kurtulmanın yolunu Moskova ile ticari ilişkilerin geliştirilmesinde görmüştür. Karşılığında hanlıkta bulunan Rus esirlerin serbest bırakılacağını taahhüt eden bir mektubu elçi ile ulaştırmış ve Çar bu teklife sıcak bakmıştır. Genel olarak bu dönemde Moskova ile ticari ilişkiler gözle görülür ölçüde artmıştır.

Babür İmparatorluğu ile ilgili ilk temas ise İran-Babür ittifakından çekinen İmamkulu Han tarafından dolaylı olarak gerçekleştirilmiştir. Bu sırada Safevîler ile Babür savaş halindeydi. Şah Abbas, Babür üzerine çıktığı seferde birkaç ay içinde Kandahar'ı ele geçirmiştir. Bu sebeple Babürlü hükümdarı Cihangir, İmamkulu ile ittifak arayışına girmiş, Buhara hanlığındaki birliklerin yardımı ile kenti kurtarmaya çalışmıştır. Bu sırada imparatorun oğlu Şah Cihan'ın babası Cihangir'e karşı saltanat mücadelesinde olması da bu ittifakı zorunlu kılan bir başka neden olmuştur. Şah Cihan babasına karşı Şah Abbas'dan bir destek beklerken babası Cihangir'in ise tek müttefik arayışı İmamkulu Han olmuştur.

Bu sebeple Şah Cihangir Buhara sarayına bir mektup göndermiştir. Bu mesaj hanlığa ulaştığında İmamkulu çoktan Şah Abbas ile barış antlaşmasını imzalamıştır. Bu nedenle İran'a yönelik planlanan sefer gerçekleştirilmemiş ve durum Cihangir'e bildirilmiştir. İlerleyen yıllarda İmamkulu, Cihangir'e kalabalık bir elçilik göndererek Safevîler'e karşı ortak saldırı çağrısı yapmıştır. Ancak bu sırada tedavi gören Şah Cihangir bu ittifak isteğine cevap veremeden vefat etmiştir. İmamkulu Han son yıllarında Cihangir'in halefi Şah Cihan ile iyi ilişkiler yürütmüştür. Birkaç kez elçiler

karşılıklı gidip gelmiştir. Ancak o sırada tahtta oturan Osmanlı Sultanı İbrahim ile hiç teması olmamıştır. Bunun sebebi yeni Osmanlı hükümdarı Sultan İbrahim döneminde gerçekleşen Girit Seferi'dir. Sefer başladığı sırada devlet yönetiminde ciddi sıkıntılar mevcuttu. Sultan İbrahim'in ruhsal sağlığının giderek bozulması ve yönetim mekanizmasındaki aksaklıklar onun Buhara Hanlığı ile temasa geçmesinin önündeki engellerdir.

İmamkulu Han yalnızca iç politikada siyasi, askeri ve ekonomik açıdan dengeli bir yönetim için gayret gösterdiği açıktır. Bireysel yönetimlerin egemen olmaya başladığı ve ekonomik sorunların baş gösterdiği bu dönem sonraki yüzyılları da etkileyen sonuçlar doğurmuştur. İmamkulu Han'dan sonra baş gösteren ve uzun süren taht mücadelelerinin yarattığı istikrarsız ortam devletin siyasi, askeri ve ekonomik her alanına sirayet etmiş ve Rus işgaline değin bu süreci kontrol etmek oldukça zor olmuştur. Konar-göçer yaşamdan yerleşik düzene geçişte merkezi otoritenin çevresinde yerini alan güç odakları devletin istikbali noktasında tehlike yaratmıştır. Bu bakımdan inişli çıkışlı dönemler yaşayan Buhara Hanlığı için denge politikası izlemek zor olduğu kadar önem arz etmektedir. Ortaya çıkan yeni sistem yönetici alt soyların ekonomik ve siyasi açıdan iktidara ortak olmalarına neden olmuştur. Bunun yanı sıra ulema ve şeyhler de Özbek politik düzeni içerisinde güçlü bir şekilde yerini almış iktidarın yapay ortakları haline gelmişlerdir. Burada Yasa'nın önüne geçen şeriatın etkisi önemlidir. İmamkulu Han Maverünnehirde Sünni İslamın temsilcisi olmuş, iktidarının uzun bir dönemini Şii dünyasına karşı mücadeleye ayırmıştır. Kısaca XVII. yüzyılda İmamkulu Han ile başlayan politik sistem ekonomiden sosyal yaşama pek çok alanda kendini göstermiştir. XIX. yüzyılda Rus idaresine girişe değin devleti etkisi altına almıştır.

Türk-Moğol gelenekleri üzerine inşaa edilen ve Timurlu mirasını devralarak devlet mekanizmasını oluşturan Buhara Hanlığı işlevsel bir içtihat benimsemiştir. Bu sebeple İmamkulu Han döneminde de devlet makamları ve bürokratik düzen yasa ve şeriatın çizdiği genel çerçeve ile devam ettirilmiştir. Devlet idari kadrosunda unvanlı biri aynı zamanda askeri işlerden de yükümlü olmuştur. İdari kurumlar zamanla amacına hizmetin dışına çıkarılmış ve istismara açık hale gelmiştir. Özellikle askeri unvanların da kullanılması geniş yetkileri beraberinde getirmiştir. Hükümdarların başarılarının ve başarısızlıklarının ardında siyasi, idari ve askeri kadronun varlığı önemli olduğundan yönetim mekanizmasında en üst makamlara güvenilir kimseler seçilmiştir.

Hanlığın kurulmuş olduğu ve yayıldığı coğrafi saha çöller, çorak araziler ve steplerin dışında sulak alanlar çevresinde tarım yapılan bir alanı teşkil etmektedir. Yerleşik yaşamla birlikte tarıma geçen ancak hayvancılığı da yanı sıra devam ettiren Özbekler çiftçi bir toplum yapısı sergilemektedir. Tarım ve ticaret hanlığın ekonomisinin bel kemiğidir. İmamkulu Han'ın iktidarı devlet otoritesinin nispeten pekiştiği bir dönem olmakla birlikte devam eden iç çekişmelerden hammadde üretimi olumsuz etkilenmiştir. Aynı zamanda savaşlar hem şehirlerde hem de kasabalarda üretimdeki düşüşe neden olmuştur. Uzun süren savaşlar tarımı, ticareti ve ekonomik yapıyı etkilemekle birlikte Özbek halkını da zor durumda bırakmış üretimi düşürmüştür. Bu durumun ekonomiye yıkıcı bir etkisi olmuş ve devlet ekonomik kriz karşısında paranın ayarı ile oynayarak birim değerini düşürmek zorunda kalmıştır.

Ekonominin kötüye gidişi ile birlikte para politikasında köklü değişikliklere gidilmiş ve paranın ayarı ile oynanarak standart ağırlığının altına düşürülmüştür. Pozitif bilimlere gereken önemin verilmeyişi dini taassubun etkisinin artması ve gelişimin önündeki en büyük engeli oluşturmuştur. İmamkulu Han amcası ile giriştiği taht mücadelesinde kardeşinin desteğini alarak hükümdar olmuş ve Astrahanî hanedanı içerisinde en uzun süre iktidar yaşayan yönetici konumuna geçmiştir.

Boy beyleri bu yüzyılda almış oldukları çeşitli unvanlar ve makamlar ile kurumların fonksiyonlarında zayıflığa neden olmuşlardır. Elbette bu makam ve unvanlar onların çatışma alanlarını önlemek amacıyla verilmişse de hanlık yapısında telafisi mümkün olmayan zararları ortaya çıkarmıştır. İdari makamlara liyakat esası gözetilmeden, etkili kişilerin getirilmemesi de elbette devletin içten çöküşünü hızlandırmıştır. Bu durum ekonomiden sosyal yaşama toplumun her alanında kendini göstermiş ve çöküşün başlangıcını oluşturmuştur.

Buhara ordusu kendinden önceki Türk-Moğol savaş geleneği üzerine kurulmuş bir sistemdir. Savaş zamanı ordunun aldığı pozisyon ve verilen kararlar, uygulanan strateji ve taktikler zamanla değişiklik gösterse de temelde Şeybanî Hanedanı döneminin askeri sistemi devam ettirilmiştir. Devletin ilk kurulduğu dönemden XVII. yüzyıla gelinceye değin kullanılan silah ve teçhizat değişim göstermiş, hafif silahlardan modern ve ateşli silahlara geçilmiştir. İmamkulu Han dönemi genel olarak dengeli bir politikanın izlendiği uzun süre taht mücadelelerinin olmadığı bir süreci göstermektedir. İmamkulu Han Belh'te bulunan kardeşi Nadir Muhammed'in de desteği ile yaklaşık 30

yıl muktedir olmayı başarmış ve sonunda saltanatı kendi isteği ile kardeşine teslim etmiştir.

XVII. yüzyıl Buhara Hanlığı açısından İmamkulu Han gibi bir yöneticinin iktidara gelmesi ile güçlü bir dönem olarak başlamış ancak sonraki gelişmeler istikrarın sürdürülemediğini göstermiştir. Devletin güçlü bir merkezden yönetilememesi, yerel yönetimlerin genişlemesi dolayısıyla denetim mekanizmasının kaybolmasına neden olmuştur. Özbek boyların hâkimiyetinde kalan bölgelerde ciddi bir güvenlik açığı oluşmuş, ekonomik durumun zayıflaması ile bu durum kendinden sonraki süreç için yeni sorunlar doğurmuştur. Yerelleşmenin getirdiği olumsuz etkiler, rakip devletlerle mücadeleler zamanla askeri ve ekonomik gücü azaltmış ve uzun bir süre devam edecek olan gerileme başlamıştır. Tarihi kaynaklar bu dönemden itibaren başlayan problemlerin çözüme kavuşturulamaması ve devletin güçlü bir merkezden idare edilememesinin hanlığın sonunu getiren en büyük etken olduğunu vurgulamaktadır. Bu anlamda İmamkulu Han ile yerel yöneticiler arasındaki ilişkilerin ele alınması aynı zamanda din adamlarının siyasi kurumlarla yakınlığının ayrıntılı bir şekilde incelenmesi söz konusu problemleri daha görünür kılıp, somutlaştırmıştır. İmamkulu Han sonrasında devlet yönetimindeki aksaklıkların daha da arttığı, ülke bütünlüğünün zarar gördüğü ve devlet kadrolarındaki liyakatsizliğin siyasetnamelerle dile getirildiği dikkate alınırsa hanlığın bundan sonraki sürecinin de hükümdarlar özelinde ele alınması ve müstakil çalışmalar yapılmasında fayda olduğu görülmektedir. Ayrıca yerel yönetimlerin merkezi hükümete yönelik algısını ve icraatlarındaki tutumunu tespit edebilmek adına Semerkand, Taşkent, Belh gibi büyük vilayet yöneticilerine ya da yönetimlerine ilişkin çalışmalar başlatmak Buhara Hanlığı'na bütüncül bir bakış açısı kazandıracığından tavsiye olunmaktadır.

KAYNAKÇA

TEMEL ESERLER

- Abdullah bin Muhammed bin Ali Nasrullahî. *Zübdetü'l-Âsâr*, 5368 no'lu yazma, ve 608 no'lu yazma, Özbekistan Bilimler Akademisi Taşkent El -Biruni Şark Şinaslık Enstitüsü.
- Abdurrahman Tali,. *İstoriya Abulfeyz-Hana*, Perevod s. Tadjikskogo s Predislovie Premeçaniya i Ukazatel Professora A.A. Semenova, İzdatelstvo Akademii Nauk UzSSR Taşkent 1959.
- Ebu Tahirhoca Semerkandi. *Samariya*, Farsça'dan Tercime: Abdulmümin Sattari, Mesul Muharrir: Sadriddin Aniy- B.A. Ahmedov, Neşre Hazırlayanlar: B.A. Ahmedov, A. Juvonmardiyev Taşkent 1969.
- Ebul Gazi Bahadır. *Şecere-yi Türk*, mesul muharrir ve sözbaşı müellifi B.A. Ahmedov, Çulpan, Taşkent 1992.
- Fazlullah bin Ruzbehan Huncî. *Mihmânnâme-yi Buhara (Tarih-i Padişâhî Muhammed Şibanî)*, Yay. Haz. Menuçeh Stude, İntişarat-ı İlmi ve Ferhangi Tahran 1341.
- Hafiz Tanış İbn Mir Muhammed Buharî. *Abdullah-name "Şerefnamayi Şahî"*, Fars Dilinden Sadık Mirzayev Tercümesi; ilmi muharrir, neşreden, söz başı ve izahlar müellifi, Boriboy Ahmedov, C. I-CII Taşkent, 1966.
- Hasanhoca Nusari. *Müzekkirü'l-Ahbar*, Tercüman, Sözbaşı ve izahlar müellifi İsmail Bekşan, A.Kadiri Namındaki Halk Mirası Naşriyatı, Taşkent 1993.
- Hoca Semender Tirmizi. *Destur al- Muluk*, Farsça'dan Özbekçe'ye çeviren: Mahmud Hasanî, Nevruz Neşriyat, Taşkent 2016,
- Hocam Kulu Belhi. *Tarih-i Kıpçak Hânî*, Özbekistan Bilimler Akademisi, Taşkent El Biruni Şark Şinaslık Enstitüsü, Kol Yazmaları Kataloğu 4468 No'lu Yazma
- Hasan-ı Rumlu. *Ahsenü't-Tevarih*, Çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih kurumu Yay, Ankara 2006.
- İbrahim Peçevi. *Tarih-i Peçevi*, C.II, Çev. Murat Uraz, İstanbul 1969.
- İmamquli Hujjeti. Özbekistan Merkezi Devlet Tarih Arşivi, Kuşbegi fonu, 294 numaralı belge, Taşkent- Özbekistan.
- İskender Bey Münşî. *Târih-i Âlem- Ârâ-yi Abbâsî*, Çev. Ali Genceli, Yay. Haz. İsmail Aka, C.II, TTK Yayınları, Ankara 2019.
- Khwandamir. *Habibu's-siyar Tome Three, The Region of the Mongol and Turk Part Two: Shahrukh Mirza – Shah İsmail*, Translated and Edited by W. M. Thackston, Harvard University, Cambridge 1994.
- Mirza Haydar Duğlat. *Tarih-i Reşidî: Geride Bıraktıklarımızın Hikayesi*, Çev: Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.
- Mir Muhammed Emin Buhari. *Ubeydullah-Name*, Perevod s.Tadjikskogo s Primeçaniyami çlena- korrespondenta Akademii Nauk UzSSR Professora A.A. Semenova, İzdatel'stvo Akademii Nauk UzSSR Taşkent 1957.
- Mirza Badi Divan. *Madjma Al-Arkam (Predpisaniya Fiska)*: Premi Dokemntatsii v Buhare XVIII v Faksimile Rukoposi Vvdenie, Perevod, Primeçaniya i Prilojeniya A. B. Vildanovoy İzdatelstvo Nauka Glavnaya Redakçiya Vostoçnoy Literaturi, Moskva 1981.
- Molla Binâ'i Kemaleddin Ali. *Şeybânînâme*,Tahsis Kazuyuki Kuba, Kyoto/Japonya 1997.
- Muhammed Talib. *Matlabu't-Talibîn*, Özbek Tilige Tercime: Gulam Kerimi- Erkin Mirkamilov, Ebu Reyhan Beruni Namındaki Şark Kolyazmaları Merkezi, Maverâünnehir Neşriyatı, Taşkent 2016.

- Muhammed Yusuf Münşî. *Tezkire-i Mukim Hânî, Seyr-i Tarihi, Ferhengi ve İctima-i Maveraiünnehr der ahd-i Şibaniyan ve Aştarhaniyan*, mukaddime, tashih ve tahkik-i Ferište Sarrafan, Tahran: Miras-ı Mektub 2001.
- Muhammed Yusuf Münşî. *Mukim- Hanskaya İstoriya*, Perevod s. Tadjikskogo, Predislovie, Primeçaniya i Ukazateli Professora A.A. Semenova, İzdatelstvo Akademi Nauk UzSSR, Taşkent 1956.
- Muhammed Yusuf Münşî. *Tezkire-i Mukim Hani (ŞibanilerveAstrahanlılar Döneminde Maveraiünnehr'in Kültürel ve Toplumsal Tarihinin Seyri)*, Farsça Aslından Çevirenler: Ahmet Özturhan ve Ahmet Korkmaz, Selenge Yay., İstanbul 2022.
- Mustafa, Naima. *Tarih-i Naima*, C.II, Çev. Zuhuri Danişman, Ankara 1986.
- Niyazi el- Lugatu'n – Neva'iyye ve'l-İstişhadatu'l-Cagata'iyye= Nevâî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar, Haz: Mustafa S. Kaçalın, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2011.
- Mutribiy Semarkandi, *Tezkiretü's-Şuara*, Fars TilidenTercüma: İsmail Bekcanov, Taşkent 2013.
- Sayyid Mansur Olimiy. *Buxaro Turkiston Beshigi*, Fars Tiliden Tarcima, Sözbaşı ve İzohlar Muellifi, Halim Torayev, Buhoro Naşriyoti, Buhoro 2004.
- Süheyl. *İmamkuluname*, Özbekistan Bilimler Akademisi, Taşkent El Biruni Şark Şinaslık Enstitüsü, Kol Yazmaları Kataloğu, 89 nolu Yazma.
- Zayniddin Vosifiy. *Badoye'ul Vaqoye (Nadir Vakalar)*, Farsiden Tercimesi: Naim Narkulov, Gafur Gulam Namındağı Adabiyat ve San'at Naşriyatı, Taşkent 1979.

TETKİK ESERLER

- ABDURRAIMOV, M.A. *Oçerki Agrarnih Otnoşeniy v Buharskom Hanstve v XVII Pervoy Polovine XIX Veka*, C.I-II, İzdatelstv "Fan"Uzbekskaya Sovetskaya Sotsialisticheskaya Respublika, Taşkent 1966.
- ABDURAIMOVA, N.A. IAKOVA, M.S. SULEYMANOVA, Z.M. *Davlat Muassasalari Tarixi*, O'zbekistan Respublikası, Olıy ve O'rta Maxsus Ta'lim Vazirlığı, O'rta Maxsus Kasb-Hunar Ta'limi Markazi, Sharq Nashriyot-Matbaa Aksiyadorlık Kompaniyası Bosh Tahririyatı, Taşkent 2007.
- AGZAMOVA, Gulchekra. "The Role of Islam ad Muslim Clergy in Economical Life of Central Asian Khanates", *International Journal on Integrated Education*, Volume 4, Issue, 11, Nov. 2021.
- AHMEDOV, B. A. " İktâ v Sredney Azii v XVI- Naçale XVII. v." *Form Feodolnoy Zemelnoy Sobstvennosti i Vladeniyana Blijem i Srednem Vostoke*, İzdatelstvo " Nauka" Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskva, 1979, ss. 15-24.
- AHMEDOV, B. A. *Gosudarstvo Koçevih Uzbekov*, "Nauka", Moskva 1965.
- AHMEDOV, B. A. *O'zbekiston Tarixi Manbalari(Qadimgi Zamon ve O'rta Asrlar)*, Taşkent 2001.
- AHMEDOV, B. A. *TarixdanSaboqlar*, Mesul Muharrir: Hamdi Ziyöv, Taşkent 1994.
- AKA İsmail. *Timurlular*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.
- AKDAĞ, Mustafa. "Celali İsyânlarından Büyük Kaçgunluk 1603-1606", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.2, S.2, 1964, ss.1-49.
- AKDAĞ, Mustafa. "Genel Çizgileri ile XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.4, S.6, 1966, ss.201-247.
- ALEKSEEV, A.K. *Politiçeskaya İstoriya Tukay-Timuridov: Po Materialam Persidskogo İstoriçeskogo Soçineniya Bahr al- Asrar*, İzdatelstvo St. Petersburgskogo Universitata. St. Peterburg 2006.
- ALİMHAN, Amir Said. *Buhara Hanlığının Hasreti Tarihi*, Fan Naşriyatı, Taşkent 1991.

- ALPARGU, Mehmet. *Onaltıncı Yüzyılda Özbek Hanlıkları*, Ankara 1995.
- ALPARGU, Mehmet. “Türkistan Hanlıkları”, *Türkler*, C. 8, Edt. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, ss. 957–1054.
- ASKEROVA, Ahmet Ali. *İstoriya Naradov Uzbekistana*, Taşkent 1993.
- AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat. *Şah Abbas Ve Zamanı*, Ankara Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011, s. 163.
- AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat. “ Safevî Tarih Yazıcılığı ve Safevî Çağı Kronikleri” , *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi/ Journal of Turkish Resaerches*, Prof. Dr. Bahaeddin Ögel Sayısı Yıl/Vol. 4, Sayı/No.1 Bahar/Spring 2019, ss.144-164.
- BAİPAKOV, K.M. “Handicrafts”, *History of Civilizations of Central Asia Volume 5*, Unesco Publishing, Paris 2003.
- BAİPAKAOV K.M. & KUMKOV, B.E. *The Kazakhs, History of Civilizations of Central Asia Volume 5*, Unesco Publishing, Paris 2003.
- BALJUVONİY, Muhammed Ali. *Tarixi Nofeyi*, Akademia Neşriyat, Taşkent 2001.
- BARTHOLD, V.V. “Uzbetskie Hanstva”, V.V. Soçinenia, C.II/I, izdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1963, ss.268-292.
- BARTHOLD, V.V. “17. Asırda Özbek Hanları Saraylarında Merasim”, Makaleler ve İncelemeler, Çev. A. İnan, C.I, TTK, Ankara, 1998, ss.546-554.
- BENJAMİN, Craig. “ Soviet Central AsiaandThePreservation Of History”, *Humanities*, 7/73, July 2018.
- BERBER, Oktay. “Kalmuk İstilası ve Türk Dünyasına Etkileri”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2014.
- BREGEL, Yuri. “Uzbeks, Qazags and Turkmens” The Cambridge History of Inner Asia The Chinggisid Age, Cambridge Publishing, 2009.
- Buxoro Şarq Durdonası*, Birleşken Milletler Teşkilatının Talim Fen ve Medeniyat Meseleleri Bilen Şufullanuviç Teşkilatı, ŞarqNaşriyat, Taşkent, 1997.
- BURTON, Audrey. *The Bukharans, A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702*, Curzon press, 1997.
- BURTON, Audrey. “Trade”, *History of Civilizations of Central Asia Volume 5*, Unesco Publishing, Paris 2003.
- “Who Were the First Astrakhanid Rulers of Bukhara?”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, c:51, No.3, 1988, ss.482-488.
- BUTAYEV Shavkat - ABBOS Irisqulov. *English-Uzbek Uzbek-English Dictionary (İnglizcha- O’zbekcha O’zbekcha- İngilizcha Lug’at, O’zbekiston Respublikası Fanlar Akademiyası, Fan Nashriyotı, Taşkent 2008.*
- CENGİZ, Hasan Ali. “Osmanlı Kaynaklarında Girit Seferi”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Dergisi*, C.9, S.17, 2019, ss.105-133.
- ÇELİK, M. Bilal. “Astrahaniler ve Şibaniler Devri Yerli Vekayinameleri”, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Vol.7/3*, Ankara 2012, ss.95-119.
- ÇINAR KARADAĞ, Gülay. *Safevî –Özbek Siyasi İlişkileri ve Osmanlı’nın Tesiri (1524 -1530)*, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Doktora Tezi), Afyonkarahisar 2011,
- ÇINAR KARADAĞ, Gülay. “Safevî Devleti’nde Dini Otoritenin Temsilcisi Şahlar Ve Şii Ulemayla İlişkileri”, *İran Çalışmaları Dergisi*, C.I. S.1, 2017, ss.11-51.
- ÇINAR KARADAĞ, Gülay. “II. Abdullah Han Özelinde Şeybanî Hanlığında Şehzadelik Kurumu”, *Turkish Studies International Periodical For The languages, Literature and History Of The Turkish or Turkic Volume10/5 Spring 2015* Ankara.
- ÇINAR KARADAĞ, Gülay. “Hoca Semender Tirmizî’nin Destûrî’l- Mülûk’unda Siyaset Ahlakı ve İlkeleri”, *Türkistan’dan Anadolu’ya Tarihin İzinde Prof. Dr.*

- Mehmet Alpargu'ya Armağan*, C.I, Ed. Zeynep İskefiyeli ve Muhammed Bilal Çelik, Nobel yay., Ankara 2020, ss.585-612.
- ÇINAR KARADAĞ, Gülay. "Buhara Hanlığı'nın İdari Hukukuna Dair İki Mühim Kaynak, Sulûku'l-Mulûk ve Destûru'l-Mulûk", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Prof. Dr. Bahaedin Ögel Özel Sayısı, Yıl. 4, S.1, Bahar 2019, ss.188-232.
- ÇINAR KARADAĞ Gülay – DUMAN Şeyda. "Zübdetü'l Âsâr Işığında Özbek ve Kazak Boyları Arasındaki Münasebetler", *Altay Communities History Issues*, (ed. İlhan Şahin vd.), İstanbul 2015, ss.117-135.
- ÇORUHLU, Yaşar. "Şirdar Medresesi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.39, İstanbul 2010, ss.191-192.
- DAVIDOVIĆ, E. A. *İstoriya Monetlaga Dilaa-Sredney Azii, XVII-XVIII v.v*, İzdatelstvo, Akademii Nauk Tajikistan SSR, Duşanbe, 1964.
- DAVIDOVİCH, E.A. RİVELADZE & E.V. S Moosvi, *Monetary System and Price, History of Civilizations of Central Asia Volume 5*, Unesco Publishing, Paris, 2003.
- DEMİRCİ, Mustafa. "İktâ", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul 2000, ss. 43-47.
- Dokumenti K İstorii Agrarnih Otnoşeniy v Buharskom Hanstve*, İzdatelstvo Akademii Nauk Uz SSR, Taşkent 1954.
- "Entsiklopedia otchestvo <https://dic.academic.ru/14.06.2020>, 16.30.
- FAYDA, Mustafa. "Cennetü'l Baki", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.7, İstanbul 1993, ss. 387.
- FEHİMİ, Mehin. "Safevî Şahlar ile Astrahanî Hanedanı Arasındaki Siyasi İlişkiler", *History Studies International Journal Of History*, C.2, S.2, Ankara 2010, ss.511,512.
- FERSIANI, Medjid. "Sosyoloji Açısından Horasan Sarbadaran Hareketi", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1978.
- FINDLEY, Carter Vaughn. *The Turks In World History*, Oxford University Press, New York 2005.
- FRAGNER, Bert. "Social, and Internal Economic Affairs", *The Cambridge History of İran in Seven Volume 6 The Timurid And Safavid Periods*, Edited by Peter Jackson, Cambridge University Press, United Kingdom 1986.
- GROUSSET, Rene. *Bozkır İmparatorluğu Attila, Cengi Han, Timur*, Çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.
- GÜNDOĞDU, Abdullah. *Hive Hanlığı Tarihi (Yadigar Şibanîler Devri 1512-1740)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1995.
- GÜNDOĞDU, Abdullah. "Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü", *Türkler*, C.VIII, Yeni Türkiye Ankara 2002, ss.606-611.
- GÜNDÜZ, Tufan. "Münşî İskender Bey'e Göre XVII. Yüzyılda İran Sahasında Türkler, Türkmenler ve Kızılbaşlar", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2015 Bahar (22) , ss.121-132.
- GÜRBÜZ, Yunus Emre. "History and Theory in The Construction of Özbek and Kazakh Identity", *In Partial Fulfillment Of The Requirements For The Degree Of Master Of Science In Department Of History*, 2003.
- GÜZELDİR, Muharrem. *Abuşka Lügati*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2002.
- HABİB İrfan. "Science and Technology:İrrigation", *History of Civilizations of Central Asia Volume 5*, Unesco Publishing, Paris 2003.
- HAİDAR, Mansura. *Central Asia in the sixteenth Century*, Manahor Publishings, New Delhi 2002.

- HAMMER Joseph Von Purgstall. *Büyük Osmanlı Tarihi*, Çev. Mehmet Ata, İstanbul 1333.
- HOLOV, M.Ş. Kniga “Babur-Name” kak metrorlogičeskiy istočnik, Nauka ta naukoznavstvo, 2008.
- HOQANDİ, Avaz Muhammad Attor. *Tarixi Jahonnamoyi*, Sarq Yuldzizi Jurnalı, 8-son, 1991.
- IBRAT, Ishoqhan Tora. *Tarixi Fargona*, İzah Müellifleri: Ulugbek Dalimov-Norboy Cabbarov, Taşkent 2005.
- IVANOV P.P. Hozyaystvo Djujbarskih Şeyhov, k İstorii Feodal’nogo Zemlevladieniya v Sredney Azii v XVI-XVII. vv., İzdatelstova Akademii Hauk SSR, Moskva, Leningrad 1954.
- IVANOV P.P. Ocherki po istorii Srednej Azii, Moscow: Iszatel’stvo Vostochnoj Litertury, 1958.
- JUMANAZAR, Abdusattar. Buxoro (Talim Tizimi Tarixi), Akademi Naşr, Taşkent 2017.
- JUVONMARDİYEV, Abdullajon. XVI.- XIX. Asırlarda Farg’onada Yer-suv Masalalariga Doir, Uzbekistan SSR FAN Neşriyatı, Taşkent 1965.
- KADI, Mevlana Muhammed. *Hükümdarga Ogıtlar*, Naşra Hazırlayan, Sözbashi ve izahlar Müellifi: Asimiddin Yurinbaev, Şark Naşriyatı Matbaa, Taşkent 1999.
- KAFALI, Mustafa. *Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusu*, Atsız Armağanı, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1976.
- KANDAHAROV, Anvar. *Buhara Hanlığı Ve Unde Kerminelik Şeyhler Faaliyeti*, Tafakkur Qanodi Nashriyoti, Taşkent 2018.
- KAZAKOV B.A. *Dokumentalii Pamyatniki Sredney Azii*, Akademii Nauk UzSSR, Taşkent 1987.
- KAZALAK, Kadir- GÜNDÜZ, Tufan. “II. Osman’ın Hotin Seferi 1621”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, C.14, S.14, 2003, ss.129-144.
- KHANİKOFF, N.V. *Bokhara: Its Amir and Its People*, Çev. Baron Clement A. De Bode, J. Madden, London 1845.
- KILIÇ, Nurten. “Siyasal Kültürde Değişim: Şeybanî Han ve Özbek Siyasal Oluşumu”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1999.
- KILIÇ, Remzi. Osmanlı Padişahı III. Murad ve Özbek Padişahı II. Abdullah Han Dönemi Osmanlı Türkistan Dayanışması, Bilig Dergisi, S.10, Ankara.
- KOZLYAKOV, Vyaçeslav. *Smuta v Rossii: XVII vek*, Omega, Moskva 2017.
- KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa S. “Tarihi Süreçte Seyyid ve Şerif Kavramlarının Kullanımı”, *The Journal Of Ottoman Studies XXXIII*, Prof. Dr. Muammer Kemal Özerin Hatıra Sayısı-I, İstanbul 2009, ss.87-129.
- KÜPELİ, Özer. *Osmanlı-Safevî Münasebetleri (1612-1639)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2009.
- LAMBTON, Ann K. S. *Landlord and Peasant in Persia: A Study of Land Tenure and Land Revenue*, St. Martin’s Press, New York 1991.
- MACİT, Abdulkadir. *Şeybanî Özbek Hanlığı Siyasi, İdari, Askeri ve İktisadi Yapı*, İlem Kitaplığı, Ankara 2016.
- MASANOV, N. “Northern Areas (Transoxania and Stepper): Agriculture”, *History of Civilizations of Central Asia Volume 5*, Unesco Publishing, Paris 2003.
- Materiali Po İstorii Ura Tyube XVII-XIX Vekov Edt. A.A Semenov, O.D.Çehoviç, Akademia Nauk Tadjikskai SSR İstitut İstorii, Moskva 1963.

- MCCHESENEY, R.D. (2020) "Central Asia in The 16th-18th Centuries", Encyclopedia Iranica, V/2, ss.176-193, [http:// www. İranica online. org/ articles/ central- aisa-vi](http://www.iranicaonline.org/articles/central-aisa-vi) (:Erişim Tarihi:15.09.2020).
- MCCHESENEY, R.D. "The Amirs of Muslim Central Asia in the XVIIth Century", Journal of the Economic and Social History of the Orient, XXVI/1, Brill Press 1983, s.40.
- MCCHESENEY, R.D. *Waqf in Central Asia:Four Hundred Years in the History of a Muslim Shrine*, 1480-1889, Princeton Unhiversity Press, Princeton, New Jersey 1991.
- MOHAMMADİ, Abdullah. "Tarihten Günümüze Hazaralar (Tarih, Dil, Folklor ve Etnografya)" Belgü, C.2, S.2, Ekim 2015, ss.29-52
- MOLDABAEVA, D.N. "Kazak Hanlığı'nın Kuruluşu" *Türkler*, VIII, editör:Hasan Celal Güzel vd., Yeni Türkiye Yay, Ankara 2002.
- MUKMİNOVA, R.G. *Soşialnaya Diferenşiaçiya Naseleniya Gorodov Uzbekistana v XV-XVI vv.*, İzdatelstvo Akademii Nauk Uzbekskoy SSR, Taşkent 1985.
- MUKMİNOVA, R.G. "The Shaybanids", History of Civilization Centrai Asia, Unesco Publishings, Paris 2003, s.35.
- MUKMİNOVA, R.G. " Abdullah Khan", *History of Civilizations of Central Asia Volume 5*, Unesco Publishing, Paris 2003,
- MUKMİNOVA, R.G. " The Janids(Astrakhanids)", *History of Civilizations of Central Asia Volume 5*, Unesco Publishing, Paris 2003.
- MUKMİNOVA, R.G. *Navayi Asarlari Lügati*, Gafur Gulam Namındağı Edebiyat ve Sanat Neşriyatı, Taşkent 1972.
- NİZAMUTDİNOV, I.G. *Iz İstorii Sredneaziatsko -indiiskie otnesheniya (IX.-XVIII v.v)*, Taşkent 1969.
- ORHUNLU, Cengiz. *Osmanlı Tarihi'ne Ait Belgeler, Telhisler (1507-1607)*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1970.
- ORUÇ, Cihan. Şah Cihan Dönemi Babürlü Devleti'nin Dış politikası, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,(Doktora Tezi), Sakarya 2019.
- ORUÇ, Cihan. "Şah Cihan Döneminde Babürlü-Osmanlı Diplomatik İlişkileri", *Vakanivüs-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* V.2/2 2017.
- ÖLMEZ, Mehmet. "Dil verileri Işığında Soyurgal ve Kökeni", *Trans TurkicStudiesFestschrift in Honour of Marcel Erdal*, İstanbul 2010.
- ÖLMEZ, Zuhul. Kargı, *Şecere-i Terakkime (Türkmenlerin Soy Kütüğü)*, Simurg Yayınları, Ankara 1996.
- ÖLMEZ, Zuhul. Mahbûbû'l-Kulûb (İnceleme-Metin-Sözlük), (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Ankara 1993.
- ÖLMEZ, Zuhul. "Zubdet'ül- ÂsârVekayinamesindeki Devlet Teşkilatı Terimleri", *Türk Dili ve EdebiyatıDergisi*, C.59, S.2, 2019.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim. "Canoğulları", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.7, İstanbul 1993, ss.154-155.
- ÖZGÜDENLİ, Osman G. *Ortaçağ Türk -İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006.
- POTTER, Lawrance G. "Moğollar Sonrası İran'da Sufiler ve Sultanlar", Çev. Hanifi Şahin, *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, , C.28, S.2, 2011,ss.215-243.
- PUGACHENKOVA, G.A. "Architecture in Transoxania and Khurasan: Urban Planing", *History of Civilizations of Central Asia Volume 5*, Unesco Publishing, Paris 2003.
- RAHNAMA M.R. "Reconstruction of Iranian City Center After The Islamic Revolution(1979-2005): Case Study Of Mashhad", *International Journal Of Sustainable Development and Planning*, Vol. 6, No:2, 2011.

- SADRI, Cemşid. “Timurlular Dönemi Horosan’da Etkili Tarikatlar”, (Çev. Mustafa Altunkaya) *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.4, S.2, 2013, ss.227-251.
- SAMBETOV Zhanbolat-TAŞ Kemaleddin. “Orta Asya’da Sûflîğin Yayılmasına Katkıda Bulunan Mutasavvıflar” , *KutBilim Journal of Social Sciences and Arts*, Vol.1, No.2, 2021, ss.99-109.
- SANTAMARÍA, Renata Vazquez. “İspanyol Elçi Garcia De Silva Y Figueroa’nın Gözüyle Safevî Şah Abbas Döneminde Ziyafet Merasimleri ve Kadınların Durumu”, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015.
- SARAY, Mehmet. “Abdullah Han”, Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, C.I, İstanbul 1988, ss.104.
- SATO, Tsugitaka *State and Rural Society in Medieval İslam: Sultans Muqta’s and Fallahun*, E.J. Brill, Tokyo 1997.
- SHODİYEYEV J. M. *Buxoro Amirliği Davlatchiligining Rivojlanishi*, Özbekistan Respublikası Adliya Vazirligi Taşkent Davlat Yuridik İnstituti, Taşkent 2010, s.76.
- SOUCEK, Svat. *A History of Inner Asia*, Cambridge University Press, Newyork 2000,
- SULTANOGLHI, Gul Mohammad. *Afganistan’da Şiîlik Tarihi ve Hazaralar*, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2018.
- SÜMER, Faruk. *Oğuzlar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999.
- SYKES, Percy. *A History Of Afghanistan*, London, Macmillan&Co. Ltd, 1940.
- Şeyh Süleyman Efendi, *Çağatayca-Osmanlıca Sözlük*, Türk Dilleri Araştırmaları Yayınları, Tıpkı Basım, C.13, İstanbul 2003.
- TABYSHALİEVA, A. “Status of Women”, *History of Civilizations of Central Asia Volume 5*, Unesco Publishing, Paris 2003.
- TİMURLAN, Omorov, “Türkistan’daki Özbek Hanlığının Kısaca Tarihi ve Özbek Boyları”, *Tubav bilim dergisi*, c.5, S. 2, 2012, ss. 7-18.
- TOGAN Zeki Velidi. *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1981.
- TOGAN Zeki Velidi. *Bugünkü Türkili(Türkistan) ve Yakın Tarihi*, Enderun Yay, İstanbul 1981.
- TOSUN, Necdet. “Ubeydullah Ahrar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.42, İstanbul 2012, s.19-20.
- TOSUN, Necdet. “Orta Asya’da Tasavvuf”, *Orta Asya’da İslam Temsilden Fobiye*, Ed. Muhammet Savaş Kafkasyalı, C.I, Ankara-Türkistan 2012.
- TURDİYEYEV, Mels. *Buxoro Bo’ylab Sayr*, Buhara Naşriyatı, Buhara 2012.
- TÜRK, Ümit Ulvi. “Safevî Devleti’nin Özbek Hanlıkları ve Babür Devleti ile Siyasi ilişkileri”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2017.
- Urbanistiçeskaya Kultura Uzbekistana (Materiali Nauçnoy Konferençii)*, Akademia Hudajestv Uzbekistana, Taşkent 2003.
- ÜKTEN, Selim Serkan. *Buhara Hanlığı’nın Askeri Teşkilatı(1500-1868)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.
- ÜKTEN, Selim Serkan. “Bölgeselleşme ve Feodal Çekişmeler Kısacasında Buhara Hanlığı’nın Çöküş Süreci”, *Dede Korkut’un İzinde 30 Yıl Prof. Dr. Üçler Bulduk’a Armağan Türk Tarihine Dair Yazılar*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, ss. 65-94.
- VERLAG, Harrossowitz. “History of Historiograpi of Post Mongol Central Asia and The Middle East: Studies is honour of John E. Woods”, *Journal of The Royal Asşatic Society*, 17(2), ss. 214-218.
- “Walrus” maddesi, Oxford Dictionary of English, Oxford University Press, 2003.
- WEISMAN, Itzhak. *The Naqshbandiyya:Orthodoxy and Activism in a Worldwide Sufi Tradition*, Routledge Taylor &Francis Group, London and Newyork 2007.

- WELSFORD, Thomas. *Four Types of Loyalty in Early Modern Central Asia*, Brill Publishing, Bostan 2013, s.70-71.
- YAZICI, Tahsin. “İskender Bey Münşî” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.22, İstanbul 2000, s.563-564.
- YO’LDOSHEV, Narzulla. *Buxorodagi Ayrim Avliyolar Tarixi*, Buhoro Nashriyati, Buhoro, 1993.
- YÜCEL UYDU, Mualla. “Kalmuklar”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, C.24, İstanbul 2001, ss. 267-268.
- ZAMANOV, Akbar. *Buhara Hanlığının Kuşin Tüzilişi ve Harici Başkeruvi (Şeybaniler Sülalesi Devri)*, Bayoz, Taşkent 2018, s.74.
- ZARCONI, Thierry. *Yasak Kent Buhara (1830-1888)*, Çev. Ali Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2013.
- ZIYO, Azamat. *O’zbek Davlatchiligi Tarixi (Eng Gadimgi Davrdan Rossiya Bosginiga Gadar)* Şark- Nashriyat Matbaa, Taşkent 2001.

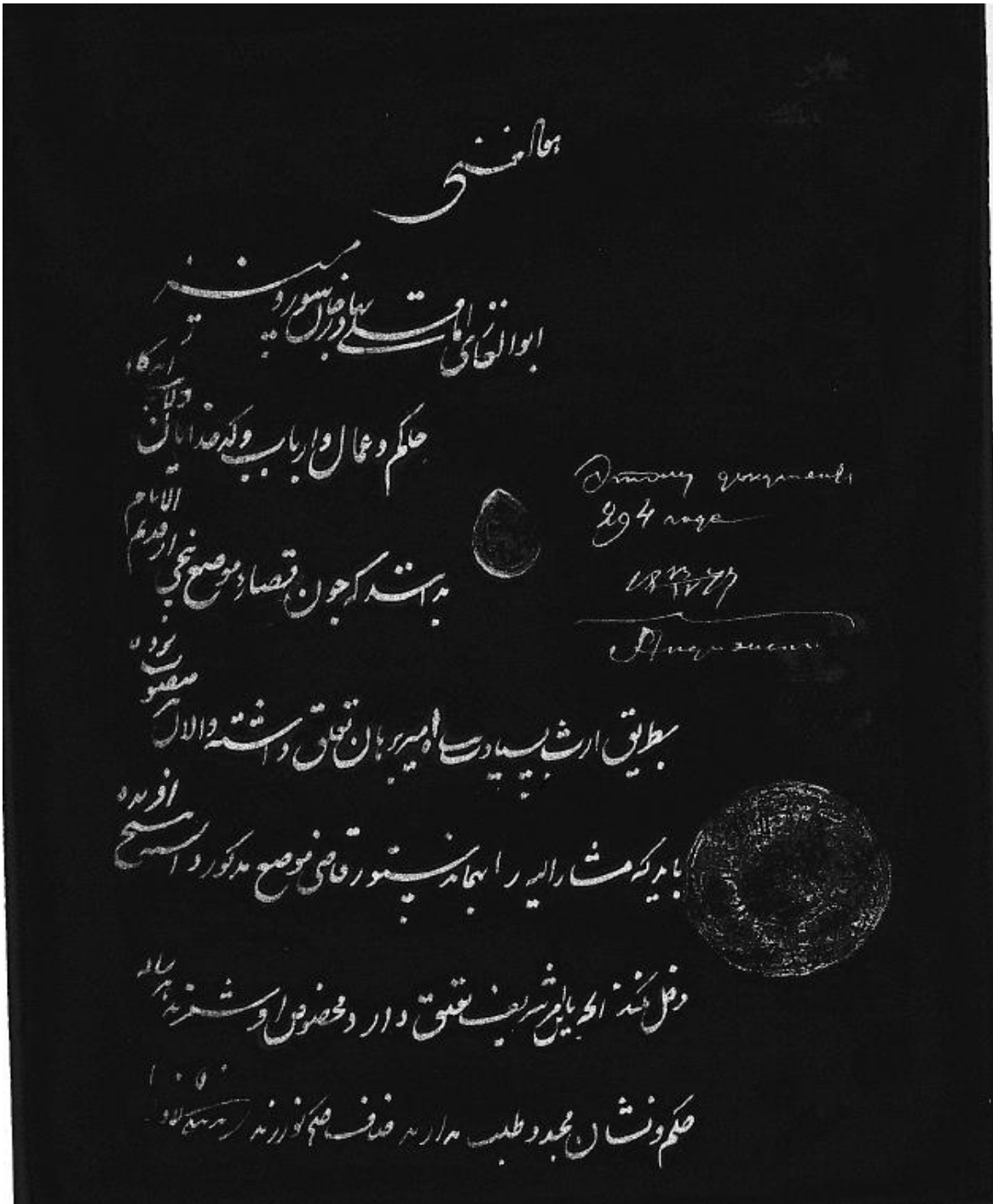

EKLER

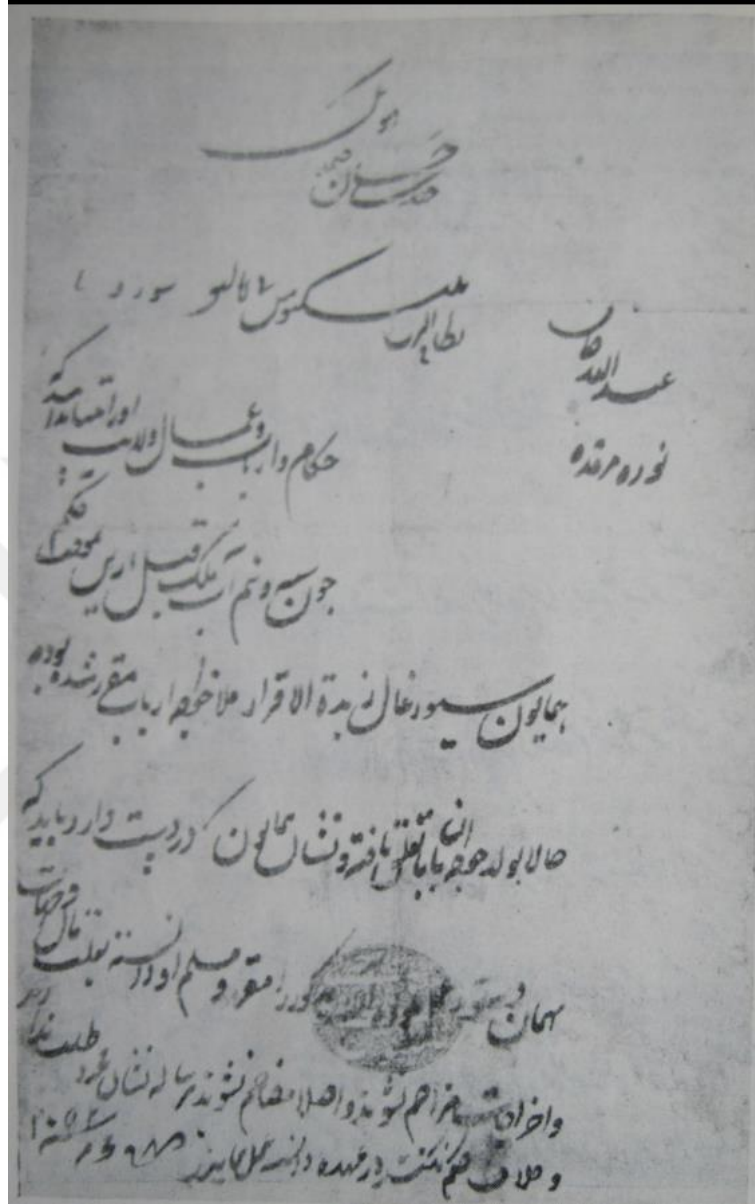
Ek 1: İmamkuluname temel alınarak hazırlanan Ebulhayr ve Tokay Timur Hanedanı'nın seçeresi aşağıdaki şekildedir:

Ek 2: İmamkulu Han'ın beylerinden Emir Burhan'ın sahip olduğu topraklarla ilgili hükümdür. Yıl:1050/1641

Ek 3: İmamkulu Han'ın beylerinden Emir Yalangtuş'un sahip olduğu topraklarla ilgili hükümdür. Yıl:1051/1642

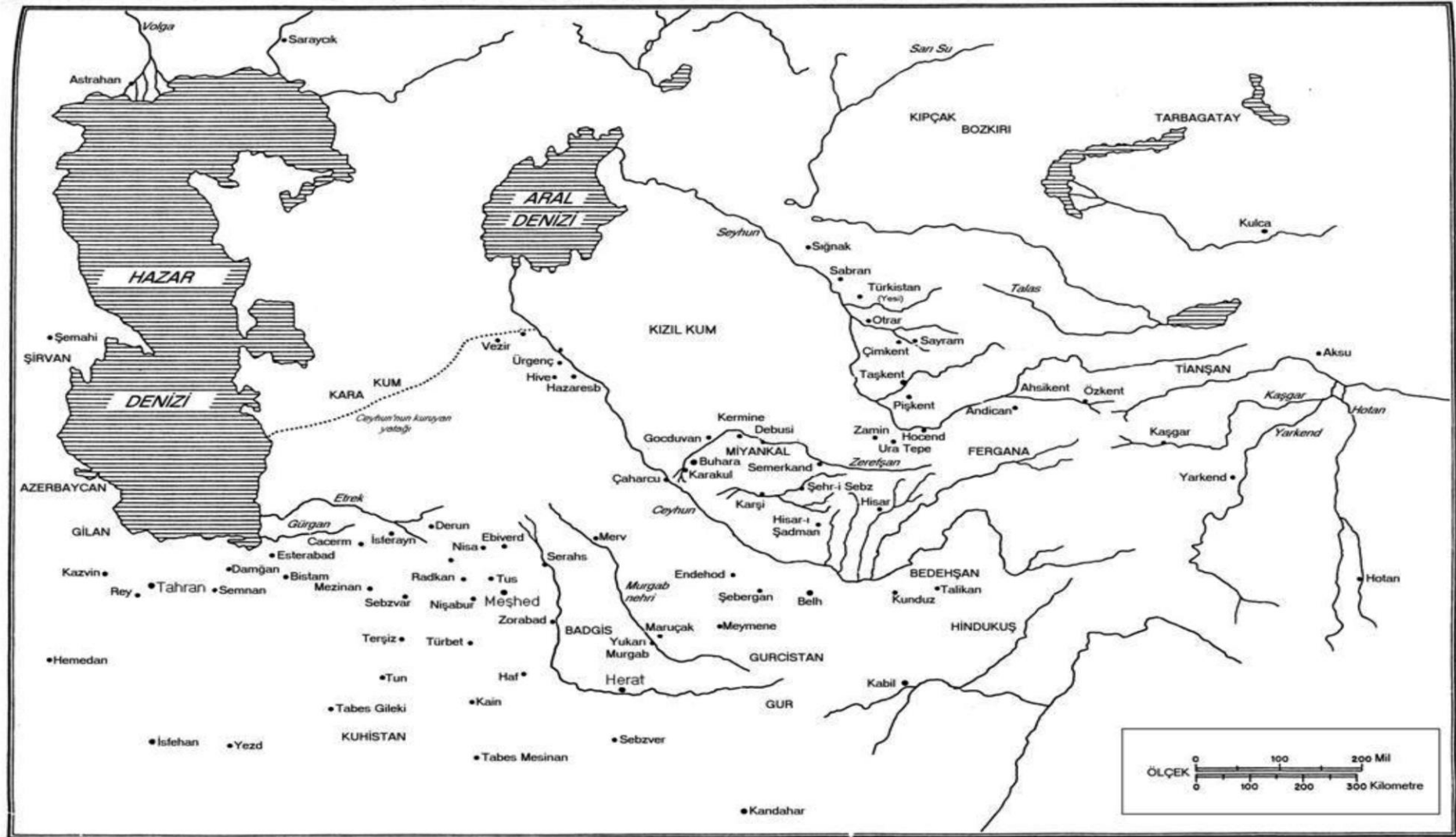

**Ek 4: Yalangtuş Bey tarafından yaptırılan Şirdar Medresesi(Aslanlı Medrese)
Semerkan/Özbekistan (1619-1636)**

**Ek 5: Yalangtuş Bey tarafından yaptırılan Tilla-Kari Medresesi
Semerkand/Özbekistan (1647-1659)**

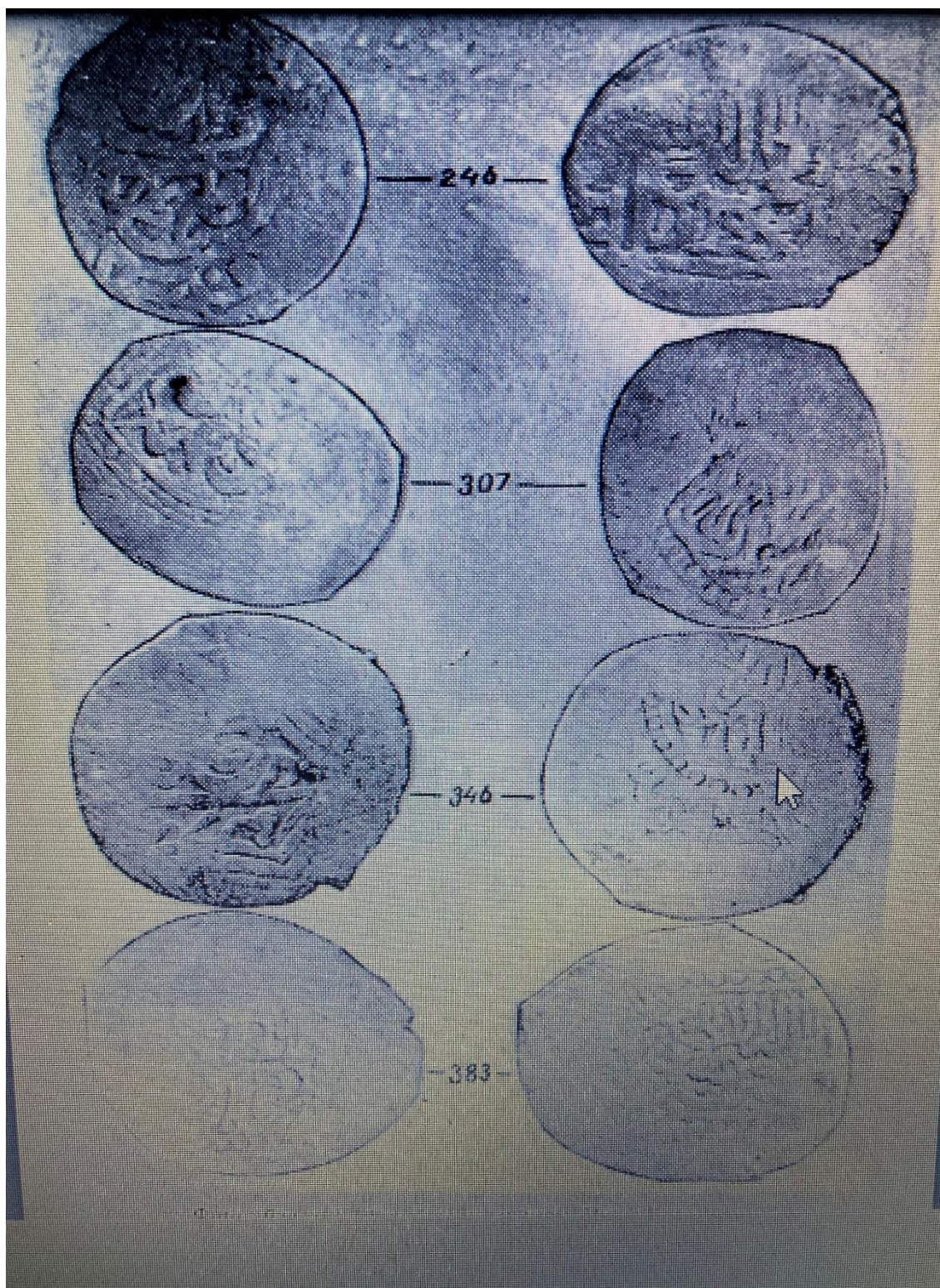

Ek 7: XVII. Yüzyılda Buhara Hanlığı Para Birimi Olan Tenge'nin Gümüş Oranındaki Değişimi Gösteren Tablo

Tarih	Tengenin Türü	Gümüş Oranının Yüzdelik Gösterimi	Hükümdar
1608	Eski	%90	Vali Muhammed Han
1609	Eski	%90	Vali Muhammed Han
1615	Eski	%80	İmamkulu Han
1618	Eski	%70	İmamkulu Han
1622-23	Eski	%80	İmamkulu Han
1623	Eski	%65	İmamkulu Han
1642	Eski	%60	Nadir Muhammed Han
1656	Eski	%35	Abdülaziz Han
1657	Eski	%60	Abdülaziz Han
1677	Eski	%70	Abdülaziz Han
1680	Eski	%25	Subhankulu Han
1687	Eski	%25	Subhankulu Han
1688	Eski	%25	Subhankulu Han

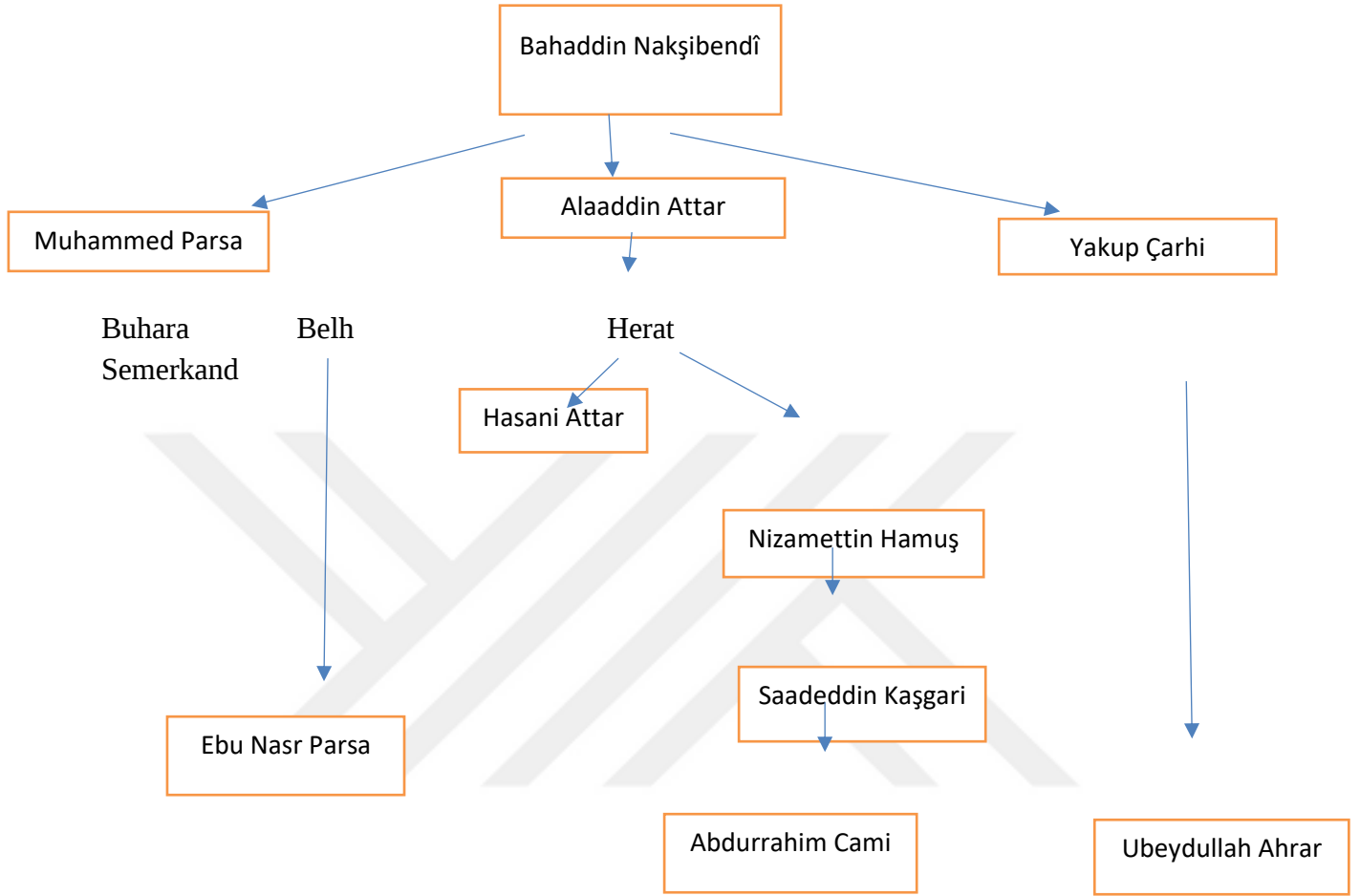
E. A. Davidovic, *İstoriya Monetlaga Dilaa-Sredney Azii, XVII-XVIII v.v*, İzdatelstvo, Akademii Nauk Tajikistan SSR, Duşanbe, 1964.

EK 8: İmamkulu Han dönemine ait Tengeler

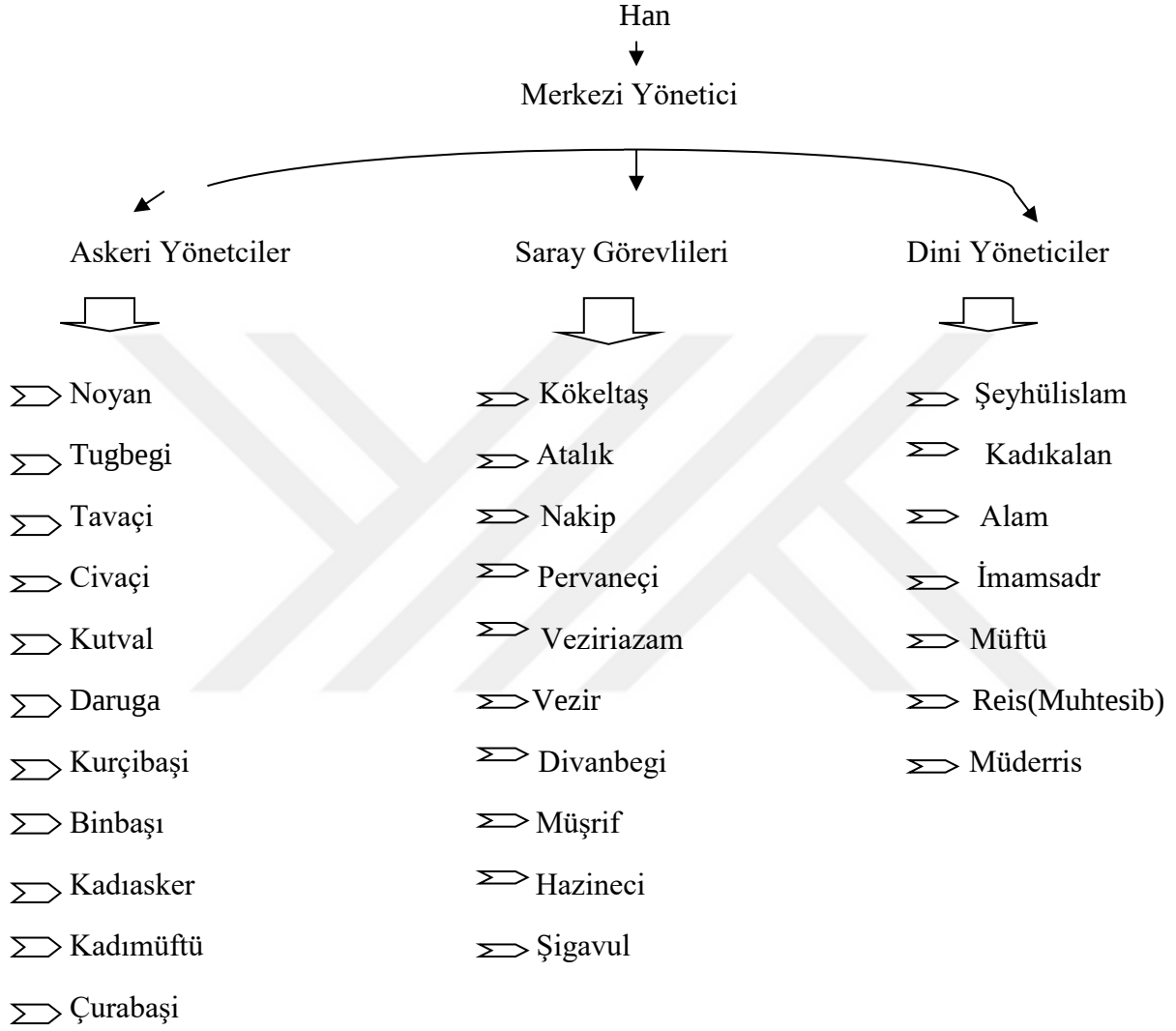

E. A Davidovic, *İstoriya Monetlaga Dilaa-Sredney Azii, XVII-XVIII v.v.*, İzdatelstvo, Akademii Nauk Tajikistan SSR, Duşanbe, 1964.

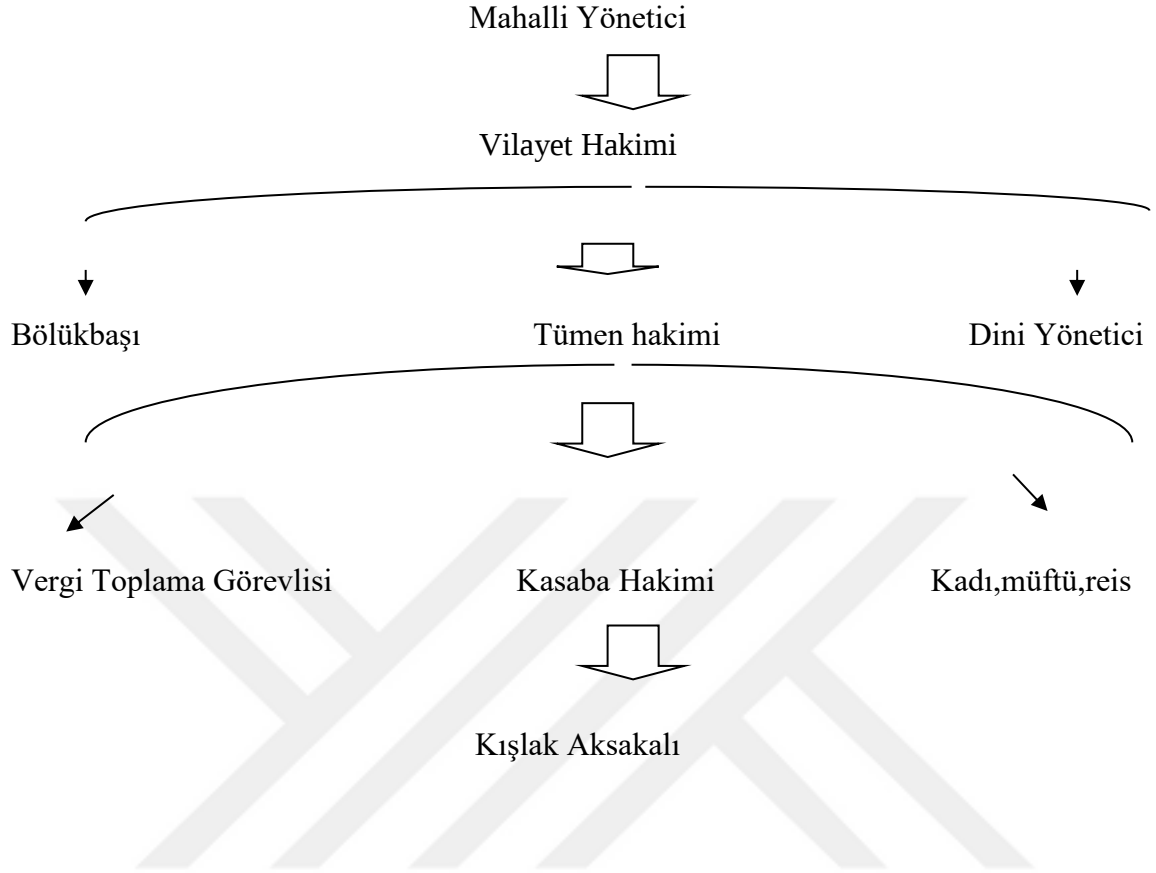
Ek 9: Nakşibendîye'nin Orta Asya'da Dağılımı

Ek.10. Hanlığın İlk Yıllarında Merkezî Yönetim

Ek.11: Hanlığın İlk Yıllarında Mahallî Yönetim

Ek. 12: Astrahanîler Devri Merkezî ve Mahallî Yöneticiler

